

การวิเคราะห์สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

**AN ANALYSIS OF *SAMSĀRA* IN TRAI PHUM PHRA RUANG
ACCORDING TO ABHIDHAMMATTHA-SANGAHA FRAMEWORK**

นายวิจิต ทองประเสริฐ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๕

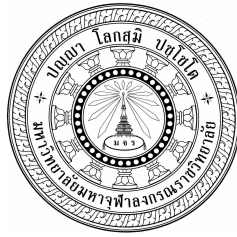
การวิเคราะห์สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

นายวิชิต ทองประเสริฐ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๕

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**An Analysis of *Samsāra* in Trai Phum Phra Ruang
According to Abhidhammattha-sangaha Framwork**

Mr. Wichit Thongprasert

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of
Master of Arts
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2022

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
เรื่อง “การวิเคราะห์สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะ” เป็นส่วนหนึ่งของ
การศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระมหาสมบุญ วุฑฒิโกโร, รศ. ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระเทพปวรเมธี, รศ. ดร.)

กรรมการ

(ผศ. ดร.อุทัย สติมัน)

กรรมการ

(ผศ. ดร.โยตะ ชัยวรรณกุล)

กรรมการ

(รศ. ดร.ธวัช หอมทวนลม)

กฤติยา ถ้ำทอง

กรรมการ

(ดร.กฤติยา ถ้ำทอง)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

รศ. ดร.ธวัช หอมทวนลม

ประธานกรรมการ

ดร.กฤติยา ถ้ำทอง

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(นายวิชิต ทองประเสริฐ)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : การวิเคราะห์สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์
อภิธัมมัตถสังคหะ

ผู้วิจัย : นายวิจิต ทองประเสริฐ

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: รศ. ดร.ธวัช หอมทวนลม, ปธ.๔, ศศ.บ. (สื่อสารมวลชน),
M.A. (ปรัชญาและศาสนา), Ph.D. (ปรัชญา)

: ดร.กฤติยา ถ้ำทอง, ศศ.บ. (สื่อสารมวลชนวิทยุและโทรทัศน์),
ศศ.ม. (การท่องเที่ยวและการโรงแรม), พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)

วันสำเร็จการศึกษา : ๑๗ สิงหาคม ๒๕๖๕

บทคัดย่อ

การศึกษาวิจัยเรื่อง “การวิเคราะห์สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ” นี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อ ๑) ศึกษาสังสารวัฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ๒) ศึกษาสังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วง และ ๓) วิเคราะห์สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพประเภทการวิจัยเชิงเอกสาร เพื่อให้ทราบถึงข้อมูลต่าง ๆ ตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ ผู้วิจัยได้เก็บข้อมูลจากเอกสารปฐมภูมิ และ เอกสารทุติยภูมิ แล้วนำมาดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงอรรถาธิบายและพรรณนาความ และสรุปข้อมูลตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย

ผลการวิจัยพบว่า

๑. สังสารวัฏ คือ การเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่าง ๆ ด้วยอำนาจกิเลส กรรม วิบาก หมุนเวียนอยู่เช่นนั้น ตราบเท่าที่ยังตัดกิเลส กรรม วิบาก ไม่ได้ สอดคล้องทั้งนัยตรงและนัยอ้อมกับคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะทั้ง ๙ ปริเฉท โดยเฉพาะในปริจเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค ประกอบด้วย ปฏิจสมุปบาท อธิบายถึงเหตุและผลของการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ และปัจจัยสนับสนุน ๒๔ ปัจจัย

๒. หัวใจสำคัญของไตรภูมิพระร่วง คือ การที่สอนให้เห็นถึงความไม่เที่ยงแท้ของสรรพสิ่ง ต้องมีการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏต่อไปโดยไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ จะมีเพียงแต่พระนิพพานเท่านั้นที่ถือว่าหลุดพ้นจากสังสารวัฏ สามารถบรรลุด้วยการปฏิบัติตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา จึงจะไม่มี การเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารอีกต่อไป

๓. สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วง มีฐานมาจากแนวคิดเรื่องกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด ประกอบด้วย กามภพ รูปภพ และอรุภพ ปรากฏในคัมภีร์อิทธิมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑ จิตตสังคหวิภาค อธิบายถึง กุศลจิต อกุศลจิต วิบากจิต กิริยาจิต มหัคคตจิต และโลกุตรจิต และปริเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค ประกอบด้วย ปฏิจจสมุปบาทและปัจจัยสนับสนุน ๒๔ ปัจจัย

Thesis Title : An Analysis of *Saṃsāra* in Trai Phum Phra Ruang According to Abhidhammattha-sangaha Framework

Researcher : Mr. Wichit Thongprasert

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

- : Assoc. Prof. Dr. Thawash Homtuanlom, Pali IV, B.A. (Philosophy), M.A. (Philosophy & Religion), Ph.D. (Philosophy)
- : Dr. Krittiya Thumthong, B.A. (Mass Communication, Radio & Television), M.A. (Tourism & Hospitality), Ph.D. (Buddhist Studies)

Date of Graduation : August 17, 2022

Abstract

The study entitled “An Analysis of *Saṃsāra* in Trai Phum Phra Ruang According to Abhidhammattha-sangaha Framework” consisted of the following objectives: 1) to investigate *Saṃsāra* in Abhidhammattha-sangaha manual; 2) to explore *Saṃsāra* in Trai Phum Phra Ruang; and 3) to analyze *Saṃsāra* in Trai Phum Phra Ruang according to Abhidhammattha-sangaha framework. The study used a qualitative research approach to collect data through studying documents in accordance with the research objectives. Primary and secondary data were collected and analyzed using explanatory and descriptive methods before being summarized in accordance with the study objectives.

From the study, the following results are found:

1) *Saṃsāra* refers to the round of rebirth in different planes due to the power of defilements, *kamma*, and *vipāka* (consequences of actions). This round of rebirth will continue as long as there are still defilements, *kamma*, and *vipāka*. This is consistent with all nine chapters of Abhidhammattha-sangaha, both directly and indirectly, particularly Chapter 8 on Relations or Conditionality. This chapter is concerned with *Paṭicca-samuppāda*, which describes the dependent origination, the law of dependent arising and causal relations of wandering in the round of rebirth, including the 24 conditional relations.

2) The key of Trai Phum Phra Ruang is concerned with the impermanence of all things, which must unavoidably be wandered in the round of rebirth; only when *Nibbāna* is attained is one released from the round of rebirth, which can be attained by following the Buddhist teachings.

3) *Saṃsāra* in Trai Phum Phra Ruang is based on the concept of *kamma* and wandering in the round of rebirth which center on *kāma-bhava* (sense-sphere), *rūpa-bhava* (form-sphere), and *arūpa-bhava* (formless-sphere). This can be found in Abhidhammattha-sangaha, Chapter 1 on Consciousness, which describes *kusala-citta* (wholesome consciousness), *akusala-citta* (unwholesome consciousness), *vipāka-citta* (resultant consciousness), *kiriya-citta* (functional consciousness), *mahaggata-citta* (developed consciousness), and *lokuttara-citta* (supramundane consciousness); and

Chapter 8 on Relations or Conditionality, which describes *Paṭicca-samuppāda* and 24 conditional relations.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เรื่อง “การวิเคราะห์สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์อภิมัตถสังคหะ” นี้สำเร็จลงได้ด้วยความช่วยเหลือจากคณะผู้บริหาร คณาจารย์ กรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ ที่ได้ให้คำแนะนำเรียบเรียงข้อมูลและช่วยตรวจทานเนื้อหาจนวิทยานิพนธ์เสร็จสมบูรณ์

ขอกราบขอบพระคุณคณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์ทุกท่าน ซึ่งประกอบด้วย พระมหาสมบุญ วุฑฒิโกโร, รศ. ดร. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย พระเทพปวรเมธี, รศ.ดร., ประธานกรรมการสอบป้องกันวิทยานิพนธ์ ผศ. ดร.อุทัย สติมัน กรรมการสอบป้องกันวิทยานิพนธ์ และ ผศ. ดร.โยตะ ชัยวรมันกุล กรรมการสอบป้องกันวิทยานิพนธ์ ที่ได้สละเวลาและให้ความอนุเคราะห์ตรวจสอบวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น ขอขอบพระคุณคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ ได้แก่ รศ. ดร.ธวัช หอมทวนลม ประธานกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ และ ดร.กฤติยา ถ้ำทอง กรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ ที่ได้เมตตาอนุเคราะห์ให้คำปรึกษาแนะนำ ช่วยเหลือในการปรับปรุงแก้ไขวิทยานิพนธ์จนสำเร็จด้วยดี และพร้อมทั้งให้คำแนะนำแก้ไขบางส่วนเพื่อให้เนื้อหาในวิทยานิพนธ์มีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

สุดท้ายนี้ ขอกราบขอบพระคุณ พระเดชพระคุณพระเทพศาสนาภิบาล เจ้าคณะภาค ๑๔ เจ้าอาวาสวัดไร่ขิง พระอารามหลวง ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์พุทธปัญญาศรีทวารวดี และพระมหาบุญเลิศ อินทปญโญ, ศ. ดร. รองผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์พุทธปัญญาศรีทวารวดี ฝ่ายบริหาร ขอขอบพระคุณ ดร.วันชัย กิ่งแก้ว รองผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์พุทธปัญญาศรีทวารวดี ฝ่ายวางแผนและการประกันคุณภาพ ขอขอบคุณเพื่อนๆ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา รุ่นที่ ๔ ทุกรูป/คน ที่คอยให้คำแนะนำช่วยเหลือ และให้กำลังใจด้วยดีเสมอมา คุณค่าและประโยชน์ใดๆ อันจะพึงมีจากวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ผู้วิจัยขอน้อมถวายเป็นพุทธบูชา ธรรมบูชา สังฆบูชาและมอปปบูชาเป็นกตเวทิตาคุณแก่บิดามารดา ครูบาอาจารย์ พี่ๆ น้องๆ รวมทั้ง คณะญาติ ผู้มีอุปการคุณทุกท่าน ซึ่งไม่สามารถจะเอ่ยนามได้ทั้งหมด ผู้ให้กำลังใจ ผู้ให้กำลังสนับสนุนตลอดระยะเวลาที่ได้ทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้มา ขอกราบขอบพระคุณ และขอบคุณไว้ ณ โอกาสนี้

นายวิจิต ทองประเสริฐ

๑ สิงหาคม ๒๕๖๕

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
สารบัญตาราง	ช
สารบัญภาพ	ณ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ญ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ คำถามวิจัย	๓
๑.๓ วัตถุประสงค์การวิจัย	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๗ กรอบแนวคิดในการวิจัย	๑๘
๑.๘ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๘
๑.๙ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย	๑๙
บทที่ ๒ สังสารวัฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ	๒๐
๒.๑ ความเป็นมาและโครงสร้างคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ	๒๐
๒.๒ สังสารวัฏที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ	๒๖
บทที่ ๓ สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วง	๒๙
๓.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของไตรภูมิพระร่วง	๒๙
๓.๒ คัมภีร์ที่มีอิทธิพลต่อไตรภูมิพระร่วง	๓๕
๓.๓ แนวคิดเรื่องสังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วง	๓๙

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง	หน้า
บทที่ ๔ สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์อิทธิมัตถสังคหะ	๙๓
๔.๑ สังสารวัฏในคัมภีร์อิทธิมัตถสังคหะ	๙๓
๔.๒ สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วง	๙๔
๔.๓ สรุป	๙๗
๔.๔ องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย	๙๙
บทที่ ๕ สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	๑๐๐
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๐๐
๕.๒ อภิปรายผลการวิจัย	๑๐๒
๕.๓ ข้อเสนอแนะ	๑๐๔
บรรณานุกรม	๑๐๕
ประวัติผู้วิจัย	๑๑๐

สารบัญตาราง

ตารางที่

หน้า

ตารางที่ ๔.๑ แสดงสาระสำคัญในคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะและไตรภูมิพระร่วง

๔๘

สารบัญภาพ

ภาพที่

หน้า

ภาพที่ ๑.๑ กรอบแนวคิดการวิจัย

๑๘

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

๑. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

อักษรย่อในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ใช้อ้างอิงจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ฯ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๙

พระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
อภิ.สง. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)
อภิ.ธ. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก ธาตุกถา	(ภาษาไทย)
อภิ.ปุ. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก ปุคคลบัญญัติ	(ภาษาไทย)
อภิ.ก. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ	(ภาษาไทย)
อภิ.ย. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก ยมก	(ภาษาไทย)
อภิ.ป. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก ปิฎฐาน	(ภาษาไทย)

๒. การระบุเลขหมายพระไตรปิฎก

การอ้างอิงพระไตรปิฎก จะระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังอักษรย่อชื่อคัมภีร์ เช่น อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑/๑ หมายถึง อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี ภาษาไทย เล่ม ๓๔ ข้อ ๑ หน้า ๑ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ธรรมชาติของมนุษย์ จะต้องการคำตอบในปัญหาต่าง ๆ เมื่อต้องการคำตอบก็จะแสวงหาคำตอบเหล่านั้น ไม่อาจทนนิ่งเฉยปล่อยให้ความสงสัยครอบงำอยู่ได้ ดังนั้นมนุษย์จึงพยายามทุกวิถีทางที่จะรู้คำตอบของปัญหานั้น ๆ ไม่ว่าจะยาก เสียเวลาหรือเสียทรัพย์สิน เช่น การใช้ทรัพย์สินจำนวนมากมาใช้ในการสร้างจรวด สร้างยานอวกาศ เพื่อไปสำรวจดวงจันทร์ หรือดาวอังคาร เป็นต้น มนุษย์จะมีความสุข หากได้รู้ในสิ่งที่ตนต้องการรู้ สำหรับประเด็น สังสารวัฏ หรือ การเวียนว่ายตายเกิดก็เช่นเดียวกัน เป็นปัญหาที่มนุษย์ทุกยุคทุกสมัยสนใจใคร่รู้ใคร่ศึกษา ในประเด็นนี้ศาสนาและปรัชญาต่าง ๆ ได้กล่าวไว้ โดยเฉพาะพระพุทธศาสนา ได้ระบุถึง สังสารวัฏ ไว้มากมายหลายแง่มุม

พระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์สำคัญที่สุดในพระพุทธศาสนา แบ่งออกเป็น ๓ ส่วน ได้แก่ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งอาจสรุปย่อได้เป็น ๒ หมวด คือ ธรรมและวินัย คำว่า ธรรม หมายถึง พระสุตตันตปิฎก และ พระอภิธรรมปิฎก ส่วนวินัย คือ พระวินัยปิฎก เนื้อหาหรือสาระสำคัญในคัมภีร์พระไตรปิฎกนั้น ๓ หมวด คือ พระวินัยปิฎก ว่าด้วยข้อระเบียบบังคับของภิกษุและภิกษุณี เรียกว่า อาณาเทศนา พระสุตตันตปิฎกว่าด้วย เรื่อง หลักธรรมที่มีเรื่องราวประกอบ เรียกว่า ไวยาหารเทศนา และพระอภิธรรมปิฎกว่าด้วยหลักธรรมไม่มีเรื่องราวประกอบ เรียกว่า ปรมัตถเทศนา^๑

พระอภิธรรมปิฎก เป็นปิฎกที่ว่าด้วยเรื่อง จิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติ ซึ่งเป็นธรรมอันยิ่ง ธรรมอันพิเศษ ธรรมอันละเอียดลุ่มลึกและประเสริฐยิ่งกว่าธรรมทั้งปวงที่จะยังสัตว์ ให้ไปสู่สวรรค์และนิพพาน เหมือนฉัตรอันยิ่งใหญ่ที่ประเสริฐกว่าฉัตรทั้งหลาย เพราะมีได้กล่าวถึงสัตว์ บุคคล สถานที่ และเหตุการณ์ต่าง ๆ เข้ามาประกอบแต่อย่างใดทั้งสิ้น นับเป็นเรื่องของวิชาการทางพระพุทธศาสนา แบ่งออกเป็น ๗ คัมภีร์ คือ ธัมมสังคณี วิภังค์ ชาตุกกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และ ปฏฐาน จัดเป็นหมวดธรรมได้ ๔๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ พระอภิธรรมนี้ชาวพุทธถือว่า ออกจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า

^๑ สุชีพ ปุญญานุภาพ, พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๒๔.

ดังที่พระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้ในอัฐสาลินี อรรถกถา ว่าเป็นธรรมที่พระพุทธองค์ทรงเทศนาโปรด เทพยามีพระพุทธรูปเป็นประธาน เป็นการแสดงความกตัญญูทเวที่ต่อพระพุทธรูป สำหรับ ในมนุษยโลกนี้ ทรงแสดงพระอภิธรรมแก่พระสารีบุตรอัครสาวกเบื้องขวาเป็นครั้งแรกที่ป่าไม้จันทน์แดง ใกล้สระอนโธดาต แล้วพระสารีบุตรได้นำมาสั่งสอนแก่ศิษย์ต่อ ๆ มา พระอภิธรรมจึงเป็นหลักการศึกษ พระพุทธศาสนาจนตราប់เท่าทุกวันนี้

การศึกษาพระอภิธรรมปิฎกสำหรับผู้ที่ยังไม่มีพื้นฐานความรู้เรื่องปรมัตถธรรมนั้น เป็นเรื่อง ที่ค่อนข้างลำบาก เพราะคัมภีร์อภิธรรมทั้ง ๗ นั้น กล่าวสภาวะธรรมแต่ละอย่างเข้าไว้ในที่เดียวกัน ทำให้รู้สึกวุ่นวาย ยากที่จะแยกแยะได้ว่าอะไรเป็นอะไรสำหรับผู้ที่ยังเริ่มต้นศึกษา ผู้สนใจศึกษา จากคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎกโดยตรงจำนวนไม่น้อยที่ท้อถอย เลิกศึกษาพระอภิธรรมปิฎกแล้ว หันไปศึกษา เฉพาะพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎกซึ่งทำความเข้าใจได้ง่ายกว่า สำหรับผู้ที่ยังสนใจศึกษา พระอภิธรรมปิฎกอยู่ก็ปรารถนาจะมีอุปกรณ์ที่เป็นคู่มือประกอบการศึกษาพระอภิธรรมปิฎก ดังนั้นคัมภีร์ อภิธัมมัตถสังคหะ ที่แต่งโดยพระอนุรุธาจารย์ จึงเป็นคู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปิฎกที่สะดวก และเข้าใจได้ง่ายขึ้น ประกอบด้วย ๙ ปริเฉท ในปริเฉทแรก ๆ มีการกล่าวถึงสภาวะธรรมแยกเป็น แต่ละอย่าง เพื่อให้ศึกษาเป็นเรื่อง ๆ ในปริเฉทหลัง ๆ ถึงได้กล่าวรวมกันปะปนกัน เพื่อแสดงการทำงาน ร่วมกันเกี่ยวข้องกันของสภาวะธรรมเหล่านั้น เป็นการสะดวกอย่างยิ่งแก่ผู้เริ่มต้นจะศึกษาพระอภิธรรม ทั้งหลาย จึงได้รับนิยมนจากผู้สนใจศึกษาพระอภิธรรมเป็นอย่างมาก

ในสมัยสุโขทัย พญาลิไทยทรงศึกษาพระพุทธศาสนาจนมีความแตกฉานในพระไตรปิฎก ทรงนิพนธ์เตฏมิกถาหรือไตรภูมิพระร่วง อธิบายภพภูมิ ต่าง ๆ เพื่อปกครองให้ราษฎรมีจริยธรรม เกรงกลัวต่อการกระทำความชั่วและชวนช่วยในการทำความดี ผู้กระทำความชั่วจะไปเกิดในอบายภูมิ ผู้กระทำความดีจะไปเกิดในสุคติภูมิ ทำให้มีผลดีต่อการปกครอง ไตรภูมิพระร่วงเป็นวรรณคดีเก่าแก่ เล่มหนึ่งของชาติไทย กล่าวถึงแนวคิดเรื่องจักรวาลวิทยา ซึ่งเป็นแนวคิดเชิงอภิปรัชญา แสดงการแสวงหา คำตอบเกี่ยวกับสภาพความเป็นจริงของโลก กล่าวถึงการเกิดของภูเข แม่น้ำ พระจันทร์ พระอาทิตย์ ดาวนพเคราะห์ ดาวดวงอื่น ๆ ชมพูทวีป ป่าหิมพานต์ และการพิनाศของโลกด้วยไฟ น้ำ และลม ในด้านอภิปรัชญาในไตรภูมิพระร่วง ได้เสนอคำตอบเกี่ยวกับความจริงไว้ ๒ ประการ คือ รูป (ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทयरูป ๒๔) และนาม (ได้แก่ จิตเจตสิก และนิพพาน) ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับการกำเนิดจักรวาล ชีวิต และความเชื่อเรื่องกรรมไว้อย่างละเอียด เป็นการจูงใจให้ผู้อ่านประพฤติ อยู่ในศีลธรรม โดยมีความหวังว่าจะได้รับผลดีตอบสนองตามกฎแห่งกรรม ส่วนทางด้านญาณวิทยา ได้เสนอวิธีที่จะทำให้เข้าถึงความจริงระดับสมมุติสัจจะและปรมัตถ์สัจจะ มีบุคคลบางประเภทมุ่ง

ดำเนินชีวิตให้ประสบความสำเร็จในระดับโลกียะ และมีบุคคลบางประเภทมุ่งดำเนินชีวิตไปสู่ความหลุดพ้นจากสังสารวัฏหรือความสุขในระดับโลกุตตระ จึงเสนอจุดหมายปลายทางในการดำเนินชีวิต ๒ แบบ คือ ทางโลกสอนให้มนุษย์ทำความดีได้รับผลดีตอบสนองในชาตินี้และได้ไปเกิดในภพที่ดี ส่วนทางธรรมมีนิพพานเป็นจุดหมายปลายทาง ซึ่งมีความสอดคล้องกับสังสารวัฏที่ปรากฏใน ปริเฉทที่ ๘ ปัจจยสังคหวิภาค ของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ซึ่งประกอบด้วยปัจจุสมุปบาท และปัจจยสนับสนุน ๒๔ ปัจจย

จากเหตุผลดังกล่าวมานี้ทำให้ผู้วิจัยสนใจศึกษา สังสารวัฏ ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ไตรภูมิพระร่วง และการวิเคราะห์สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง ตามที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและไตรภูมิพระร่วง รวมทั้งช่วยรักษาพระธรรมคำสั่งสอนทางพระพุทธศาสนาให้มั่นคง และจะได้มีเอกสารสำหรับการศึกษาค้นคว้าที่สามารถเอื้อต่อการประพจน์ปฏิบัติ ก่อให้เกิดคุณค่าในระดับปัจเจกบุคคล ครอบครัว สังคม ชุมชน และประเทศชาติสืบต่อไป

๑.๒ คำถามวิจัย

๑.๒.๑ สังสารวัฏที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะเป็นอย่างไร

๑.๒.๒ สังสารวัฏที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วงเป็นอย่างไร

๑.๒.๓ ผลการวิเคราะห์สังสารวัฏที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะเป็นอย่างไร

๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๓.๑ เพื่อศึกษาสังสารวัฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

๑.๓.๒ เพื่อศึกษาสังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วง

๑.๓.๓ เพื่อวิเคราะห์สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยใช้วิธีการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตในการศึกษาไว้ ๒ ด้าน ได้แก่

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ผู้วิจัยมุ่งเน้นศึกษาใน ๓ ประเด็น ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย ได้แก่ สังสารวัฏในคัมภีร์ อภิธัมมัตถสังคหะ สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วง และวิเคราะห์สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์ อภิธัมมัตถสังคหะ

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านเอกสาร

ผู้วิจัยศึกษาค้นคว้าจากหลักฐานข้อมูล จากเอกสารชั้นปฐมภูมิและทุติยภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ หนังสือสำคัญทางพระพุทธศาสนา เอกสารตำราวิชาการ วิทยานิพนธ์ โปรแกรมหนังสืออิเล็กทรอนิกส์ และงานวิจัยอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

กรรม หมายถึง กุศลกรรม และอกุศลกรรม

กิเลส หมายถึง กิเลสวัตร ๑๐ ได้แก่ โลภะ (ความอยากได้) โทสะ (ความโกรธ) โมหะ (ความหลง) มานะ (ความถือตัว) ทิฏฐิ (ความเห็นผิด) วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) ถีนะ (ความหดหู่) อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) อหิริกะ (ความไม่ละอายบาป) และ อนัตตตัปปะ (ความไม่เกรงกลัวต่อความชั่ว)

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ หมายถึง คัมภีร์ อรรถกถาที่ สรุป เนื้อหาจากพระอภิธรรมปิฎก ๗ คัมภีร์ ไว้โดยย่อ แบ่งเป็น ๙ ปริเฉท แต่งโดย พระอนุรุทธาจารย์

ไตรภูมิพระร่วง หมายถึง วรรณกรรมที่สำคัญเล่มหนึ่งทางพระพุทธศาสนาที่พระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พญาลิไทย) ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นในสมัยสุโขทัย เป็นวรรณกรรมที่อธิบายความเชื่อเกี่ยวกับนรก สวรรค์ สันฐานของโลก และการเวียนว่ายตายเกิด แบ่งได้ ๓ ส่วน คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุณภูมิ

พระอภิธรรม หมายถึง พระอภิธรรมปิฎก ประกอบด้วย ๗ คัมภีร์ ได้แก่ ธรรมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตร ยมก และปัฏฐาน

วิบาก หมายถึง ผลของกรรม

สังสารวัฏ หมายถึง การเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่าง ๆ ด้วยอำนาจกิเลส กรรม วิบาก หมุนเวียนอยู่เช่นนั้น トラบเท่าที่ยังตัดกิเลส กรรม วิบาก ไม่ได้

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ก. หนังสือและตำรา

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของ คำว่า สังสารวัฏ หมายถึง วัฏวนแห่งการเวียนเกิดเวียนตาย การเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลกหรือในภพต่าง ๆ โดยใจความ ได้แก่ สังสาร^๒ และได้กล่าวถึง ความตาย การปฏิบัติต่อชีวิตในขณะที่ยังไม่ตายให้ถึงจุดมุ่งหมายของชีวิต และการอยู่เหนือความตายเป็นความจริงอย่างหนึ่ง มนุษย์ทุกคนจะต้องเผชิญ เมื่อจะต้องเผชิญอยู่แล้วก็ควรรู้จักปฏิบัติต่อมันอย่างถูกต้อง ให้เกิดผลดีมากที่สุดและเกิดโทษน้อยที่สุด ดังนั้นพระพุทธเจ้าทรงสอนให้รู้จักระลึกถึงความตาย หลักธรรมที่มากับเรื่องนี้มีทั้งคำสอนสำหรับผู้มองแบบที่หนึ่ง ซึ่งเห็นไปสู่ความรู้สึกที่ดีงามเป็นประโยชน์ และมีทั้งคำสอนที่ชักนำไปสู่การมองแบบที่สอง ที่จะให้เกิดปัญญา ซึ่งทำให้จิตใจเป็นอิสระบรรลुถึงสันติสุขได้โดยสมบูรณ์ การรู้จักระลึกถึงและพิจารณาความตายให้เกิดผลดี เรียกว่า มรณสติ มีแนววิธีและผลปฏิบัติโดยสรุป ๒ แบบ คือ ในระดับการมองแบบอย่างหนึ่ง (๑) ให้เห็นความจริงว่า ชีวิตของมนุษย์ นอกจากจะสั้น ไม่ยืนยาวแล้ว ยังไม่มีกำหนดแน่นอนอีกด้วย อย่างที่ว่า จะตายวันจะตายพรุ่งไม่รู้ ที่ทำให้เห็นคุณค่าของเวลาแล้วเกิดความไม่ประมาท กระตือรือร้นเร่งทำกิจหน้าที่ บำเพ็ญคุณความดี และฝึกฝนพัฒนาตนในทุกทางให้ชีวิตเป็นอยู่อย่าง มีค่า และเข้าถึงจุดหมายที่ประเสริฐ (๒) ให้รู้เท่าทันความจริง ทรัพย์สินเงินทอง โภคทรัพย์ ตลอดจน บุคคลที่เป็นที่รักใคร่ยึดถือครอบครองอยู่นั้น หาใช่เป็นของตนแท้จริงไม่ ไม่สามารถป้องกันความตายได้ ดังนั้น เมื่อเกิดแล้วจะต้องตายนั่นเอง ให้ยังรู้สภาวะของสังขาร รู้เท่าทันความจริงทะลุตลอดไปว่า ชีวิตนี้เป็นสังขารอาศัยองค์ประกอบทั้งหลายมาประชุมกันขึ้น เกิดจากปัจจัยต่าง ๆ ประชุมเป็นของไม่เที่ยง เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป การเกิดและการตายเป็นธรรมดาของชีวิตนั้น ไม่ใช่แต่ชีวิตที่มองเห็นเป็นตัวตนเท่านั้น แม้แต่องค์ประกอบต่าง ๆ ทุกส่วนของชีวิตและสิ่งทั้งหลายทั้งปวงทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมต่างก็ตกอยู่ภายใต้กฎธรรมดาแห่งความไม่เที่ยงนี้ทั้งหมด ล้วนเกิดขึ้น ดำรงอยู่ แล้วก็ดับไป จะปรากฏรูปลักษณะอย่างไร ก็เป็นไปตามเหตุปัจจัยไม่เป็นไปตามความอยากความยึดติดของผู้ใด ใครต้องการจะทำอะไรให้เป็นไปอย่างไร ก็ต้องทำที่เหตุปัจจัย เมื่อรู้เข้าใจเท่าทันความจริงอย่างนี้แล้ว ก็จะหลุดพ้นออกจากความยึดติดถือนั่นในสิ่งทั้งหลาย จิตเป็นอิสระ ปลอดโปร่งเบา ผ่องใส สว่างด้วยปัญญาเป็นอยู่ด้วยปัญญา

^๒ พระพรหมคุณาภรณ์. (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๒), หน้า ๔๒๑.

และการดำเนินชีวิตต่าง ๆ ด้วยปัญญาเป็นสุขเบิกบานใจได้ตลอดเวลาอยู่พ้นเหนือความทุกข์ บรรลุอิสรภาพ และสู่สันติสุขที่แท้จริง^๓

พุทธทาสภิกขุ ได้จำแนกความตายเอาไว้ในหนังสือ ปริญญาจากสวนโมกข์ ไว้ว่าความตายนั้น แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท โดยเปรียบเทียบความตายเหมือนกับหนามยอกก็เอาหนามบ่ง คือ (๑) ความตายทางภาษาคนเหมือนกับหนามยอก หมายถึง การตายทางร่างกายนี้ เมื่อคนหมดลมหายใจ เคลื่อนไหวไม่ได้ เพราะร่างกายโดยรวมทั้งหมด ระบบทั้งหมดไม่ทำงาน การแตกดับของร่างกาย แล้วเข้าโลงนำไปเผา นำไปฝัง เรียกว่า การตายทางภาษาคน หรือเป็นการตายภาษารูปธรรม (๒) ความตายทางภาษาธรรม เหมือนกับเครื่องบ่งหนาม หมายถึง ความสลายแห่งความรู้สึกที่กล่าวมาแล้ว คือ ความรู้สึกที่เกิดขึ้นว่า ตัวฉัน ตัวกู นั้นแหละ มันสลายลงไป เรียกว่าความตายในภาษาธรรมะ หรือความตายของความงมงาย ความตายของความยึดมั่นว่า ตัวกู ว่าของกู ให้ความงมงายตายไปเสีย ให้ความยึดมั่นมันตายไปเสีย^๔

พระคุณฐี เมธงฺกโร ได้กล่าวว่า ความตายทางภาษาธรรมมี ๒ แบบ คือ ตายจากความดี และตายจากความชั่ว ถ้าตายจากความดีเป็นความตายทั้งเป็น ถึงยังมีชีวิตอยู่ก็ถูกคนสาปแช่ง ไม่น่าภาคภูมิใจ แต่การตายจากความชั่ว เป็นสิ่งที่น่าสนใจ น่าฝึกฝน น่ากระทำ เพราะทำให้เราหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งหลาย^๕

พระไพศาล วิสาโล กล่าวว่า ชีวิตนี้ทั้งชีวิต คือ โอกาสสำหรับการเตรียมตัวสอบครั้งสำคัญ สิ่งที่เราทำมาตลอดชีวิตล้วนมีผลต่อการสอบดังกล่าวไม่ว่าการคิด พูด หรือการกระทำดีก็ตาม ชั่วก็ตาม การกระทำแม้เพียงเล็กน้อยไม่เคยสูญเปล่าหรือเป็นโมฆะ ความตายไม่เพียงพรากเราไปจากทุกสิ่งทุกอย่างที่เรารักและห่วงแหนเท่านั้น หากยังนำมาซึ่งความเจ็บปวด และทุกข์ทรมานอย่างยิ่งยวดก่อนที่จะลมหายใจสุดท้ายจะหมดไป ความตายที่ไม่เจ็บปวดจึงเป็นยอดปรารถนาของทุกคนรองลงมาจากความปรารถนาที่จะเป็นอมตะ ด้วยเหตุนี้ผู้คนเป็นอันมากจึงพยายามหนีห่างความตายให้ไกลที่สุด ขณะเดียวกัน

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **คู่มือชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทพิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๒๒๕-๒๒๙.

^๔ พุทธทาสภิกขุ, **ปริญญาจากสวนโมกข์**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป.), หน้า ๓๒.

^๕ พระคุณฐี เมธงฺกโร, **ความตายในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ**, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๔๔), หน้า ๙.

ก็พยายามไม่นึกถึงความตาย โดยทำตัวให้งุ่น กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ มีชีวิตราวกับ ลืมตาย คำว่า ความตาย กลายเป็นคำอุจาดที่แสงงหู^๖

นฤมล มารคแมน ได้กล่าวว่า ความเป็นจริงของชีวิตและสรรพสิ่งทั้งหลาย คือ การตกอยู่ ภายใต้กฎไตรลักษณ์ หรือสามัญลักษณ์ที่มีความเสมอกันแก่สังขารทั้งปวง (ยกเว้นพระนิพพาน) จะมีลักษณะเช่นนี้ เหมือนกันหมด ได้แก่ อนิจตา ความเป็นของไม่เที่ยง ทุกขตาความเป็นทุกข์ หรือความเป็นของที่คงทนอยู่ไม่ได้ และอนัตตา ความเป็นของไม่ใช่ตัวตน นั้นแสดงให้เห็นว่าทุกชีวิตที่เกิด มาในโลกนี้ต้องดำเนินชีวิตไปตามความจริงของไตรลักษณ์ โดยประสบกับความทุกข์เป็นพื้นฐาน การตรัสรู้ ของพระพุทธเจ้าและออกสั่งสอนเวไนยสัตว์ เพื่อให้สัตว์โลกถอยตนออกจากกองทุกข์ การเห็นว่าชีวิต ต้องประสบกับความทุกข์นั้น ไม่ได้หมายความว่าพระพุทธศาสนามีทัศนะที่มองโลกในแง่ร้าย (Pessimism) ดังที่บางฝ่ายอาจจะเข้าใจ แต่เป็นการมองชีวิตตามความเป็นจริง ตามธรรมดา ตามธรรมชาติ และสามารถหาทางดับทุกข์และพ้นทุกข์ได้ ไม่ใช่ยอมจำนนหรือหนีความทุกข์ โดยไม่ยอมรับความเป็นจริง^๗

วิทย์ วิศทเวทย์ ได้กล่าวว่า ชีวิตตั้งแต่เกิดมีการเจริญเติบโต มีพัฒนาการ เคลื่อนไหว เปลี่ยนแปลง ตลอดเวลานั้น แล้วก้าวไปสู่ความชรา และสิ้นสุดลงที่ความตาย การดำเนินเปลี่ยนแปลงไป แบบนี้ สสารนิยมเห็นว่าเป็นการดำเนินไปในรูปแบบที่เรียกว่า กระบวนการจักรกล (Mechanical) เป็นการดำเนินไปที่ไม่ได้มีเป้าหมายที่แน่นอนอันใด เพราะว่าการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ในโลกนั้น ไม่ได้เป็นไปเพื่อจุดหมายอันใดแต่เป็นไปอย่างจักรกล หมายความว่าถ้าสิ่งใดเคลื่อนไหว เปลี่ยนแปลงไป ก็เพราะว่ามีอีกสิ่งภายนอกตัวมันมากระทำหรือมาผลักดัน ให้เป็นไปเช่นนั้น เป็นความจำเป็น ที่ต้องเป็นเช่นนั้น จะเป็นอย่างอื่นไปไม่ได้ ทุกอย่างมีสาเหตุให้เกิดและผลต้องเป็นไปตามสาเหตุนั้น ไม่มี ความบังเอิญ ชีวิตและทุกอย่างดำเนินไปตามเงื่อนไขกฎเกณฑ์ที่ตายตัวมิได้มีสิ่งใหม่เกิดขึ้น สิ่งที่มีมนุษย์ เรียกว่า สิ่งใหม่เป็นเพียงความสลับซับซ้อนขึ้นกว่าเท่านั้นเอง ถ้าหากสิ่งนั้นไม่ได้ดำเนินไปอย่างที่เรา

^๖ พระไพศาล วิสาโล, *ระลึกถึงความตายสบายนัก*, พิมพ์ครั้งที่ ๑. (กรุงเทพมหานคร: ชมรมกัลยาณธรรม, ๒๕๕๒), หน้า ๗-๘.

^๗ นฤมล มารคแมน, *มนุษย์และความเป็นจริงของชีวิตในทัศนะพุทธศาสนา*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๑), หน้า ๓๐.

คิดไว้ ไม่ได้หมายความว่ามันไม่ได้ดำเนินไปตาม กฎเกณฑ์เดียวกันแต่อาจมีตัวแปรอื่นมาเป็นเงื่อนไขใหม่ ในกฎเกณฑ์เดียวกัน^๘

สุนทร ธีรชัย กล่าวว่า สังสารวัฏ หมายถึง พันธะหรือการติดข้อง กล่าวคือ ภาวะที่อนุภาค แห่งกรรมไหลแทรกซึมเข้าไปเกาะติดอยู่กับชีวะ ดังนั้นเมื่อเกิดอาสวะขึ้น ชีวะก็ตกอยู่ในสภาพมัวหมอง ด้วยอนุภาคแห่งกรรมหรือกล่าวได้ว่า ชีวะอยู่ในสภาพติดข้องในสังสารวัฏ^๙

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ ได้ให้ความหมายของคำว่า สังสารวัฏ หมายถึง การเวียนว่ายตายเกิด สงสารวัฏ หรือวัฏสงสาร^{๑๐}

Dayanan Bhargava กล่าวว่า สังสารวัฏ หมายถึง การติดข้องอยู่ในภูมิ ๔ ได้แก่ เทว มนุษย์ ตรยัค และนรก หมุนเวียน เวียนตายเวียนเกิดในภพภูมิเหล่านี้อย่างไม่รู้จบ^{๑๑}

Gopalan กล่าวว่า สังสารวัฏ เป็นภาวะที่อนุภาคแห่งกรรมแทรกซึมเข้าไปทำให้ชีวะ เสียความบริสุทธิ์ ซึ่งไม่ได้เป็นไปในทำนองฝุ่นละอองที่เกาะติดอยู่กับกระจกหรือแท่งแก้ว กรณีเช่นนี้ เป็นเพียงการเกาะติด อยู่ที่ผิวภายนอก แต่อนุภาคแห่งกรรมจะแทรกซึมเข้าไปในลักษณะดูดซึมเหมือนกับ กระดาษดูดซับน้ำหมึก หรืออย่างที่เราผสมกับน้ำ ซึ่งจะทำให้กระดาษซับสีและเสียคุณภาพดั้งเดิมไป^{๑๒}

Jadunath Sinha กล่าวว่า สาเหตุสำคัญที่ดึงดูดเอาอนุภาคของกรรม ให้เข้าไปสัมผัสติดกับ ชีวะ คือ อวิทยาหรืออวิชชา ได้แก่ ความไม่รู้ อวิชชานี้เป็นสาเหตุให้เกิดกิเลส เรียกว่า กษายะ แปลว่า สารที่เป็นยางเหนียว ๔ ชนิด คือ โลภะ (ความโลภหรือความอยากได้) โกรธะ (ความโกรธ) มานะ (ความถือตัว) และมายา (ความหลง) ที่เรียกกิเลสว่า กษายะหรือยางเหนียวนี้ ก็เพราะเป็นตัวดึงดูดอนุภาค

^๘ วิทย์ วิศทเวทย์, **ปรัชญาทั่วไป: มนุษย์โลกและความหมายของชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: ไทยร่มเกล้า จำกัด, ๒๕๓๕), หน้า ๔๓-๔๔.

^๙ สุนทร ธีรชัย, **ปรัชญาอินเดีย: ประวัติและลัทธิ**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พิพิธวิทยา, ๒๕๒๑), หน้า ๘๖.

^{๑๐} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๑๒๐๒.

^{๑๑} Dayanan Bhargava, **Jain Ethics**, (New Delhi : Motilal Banarsidass, 1968), p. 68.

^{๑๒} Gopalan, **Outlines of Jainism**, (New Delhi : Wiley Eastern Private, 1973), p. 175.

กรรมให้แทรกซึมติดอยู่กับชีวะ ถ้าเป็นกรรมที่ดีผลก็จะเกิดเป็นอนุภาคกรรมดี และนำมาซึ่งความสุขทางโลก ส่วนการกระทำชั่วก็จะเกิดเป็นอนุภาคของกรรมชั่ว และนำมาซึ่งความเศร้าหมอง^{๑๓}

Savepali Radhakrishnan กล่าวว่า สังสารวัฏ คือ การเวียนว่ายตายเกิดด้วยเหตุแห่งการรวมตัวของชีวะและวัตถุ กล่าวคือ ในขณะที่ชีวะอยู่ในภาวะที่มีพันธะย่อมต้องมีความผูกพันกับวัตถุ ชีวะจึงมีกิเลส พอกพูนขึ้น เนื่องจากอารมณ์ทำให้อนุภาคของกรรมใหม่หลังไหลเข้าสู่ชีวะอย่างไม่หยุดหย่อน เป็นเวลาที่ยาวนานที่อนุภาคของกรรมไปทำให้ชีวะต้องมัวหมอง ผลจากการหลังไหลของอนุภาคกรรม เข้าสู่ชีวะอย่างไม่ขาดสาย อนุภาคของกรรมมีอำนาจทำให้ชีวะได้ประสบต่าง ๆ นานา^{๑๔}

ข. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

พระครูวิจิตรธรรมมาตร (เรียน ติสฺสวโร) ได้ทำวิจัย เรื่อง การวิเคราะห์แนวคิดภพภูมิในพระไตรปิฎกที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วง สรุปได้ว่า ภพภูมิในพระไตรปิฎกเป็นดินแดนอันเป็นที่เกิดของสัตว์มีอยู่ ๓ ดินแดน เรียกว่า ไตรภูมิ ได้แก่ (๑) กามภูมิ คือ ดินแดนอันเป็นที่เกิดของสัตว์ที่ยังวนเวียนอยู่ในกามประกอบด้วย อบายภูมิ มนุษย์ภูมิ และสวรรค์ภูมิ (๒) รูปภูมิ คือดินแดนที่อยู่เหนือสวรรค์ชั้นปรหมินิมิตตวสวัตติขึ้นไปเรียกว่า พรหมโลก ได้แก่ รูปพรหม และ (๓) อรูปภูมิ คือ ดินแดนอันเป็นที่เกิดของสัตว์ที่ไม่มีรูป ไม่มีตัวตน มีแต่เพียงจิต ได้แก่ อรูปพรหม ไตรภูมิพระร่วงเป็นวรรณคดีที่สำคัญเล่มหนึ่งทางพุทธศาสนาที่มีอิทธิพลต่อคนไทย พระราชนิพนธ์ในสมัยสุโขทัย โดยพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พญาลิไทย) มีสารัตถะที่พรรณนาถึงคติความเชื่อเกี่ยวกับนรก สวรรค์ การเวียนว่ายตายเกิด และสัจฐานของโลก แบ่งเป็น 3 ส่วน ได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิ และแนวคิดภพภูมิในพระไตรปิฎกที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วง พบว่า มีการกล่าวถึงภพภูมิ แต่มีการพรรณนาเกี่ยวภพภูมิที่แตกต่างกันดังนี้ พระไตรปิฎก มีจุดมุ่งหมายในการแสดงภพภูมิในลักษณะของการเวียนว่ายตายเกิดที่ทำให้เกิดทุกข์ และแสดงวิธีพ้นทุกข์ด้วยการบรรลุนิพพาน ส่วนไตรภูมิพระร่วงมีจุดมุ่งหมายในการแสดงภพภูมิ

^{๑๓} Jadunath Sinha, A History of Indian Philosophy, Vol. II, (Cal - cutta : Central Book Agency, 1952), p. 243.

^{๑๔} Savepali Radhakrishnan, Indian Philosophy, Vol. I, (London: George Allen and Unwin Ltd., 1956), p. 320.

เพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการปกครองบ้านเมือง และการควบคุมคนในสังคม โดยสอนให้คนทำความดี และเว้นการทำความชั่ว^{๑๕}

พระมหาคำรบ ธมมธโร ได้ทำวิจัย เรื่อง มโนทัศน์เกี่ยวกับความตายในพระพุทธศาสนา: การศึกษาเชิงวิเคราะห์ สรุปได้ว่า ตามทัศนะของชาวพุทธปรัชญาเถรวาทการตายและการเกิด เป็นความจริงของธรรมชาติสำหรับมนุษย์ทุกคน ส่วนคติหรือสถานที่เกิดนั้นจะมีทั้งเป็นสถานที่บังขึ้นในเชิงบวก คือ แสดงถึงภาวะแห่งความสุขความสบาย ส่วนสถานที่เกิดบังขึ้นในเชิงลบ คือ แสดงภาวะแห่งความบีบคั้น ได้รับความทุกข์ทรมานอย่างแสนสาหัสด้วย สำหรับเหตุปัจจัยที่ทำให้บุคคลเกิดและไม่เกิดนั้น ขึ้นอยู่กับสภาพทางจิตของบุคคลนั้น ตราบใดที่บุคคลยังมีกิเลสอยู่เขาย่อมเกิดอีกตรานั้น การปฏิเสธการเวียนตายเวียนเกิดย่อมเท่ากับเป็นการปฏิเสธหลักคำสอนเรื่องมรรค ผล และนิพพานไปด้วย และหลักธรรมที่จะทำให้บุคคลล่งพ้นจากการเวียนตายเวียนเกิดได้นั้น จะต้องปฏิบัติตามหลักมहाสติปัฏฐาน ๔ เพราะพระพุทธเจ้าทรงรับประกันผลสำเร็จของผู้ที่ปฏิบัติตามหลักมหาสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งถ้าได้ปฏิบัติอย่างเข้มงวดจริงจังกตามเงื่อนไขแล้ว ย่อมได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ เข้าถึงความหลุดพ้นจากทุกข์หรือเข้าถึงนิพพานในชาติปัจจุบัน แต่ถ้ายังไม่บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ เพราะเกิดกิเลสที่จะต้องละยังมีเหลืออยู่ก็จะบรรลุธรรมเป็นพระอนาคามีอย่างใดอย่างหนึ่ง ใน ๒ อย่างนี้ อย่างแน่นอน อันเป็นผลที่ผู้ปฏิบัติจะได้รับในชีวิตปัจจุบัน ภายในเวลาอย่างน้อย ๗ วัน และอย่างมากที่สุดไม่เกิน ๗ ปี ดังนั้นมโนทัศน์เรื่องการตายและการเกิดมีความสำคัญมาก ในด้านหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนา และเป็นแนวทางในการวางพื้นฐานทางความคิดด้านศีลธรรมอันดี งามตลอดจนทำความเข้าใจให้กระจ่างถึงเรื่องหลักการและสังสารวัฏหรือการเวียนตายเวียนเกิด ซึ่งเป็นกุญแจดอกสำคัญที่จะไขไปสู่การดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ประพฤติปฏิบัติตนให้อยู่ในกรอบของศีลธรรม จาริต ประเพณี ทำชีวิตที่เป็นอยู่ในปัจจุบันให้ดีและมีความหมายเข้าใจกฎเกณฑ์ ของธรรมชาติอย่างแท้จริง รับผิดชอบหน้าที่ที่ตนรับผิดชอบอย่างเต็มกำลังความสามารถ ไม่ปล่อยชีวิตให้ไร้ค่าและความหมาย สิ่งเหล่านั้นทั้งหมดที่จะเป็นแนวทางในการนำไปสู่การปฏิบัติเพื่อเข้าถึง จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ นิพพาน^{๑๖}

^{๑๕} พระครูวิจิตรธรรมมาตร (เรียน ติสสวโร), “การวิเคราะห์แนวคิดภพภูมิในพระไตรปิฎกที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วง”, *ดุษฎีนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑), หน้า ๑๓๘-๑๔๑.

^{๑๖} พระมหาคำรบ ธมมธโร, “มโนทัศน์เกี่ยวกับความตายในพระพุทธศาสนา: การศึกษาเชิงวิเคราะห์”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๑๑๕.

พระมหาทองสุข สุจิตโต (ไกรพงษ์) ได้ทำวิจัย เรื่อง การศึกษาวิเคราะห์วิถีชีวิตมนุษย์ ในทัศนะพุทธปรัชญา พบว่าการดำเนินชีวิตในสังคมนั้นเป็นคำสอนที่เกื้อกูลที่จะนำไปปฏิบัติให้เกิดความรู้ แห่งสังธรรม มีความสงบสุขอยู่ในสังคม ช่วยให้บรรลุถึงความสุขแห่งชีวิตได้ ชีวิตมนุษย์มีองค์ประกอบ ตามธรรมชาติที่แตกต่างกัน ๒ ส่วน คือ ร่างกายและจิต เป็นสิ่งอาศัยซึ่งกันและกัน มีธรรมชาติเป็น สังขตะธรรม เป็นสิ่งที่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดชีวิตขึ้น^{๑๗}

พระมหาพิเชษฐ์ ธีรวิโส (ดอกรัก) ได้ทำวิจัย เรื่อง การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องกรรม และสังสารวัฏในพุทธปรัชญาเถรวาทที่มีผลต่อการดำเนินชีวิตของพุทธศาสนิกชนไทยในปัจจุบัน สรุปได้ว่า มนุษย์ทุกคนล้วนแล้วเคยเวียนว่าย ตาย เกิด มาจนนับไม่ถ้วนแล้ว ซึ่งการเกิดใหม่ในภพภพ ของพุทธปรัชญานั้นถือว่าเป็นเรื่องทุกข์ เป็นเรื่องที่น่าเบื่อ ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงความยาวนาน แห่งสังสารวัฏว่า นับไม่ได้ประมาณไม่ได้ว่าเท่าไร การที่สัตว์ผู้เกิดขึ้นในโลกทั้ง ๓ นั้นเป็นวิสัย ของพระพุทธเจ้าและเหล่าพระสาวกที่สามารถมองเห็นได้ด้วยตาทิพย์ ในระดับปุถุชนนั้นยากที่จะเห็นได้ พุทธปรัชญา จึงได้เสนอแนวคิดว่าการที่จะเห็นโลกทั้ง ๓ ได้นั้น ต้องปฏิบัติธรรมจนกว่าจะได้วิชา ๓ วิชา ๘ หรืออภิญญา ๖ เสียก่อนจึงจะสามารถมองเห็นเรื่องสังสารวัฏได้ พุทธปรัชญาเถรวาทนั้นชี้ให้เห็น ในเรื่องของสังสารวัฏว่าเกิดมาจากกรรมดีและกรรมชั่ว หมุนขึ้นหมุนลงตามอำนาจแห่งกรรมเท่านั้น หมายถึง ไม่มีสิ่งใดที่จะเกิดขึ้นโดยไร้เหตุปัจจัย สรรพสิ่งทั้งมวลล้วนแล้ว แต่มีเหตุปัจจัยทั้งสิ้น^{๑๘}

พระมหาสมเกียรติ อุกคิตติ (ปาวีโล) ได้อธิบายในวิทยานิพนธ์ เรื่อง การศึกษาเปรียบเทียบ ปรัชญาเซนกับพุทธปรัชญาเถรวาท โดยมีเนื้อหาที่พอจะสรุปได้ว่าปรัชญาเซนและพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น มีความคิดที่เป็นหลักคล้ายคลึงกันทั้ง ๓ ด้าน คือ ด้านอภิปรัชญา ด้านญาณวิทยาและด้านจริยศาสตร์ ซึ่งทั้งสองระบบเห็นเหมือนกันว่า การจะเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดในชีวิตได้นั้นจะต้องกำจัดกิเลส ซึ่งเป็นสาเหตุให้วิญญาณติดข้องในสังสารวัฏให้ได้อย่างสิ้นเชิงแท้จริง ๆ แล้วปรัชญาทั้งสองนั้นมีธรรมชาติ ที่ไม่ลงรอยกันในเรื่องจิตกับเรื่องกรรม แต่เป้าหมายที่สำคัญของปรัชญาทั้ง ๒ นี้ขึ้นอยู่กับจริยศาสตร์ คือ มีลักษณะเป็นปรัชญาเพื่อชีวิต คือ มีความมุ่งหวังให้สรรพสัตว์แสวงหาความสุขอันเกิดจาก

^{๑๗} พระมหาทองสุข สุจิตโต (ไกรพงษ์), “การศึกษาวิเคราะห์วิถีชีวิตมนุษย์ในทัศนะพุทธปรัชญา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๒๐.

^{๑๘} พระมหาพิเชษฐ์ ธีรวิโส (ดอกรัก), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องกรรมและสังสารวัฏในพุทธปรัชญาเถรวาทที่มีผลต่อการดำเนินชีวิตของพุทธศาสนิกชนไทยในปัจจุบัน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๑๓๓-๑๓๔.

การไม่เบียดเบียน ตลอดจนส่งเสริมให้เข้าถึงความสุขที่ไม่เจือด้วยกิเลสตัณหา ปรัชญาทั้ง ๒ ระบบนี้ จึงเป็นปรัชญาที่มีชีวิต มิใช่เป็นเพียงปรัชญาให้ฝันเท่านั้น^{๑๙}

พระมหาสมพงษ์ สุขุมโล (สิงห์สุพรรณ) ได้ทำวิจัย เรื่อง การศึกษาเชิงวิเคราะห์ เรื่องสังสารวัฏในพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า ชีวิตของคนเรานั้น เปรียบเสมือนการเดินทางบนถนนที่ยังไม่เคยเดินกันมาเลย ซึ่งยังไม่รู้ระยะทาง ความยาวของถนน รวมถึงทางแยกของถนนแต่ละสายว่า เป็นอย่างไร และสิ้นสุดลงตรงไหน ครั้นผู้ที่เคยเดินไปถึงแล้ว ก็ไม่เคยมีผู้ใดเดินย้อนกลับมาบอกกับเราว่า จุดหมายเข้านั้นอยู่ที่ไหน ซึ่งทั้งหมดนี้ก็จะชี้ให้เห็นถึง สังสารวัฏ เพราะชีวิตการดำเนินอยู่นี้ก็ไม่ต่างอะไร กับคนเดินทาง ซึ่งเมื่อมีชีวิตอุบัติขึ้น ในมนุษยภุมินีแล้วทุกคนก็ต้องเดินไปสู่จุดหมายปลายทาง ที่เหมือน ๆ กันหมด นั่นคือ ความตาย มนุษย์ทุกคนจะต้องจากกันไปแล้ว โดยไม่มีใครมีโอกาสหวนกลับมา บอกเราว่าที่ยังมีชีวิตอยู่เลยว่า ตายแล้วเขาไปไหน ดังนั้นเมื่อเรามีชีวิตอยู่จึงควรเชื่อคำสั่งสอน และข้อปฏิบัติของศาสนา แต่ไม่ควรมกมายมากเกินไป ควรเดินทางสายกลาง^{๒๐}

พระมหาโสภณ วิจิตรธมโม และพระมหาณรงค์ศักดิ์ ฐิติญาโณ ได้ทำวิจัย เรื่อง การศึกษา วิเคราะห์การตีความพระอภิธรรมของพระเถระในพระพุทธศาสนา พบว่า พระอภิธรรมเป็นวิชาการชั้นสูง ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับปรมัตถธรรม ๔ ประการ อันได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน พระอภิธรรม เปรียบเสมือนแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา มีเนื้อหาสุขุมลุ่มลึก อันนำไปสู่ความรู้ความเข้าใจ ในเรื่องธรรมชาติของชีวิต เรื่องของกรรม และการส่งผลของกรรม เรื่อง ภพภูมิต่าง ๆ เรื่อง ของการเวียนว่ายตายเกิด และเรื่องของการปฏิบัติเพื่อให้พ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ซึ่งเป็นจุดหมาย อันสูงสุดในพระพุทธศาสนา^{๒๑}

^{๑๙} พระมหาสมเกียรติ อุกกิตติ (ปาวีโล), “การศึกษาเปรียบเทียบปรัชญาโซนกับ พุทธปรัชญาเถรวาท” **วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑๒๔.

^{๒๐} พระมหาสมพงษ์ สุขุมโล (สิงห์สุพรรณ), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องสังสารวัฏในพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาพุทธศาสนาและปรัชญา**, (บัณฑิตวิทยาลัย: สภาการศึกษา มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๓๘), หน้า ๘๒.

^{๒๑} พระมหาโสภณ วิจิตรธมโม, พระมหาณรงค์ศักดิ์ ฐิติญาโณ, “การศึกษาวิเคราะห์การตีความพระอภิธรรมของพระเถระในพระพุทธศาสนา”, **วารสาร มจร มนุษยศาสตร์ปริทรรศน์**, ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มิถุนายน ๒๕๕๘), หน้า ๔๕-๕๗.

พระไพฑูรย์ ธีรสุทโธ (คำคุณ) ได้ทำวิจัย เรื่อง ศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่องสังสารวัฏในพุทธปรัชญาเถรวาท สรุปได้ว่า แนวคิดสังสารวัฏ คือ วงจรการเวียนว่ายตายเกิดความจริงของชีวิตทั้งในแง่รูปธรรม และ นามธรรม คือ กายและจิต ทั้งสองสิ่งเป็นสภาพความจริงในกระบวนการเปลี่ยนแปลงตามกฎไตรลักษณ์ คือ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป การเปลี่ยนแปลงของกายและจิตเป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้นกับมนุษย์ แนวคิดชีวิตและความตาย ชีวิต คือ การรวมกันของเบญจขันธ์ สิ่งเหล่านี้อาศัยกันและกัน ย่อมเกิดขึ้นด้วยกัน อาศัยการประกอบกันเข้าทั้งนามและรูป จึงมีการบัญญัติชื่อเรียกบุคคล หรือวัตถุ สิ่งของ ส่วนความตาย ในความหมายทางพระพุทธศาสนา คือ การที่เบญจขันธ์แตกสลายเมื่อวิเคราะห์ พบว่า สังสารวัฏ ไม่มีเบื้องต้นและเบื้องปลายในการท่องเที่ยววนเวียนในสังสารวัฏ การเกิดเป็นความทุกข์อย่างหนึ่งในฐานะที่เป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตที่จะต้องดำเนินไปสู่ความทุกข์ อันเป็นจุดจบของชีวิต นั่นก็คือความตาย แต่การเกิดและการตายก็ไม่ใช่ความทุกข์ทั้งสิ้นของชีวิต แต่จากจุดที่ชีวิตเริ่มต้นที่การเกิดไปจนถึงสิ้นสุดลงที่ความตาย แนวคิดเรื่องเรื่องสังสารวัฏแสดงไว้ว่า ชีวิตมีความรู้สึกที่ไม่คงที่และแปรปรวนไปกับสิ่งที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนาความผิดหวัง และความพลัดพรากที่สามารถเกิดขึ้นได้ในทุกช่วงเวลาแล้วแต่ทำให้ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายต้องตกอยู่ในความเศร้าโศกความทุกข์เหล่านี้เป็นโศกนาฏกรรมของชีวิตแห่งสัตว์ทั้งหลายโดยไม่มียกเว้น สังสารวัฏจึงเป็นดุจวงจรที่ครอบสัตว์ทั้งหลายไว้ในห่วงแห่งความทุกข์^{๒๒}

พระอานวย ฉนฺทโรจโน (รักษสุรวงศา) ได้ทำวิจัย เรื่อง การศึกษาเชิงเปรียบเทียบสังสารวัฏระหว่างพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาเซน พบว่า สังสารวัฏ ในพุทธปรัชญาเถรวาท หมายถึง การเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิที่ยังต้องสลาย ทุกข์และสุขที่ไม่จีรังยั่งยืน สังสารวัฏ แบ่งได้ ๓ ประเภท คือ ภูมิชั้นต่ำ ภูมิชั้นกลาง และภูมิชั้นสูง สาเหตุของการติดข้องในสังสารวัฏ คือ อวิชชา ทำให้เกิดการเวียนตายเวียนเกิด กันอยู่ไม่จบสิ้น ส่วนการสิ้นสุดสังสารวัฏจะเกิดขึ้นได้ เมื่อจิตใจพ้นจากกิเลสทั้งปวงเท่านั้น สังสารวัฏในปรัชญาเซน หมายถึง การเวียนว่ายตายเกิดในภูมิต่าง ๆ ด้วยอำนาจแห่งกิเลสกรรมวิบาก ที่เกิดจากการรวมตัวของชีวะและวัตถุ ชีวะมัวหมองจึงต้องเวียนเกิดเวียนตาย อย่างไม่มีจบสิ้น สังสารวัฏ ในปรัชญาเซน แบ่งเป็น ๔ ประเภท คือ เทวดา มนุษย์ สัตว์เดรัจฉาน และนรก สาเหตุแห่งการติดข้องในสังสารวัฏ คือ อวิชชา ซึ่งเป็นสาเหตุให้เกิดกิเลส ที่เรียกว่า กษายะ แปลว่า สารที่เป็นยางเหนียว ๔ คือ ความโลภ ความโกรธ ความถือตัว และความหลง การสิ้นสุดสังสารวัฏ จะเกิดขึ้น

^{๒๒} พระไพฑูรย์ ธีรสุทโธ (คำคุณ), “ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องสังสารวัฏในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑), หน้า ๑๐๘-๑๑๐.

เมื่อสกัดกันกรรมใหม่ มิให้ไหลไปสู่ชีวะ และทำลายกรรมเก่าให้หมดไป สังสารวัฏในพุทธปรัชญาเถรวาท กับปรัชญาเซน มีทั้งส่วนที่คล้ายคลึง และส่วนที่แตกต่าง ส่วนที่คล้ายคลึง คือ มีความเชื่อเรื่องกรรมเป็นหลัก ส่วนที่แตกต่างกัน คือ พุทธปรัชญาเถรวาทเน้นปัจจุบันกรรมและมโนกรรม ปรัชญาเซนเน้นอดีตกรรมและกายกรรม ส่วนหลักปฏิบัติที่แตกต่างกัน คือ พุทธปรัชญาเถรวาทเน้นการกำจัดกิเลสทางจิตด้วยการภาวนา ส่วนปรัชญาเซนเน้นการกำจัดกิเลสทางกายด้วยการทรมานตน เพื่อสกัดกันกรรมใหม่และทำลายกรรมเก่า^{๒๓}

ฉวีวรรณ สกุลสุพิชญ์ และบาลี พุทธรักษา ได้ทำวิจัย เรื่อง พุทธปรัชญากับความหลุดพ้น พบว่า พุทธปรัชญาเป็นหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา โดยอธิบายหลักคำสอนแต่ละหัวข้อด้วยวิธีการทางปรัชญา เช่น นิพพานหรือความหลุดพ้น เป็นต้น เป็นการศึกษาหลักคำสอน เรื่องนิพพานหรือความหลุดพ้นในพระพุทธศาสนา เพื่อต้องการสรุปหาความจริงที่เกี่ยวกับความมีอยู่จริงของนิพพาน พุทธปรัชญามีลักษณะรวม ๆ ๓ ประการ คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ซึ่งลักษณะของพุทธปรัชญาที่เป็นลักษณะแห่งคำสอนของพระพุทธเจ้าในพระไตรปิฎก ซึ่งประกอบด้วยพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ข้อปฏิบัติที่ดำเนินไปสู่มรรค ผล นิพพาน การศึกษาปรัชญาแห่งความหลุดพ้น มี ๓ ประการ ได้แก่ ศึกษาในหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ ไตรสิกขาและสติปัฏฐาน ๔ ผลแห่งการปฏิบัติช่วยให้จิตของผู้ปฏิบัติสามารถหลุดพ้นจากโลกวิสัยเข้าสู่โลกุตระภูมิรับกระแสนิพพาน เป็นความหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งหลาย จนกระทั่งการบรรลุความเป็นพระโสดาบันเป็นขั้นต้นตามลำดับไปจนถึงพระอรหันต์เป็นขั้นสูงสุด^{๒๔}

ดริภรณ์ บัณฑิตชน ได้ทำวิจัย เรื่อง แนวคิดเรื่องมนุษย์ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ พบว่า มนุษย์ในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ หมายถึง สภาวะที่ใช้ความรู้ของตนมาพัฒนาตนได้ทางด้านร่างกาย และจิตใจ เกิดเป็นสภาวะที่เป็นผลจากการพัฒนาคุณภาพใหม่ จนสามารถกำจัดกิเลสได้โดยสิ้นเชิง สรรตถะของมนุษย์ในทัศนะของท่านพุทธทาส หมายถึงเอาศักยภาพของมนุษย์ที่สามารถจะพัฒนาตนเพื่อความหลุดพ้น โดยความรู้กฎแห่งธรรมชาติและความสามารถกำหนดเป้าหมายที่ดีที่สุด ให้แก่ตนเอง นั่นคือมนุษย์มีความสามารถในการเรียนรู้ มีการเชื่อมโยงองค์ความรู้เข้าด้วยกัน หากบุคคลพัฒนาสรรพ

^{๒๓} พระอานวย ฉนทโรจโน (รักษสุรวงศา), “การศึกษาเชิงเปรียบเทียบสังสารวัฏระหว่างพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาเซน”, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๓๖-๑๔๘.

^{๒๔} ฉวีวรรณ สกุลสุพิชญ์, บาลี พุทธรักษา, “พุทธปรัชญากับความหลุดพ้น”, วารสาร มจร พุทธศาสตร์ปริทรรศน์, ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๖๒), ๕๔-๖๙.

ดังกล่าวด้วยสัมมาทิฐิ จุดหมายปลายทางของชีวิตก็จะมีความสะดวก สว่าง สงบ ท่านพุทธทาสภิกขุเห็นว่า ด้วยความสามารถของมนุษย์ ทำให้บุคคลมีศักยภาพพัฒนาตนเองได้ จุดหมายสูงสุดของความเป็นมนุษย์ที่แท้ คือ ความเข้าใจสภาพชีวิตและสรรพสิ่งที่เป็นไปแล้วดำเนินชีวิตด้วยความไม่ยึดมั่นถือมั่นตัวกูของกู ซึ่งโดยสภาพก็เป็นกรการยกระดับจิตใจให้สูงขึ้นและท่านพุทธทาสภิกขุ เห็นว่าการดำเนินชีวิตแบบนี้ไม่เกินวิสัยของบุคคลธรรมดา การรู้จักพัฒนาโดยการถอนตน ความยึดมั่นคือ ความหมายที่แท้จริงของความเป็นมนุษย์ในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ^{๒๕}

ธนัทพร อุทัยสุทธิจิตร ได้ทำวิจัย เรื่อง ศึกษาวิเคราะห์การขัดเกลากิเลสตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท พบว่า กิเลสตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท เป็นเจตสิกธรรมประเภทหนึ่ง กิเลสไม่ใช่เนื้อแท้ของจิตใจ กิเลสเป็นเหตุให้จิตของคนที่ย่ำแย่ยอมเวียนว่ายตายเกิดต่อไปไม่มีเวลาสิ้นสุด การขัดเกลากิเลสด้วยอาศัยหลักพระวินัยปิฎกเพื่อขัดเกลากิเลสอย่างหยาบ หลักพระสุตตันตปิฎก เพื่อขัดเกลากิเลสอย่างกลาง หลักพระอภิธรรมปิฎกเพื่อขัดเกลากิเลสอย่างละเอียด กิเลสจำแนกออกเป็น ๓ ประเภท ได้แก่ โลภะ คือ กิเลสที่ทำให้จิตเกิดอาการอยากได้ โทสะ คือ กิเลสที่ทำให้จิตเกิดอาการขัดเคือง และโมหะ คือ กิเลสที่ทำให้จิตเกิดอาการลุ่มหลง รวมเรียกว่า อกุศลมูล จำแนกออกเป็น ๓ ลักษณะ ได้แก่ กิเลสอย่างหยาบ กิเลสอย่างกลาง กิเลสอย่างละเอียด กระบวนการเกิดของกิเลส คือ กระบวนการที่เป็นไปอย่างต่อเนื่องสัมพันธ์กันในรูปกระแสแห่งความเป็นเหตุปัจจัยอิงอาศัยกันและกัน มีลักษณะสัมพันธ์กับอารมณ์หรือสิ่งเร้าแบบเป็นระบบวงจรโดยไม่มีจุดเริ่มต้นและจุดจบ โทษของกิเลส ได้แก่ ราคะ มีโทษน้อยแต่คลายช้า โทสะมีโทษมากแต่คลายเร็ว และโมหะมีโทษมากแต่คลายช้า^{๒๖}

พิน ดอกบัว สวัสดิ์ อโณทัย และณิศภาพรรณ คูวิเศษแสง ได้ทำวิจัย เรื่อง การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความมีอยู่ของภพภูมิของชีวิตตามพุทธปรัชญาเถรวาท พบว่าในพุทธปรัชญาเถรวาทได้มีการแบ่งความมีอยู่ของภพภูมิออกเป็น ๒ ประเภทคือ โลกียภูมิ และโลกุตตรภูมิ โลกียภูมิเป็นภูมิที่ชีวิตยังตกอยู่ในวิสัยของโลกที่ยังมีกิเลสต้นเหตุต่าง ๆ ยังต้องมีการเวียนว่ายตายเกิด ซึ่งต่างจากโลกุตตรภูมิที่มีสภาวะของการอยู่เหนือกิเลสต่าง ๆ ปฏิบัติตนให้หลุดพ้นจากความทุกข์โลกียภูมิได้แบ่งเป็น ๒ ระดับใหญ่ ๆ คือ ทุคติภูมิและสุคติภูมิ ทุคติภูมิเป็นภูมิที่ไม่ดี มีทั้งความทุกข์กายทุกข์ใจโดยมี ๔ ภูมิ คือ ตีรจณานภูมิ อสุรกายภูมิ เปตติวิสัยภูมิ และนรียภูมิ ส่วนสุคติภูมิเป็นภูมิที่ดีมีความสุขทั้งกายและใจ

^{๒๕} ดร.ภรณ์ บัณจิตชน, “แนวคิดเรื่องมนุษย์ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๐), หน้า ๑๐๓.

^{๒๖} ธนัทพร อุทัยสุทธิจิตร, “ศึกษาวิเคราะห์การขัดเกลากิเลสตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท”, วารสารปัญญา, ปีที่ ๒๕ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มิถุนายน ๒๕๖๑): ๗๒-๗๗.

โดยมี ๓ ภูมิ คือ มนุสสภูมิ เทวภูมิ และพรหมภูมิ ความแตกต่างของการกำเนิดเกิดในทุคติภูมิ หรือสุคติภูมินั้นขึ้นอยู่กับกระทำของมนุษย์ หากการกระทำใดเป็นไปด้วยอกุศลกรรมบถมีการฆ่าสัตว์ เป็นต้น การกระทำนั้นย่อมส่งผลให้ชีวิตนั้นไปเกิดในทุคติภูมิ แต่หากการกระทำนั้นเป็นไปด้วย กุศลกรรมบถมีการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เป็นต้น การกระทำนั้นย่อมส่งผลให้ชีวิตนั้นไปเกิดในสุคติภูมิ เพราะในพุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าสัตว์มีชีวิตทั้งหลายย่อมเป็นไปตามกฎแห่งกรรม^{๒๗}

วิบูลย์พงศ์ พันธุนนท์ และบาลี พุทธรักษา ได้ทำวิจัย เรื่อง แนวคิดเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดกับพุทธปรัชญา พบว่า ในหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาเรื่องอริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาท มีความสอดคล้องกับหลักการเกี่ยวกับเวียนว่ายตายเกิด หรือสังสารวัฏ ของพุทธปรัชญา มีการยกตัวอย่างการเวียนว่ายตายเกิดของบุคคลและสัตว์ว่า กรรมเกิดขึ้นจากเจตนาที่จะกระทำผลที่เกิดจากการกระทำ จะส่งผลให้มนุษย์ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอยู่อย่างนี้ไม่รู้จบ ตามคำที่ว่าบุคคลทำกรรมใดไว้มิได้รับผลของกรรมนั้นอย่างแน่นอน^{๒๘}

โสภณ ศรีกฤษดาพร ได้ทำวิจัย เรื่อง การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่องกายและจิตในพุทธปรัชญา จากการศึกษา พบว่า คำสอนของพุทธปรัชญาเกิดขึ้นจากเหตุการณ์ของชีวิตมนุษย์ โดยตรง เพื่อให้ได้คำตอบว่า ชีวิตนี้เป็นอย่างไรและจะทำอย่างไรที่จะทำให้มวลมนุษย์มีชีวิตที่สมบูรณ์ หรือได้รับสิ่งที่ดีที่สุดพุทธปรัชญาได้วิเคราะห์ชีวิตเป็น ๒ ส่วน คือ กายและจิตพร้อมทั้งชี้ให้เห็นถึงธรรมชาติของกายและจิตว่าทั้งกายและจิตเป็นธรรมชาติที่มีอยู่จริง คือ กายเป็นธรรมชาติ ที่รับรู้ อารมณ์ไม่ได้ ส่วนจิตนั้นเป็นธรรมชาติที่รับรู้อารมณ์ได้นั้นต้องอาศัยกายที่เป็นธรรมชาติไม่รับรู้ อารมณ์ เป็นมูลฐาน การรับรู้โลกก็ตามและการกระทำโลกก็ตามของมนุษย์นั้น พุทธปรัชญาถือว่าเป็นผลที่เกิดจากการทำงานสัมพันธ์กันของกายและจิต จิตสำคัญมากกว่ากายแต่ก็มีได้หมายถึงว่ากายไม่สำคัญ แต่พุทธปรัชญาถือว่ากายสำคัญเช่นเดียวกัน เพราะจิตจะทำงานหรือรู้อารมณ์ต่าง ๆ เช่น รู้ว่าได้ยิน ได้กลิ่น ถ้าไม่มีกายก็ไม่สามารถรับรู้ได้^{๒๙}

^{๒๗} พื้น ดอกบัว, สวัสดิ์ โธมทัย, ณิศภาพรรณ คูวิเศษแสง, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความมีอยู่ของภพภูมิของชีวิตตามพุทธปรัชญาเถรวาท”, **วารสารมหาจุฬานาครทรรณ**, ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๖๒): ๒๘๖-๓๐๔.

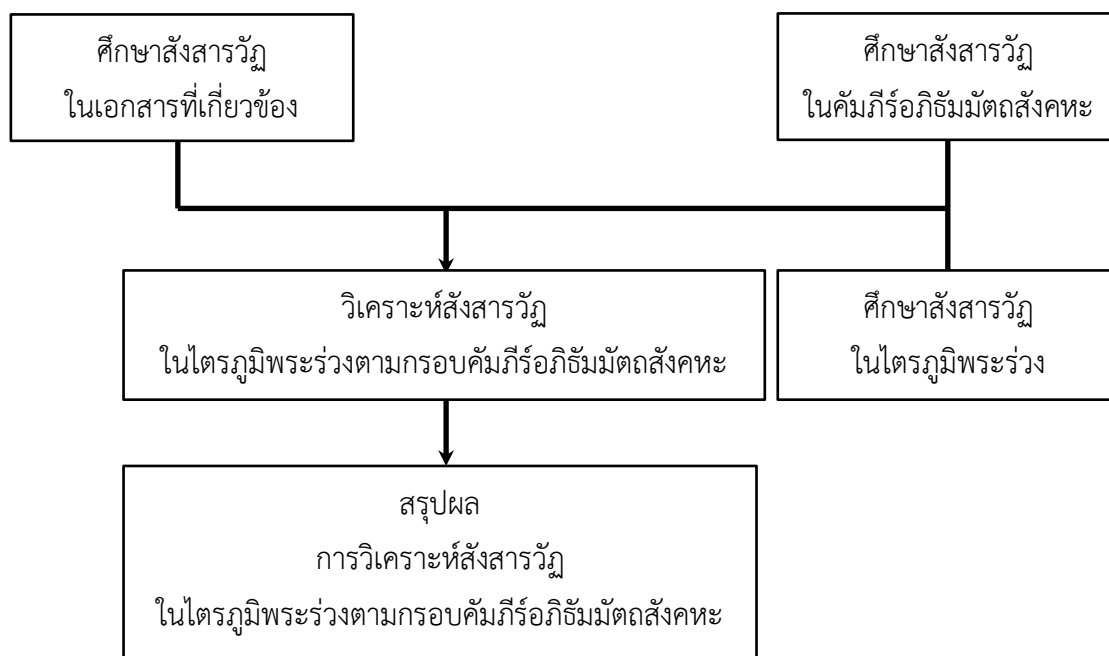
^{๒๘} วิบูลย์พงศ์ พันธุนนท์, บาลี พุทธรักษา, “แนวคิดเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดกับพุทธปรัชญา”, **วารสารมจร พุทธศาสตร์ปริทรรศน์**, ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๖๒): ๒๕-๓๖.

^{๒๙} โสภณ ศรีกฤษดาพร, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่องกายและจิตในพุทธปรัชญา”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๖๗), หน้า ๑๓๔.

อุทัย กมลศิลป์ จ่านง กมลศิลป์ และจักรพรรณ วงศ์พรพวัฒน์ ได้ทำวิจัย เรื่องการศึกษา วิเคราะห์กระบวนการเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่ากรรมและการเวียนว่ายตายเกิดต่างมีความสัมพันธ์กัน ในฐานะของเหตุและผลกรรมทั้งดีและชั่วที่มนุษย์ได้ทำไว้เป็นเหตุ การเกิดใหม่ในภพภูมิต่าง ๆ ทั้งที่เป็นสุคติภพและทุคติภพเป็นผล แล้วก็จะเป็นอย่างนี้เรื่อยไป จนกว่าจะกำจัดกิเลสอันเป็นเหตุแห่งการเกิดได้หมดสิ้น และอาศัยหลักปฏิจจนสมุปบาท คือ การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันของอวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ขาติ ชรา มรณะ โดยแยกประเภทองค์ ๑๒ ตามหน้าที่ในวงจรออกเป็น ๓ พวก เรียกว่า วัฏฏะ ๓ หรือ ไตรวัฏฏ์ ซึ่งแปลว่าวน ๓ คือ กิเลส กรรม วิบาก (๑) อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็น กิเลส คือ ตัวสาเหตุหลักดันให้คิดปรุงแต่งกระทำการต่างๆ เรียกว่า กิเลสวัฏฏ์ (๒) สังขาร (กรรม) ภพ เป็น กรรม คือกระบวนการกระทำทั้งหลายที่ปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไปต่างๆ เรียกว่า กรรมวัฏฏ์ (๓) วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็น วิบาก คือ สภาพชีวิตที่เป็นผลแห่งการปรุงแต่งของกรรม และกลับเป็นปัจจัยเสริมสร้างกิเลสต่อไปได้อีก เรียกว่า วิปากวัฏฏ์ ตามหลักพุทธอภิปรัชญา จนกว่าจะหลุดพ้น คือ การทำลายกิเลสกรรมและวิบากให้หมดสิ้น เข้าสู่นิพพาน

สรุปได้ว่า สังสารวัฏ เป็นความสัมพันธ์รูปวงกลม トラบใดที่ มนุษย์ยังไม่หมดกิเลสก็ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏตามกรรมที่กระทำไว้ การเวียนว่ายตายเกิด ในภพภูมิที่ยังต้องเสวยทุกข์ เพราะการกระทำชั่วและเสวยสุขที่ไม่จีรังยั่งยืน อันเกิดจากการกระทำดี ด้วยความยึดมั่นถือมั่นวนอยู่อย่างนี้เรื่อยไป เพราะอำนาจแห่งอวิชชา คือ ความไม่รู้จริง เป็นเหตุให้ต้องเวียนตายเวียนเกิด เพื่อมาตกอยู่ในวังวนแห่งกิเลส กรรม และวิบากอย่างไม่มีวันจบสิ้น จากทรรศนะนี้จึงชี้ให้เห็นว่า สัตว์ทั้งหลายล้วนเกิดและตายในภพภูมิต่าง ๆ มานับไม่ถ้วนแล้ว และจะเป็นอย่างนี้อยู่เรื่อยไป จนกว่าชีวิตจะได้รับการปลดปล่อยให้เป็นอิสระจากสังสารวัฏ ด้วยการบรรลุความดีสูงสุดตามแนวคำสอนขององค์พระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัย ที่เกี่ยวข้องพบว่ายังไม่มี การวิเคราะห์สังสารวัฏในคัมภีร์อริยมรรคสังคหะ ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจะได้ศึกษาต่อไป

๑.๗ กรอบแนวคิดในการวิจัย

แผนภาพที่ ๑.๑ กรอบแนวคิดการวิจัย

๑.๘ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Document Research) เพื่อให้ได้คำตอบตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ โดยมีวิธีดำเนินการศึกษา ดังนี้

๑.๘.๑ ผู้วิจัยศึกษาหลักการทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับ สังสารวัฏ จากเอกสารที่เกี่ยวข้อง เช่น หนังสือสำคัญทางพระพุทธศาสนา เอกสารตำราวิชาการ วิทยานิพนธ์ โปรแกรมหนังสืออิเล็กทรอนิกส์ และงานวิจัยอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

๑.๘.๒ ผู้วิจัยศึกษาหลักการทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับ สังสารวัฏ จากเอกสารชั้นปฐมภูมิและทุติยภูมิ โดยวิธีการเก็บรวบรวมจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙

๑.๘.๓ ผู้วิจัยศึกษา สังสารวัฏ จากไตรภูมิพระร่วง

๑.๘.๔ ผู้วิจัยศึกษา สังสารวัฏ จากคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

๑.๘.๕ ผู้วิจัยวิเคราะห์ สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

๑.๘.๕ สรุปผลและข้อเสนอแนะการวิจัย

๑.๙ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

๑.๙.๑ ได้ทราบถึงสังสารวัฏที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

๑.๙.๒ ได้ทราบถึงสังสารวัฏที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วง

๑.๙.๓ ได้ทราบถึงผลวิเคราะห์สังสารวัฏที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

๑.๙.๔ สามารถนำผลผลงานวิจัยนี้ไปเผยแพร่ในสื่อสิ่งพิมพ์วารสาร อันจะเป็นประโยชน์แก่สาธารณชนสืบต่อไป

บทที่ ๒

สังสารวัฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

การวิจัยเรื่อง “การวิเคราะห์สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ” ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าในประเด็นสังสารวัฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ และนำเสนอเนื้อหาตามลำดับดังต่อไปนี้

๒.๑ ความเป็นมาและโครงสร้างของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

๒.๒ สังสารวัฏที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

๒.๑ ความเป็นมาและโครงสร้างของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ มีความสำคัญในฐานะคู่มือของพระอภิธรรมปิฎก ฉบับย่อ สะดวกในการกำหนดจำ นับจำนวนสภาวธรรม ทำให้ ได้รับความนิยมนจากผู้สนใจศึกษาพระอภิธรรม เป็นอันมาก อภิธัมมัตถสังคหะ แยกศัพท์ออกเป็น = อภิ+ธมม+อตฺถ+ส +คห คำว่า อภิ แปลว่า อันประเสริฐยิ่ง คำว่า ธมม แปลว่า สภาพที่ทรงไว้ไม่มีการผิตแปลกแปรผัน หรือคำสอนของพระพุทธเจ้า คำว่า อตฺถ แปลว่า เนื้อความ หมายความว่า เป็นเนื้อหาหรือเป็นหัวข้อแห่งพระอภิธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติ คำว่า ส แปลว่า โดยย่อ และคำว่า คห แปลว่า รวบรวม คำว่า อภิธมม แปลว่า ธรรมอันประเสริฐยิ่ง หมายความว่า เป็นธรรมที่มีอยู่จริง เป็นธรรมที่เป็นจริง ได้แก่ พระอภิธรรมปิฎก ๗ คัมภีร์^๑ เมื่อประมวลความหมายแห่งคำเหล่านี้เข้าด้วยกันแล้วก็มีความหมายว่า จิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติ ที่พระองค์ทรงแสดงไว้ในพระอภิธรรมปิฎก ๗ คัมภีร์นั้นได้ รวบรวมมาแสดงโดยย่อในปกรณ์นี้ พระอภิธัมมัตถสังคหะ

^๑ วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ, สารานุกรมเกี่ยวกับพระอภิธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๐.

เป็นชื่อของปกรณัม ที่พระอนุรุทธาจารย์ได้รวบรวมอธิบายความโดยย่อแห่งพระอภิธรรมปิฎก^๒ รวมความว่า คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นคัมภีร์รวบรวมเนื้อความของพระอภิธรรมปิฎกทั้ง ๗ คัมภีร์ มาสรุปย่อแสดงตามลำดับปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ทำให้สะดวกแก่การทำ ความเข้าใจจำนวนสภาวะธรรม จึงเป็นคู่มือศึกษาพระอภิธรรมที่ได้รับความนิยมเป็นอย่างมาก ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

พระอภิธรรมปิฎก เป็นพุทธพจน์ที่ประกอบด้วยเนื้อหาสาระที่เป็นแก่นปรมัตถธรรม แสดงไว้อย่างวิจิตรพิสดาร ในยุคแรก ๆ ผู้สนใจศึกษาที่ยังไม่มีพื้นฐานทางปรมัตถธรรมดีพอ มักจะ ประสบปัญหาคล้ายๆ กัน คือ ความสับสนในจำนวนสภาวะธรรมที่แสดงปะปนกันทั้งฉนวน มักคังคะ อินทรีย์ พลละ เป็นต้น ดุย่งเหยิงไปหมด ทั้งยังขาดคู่มือประกอบการศึกษาที่จะอำนวยความสะดวก เป็นพื้นฐาน จนกระทั่งหลังพุทธกาล เป็นพันปี จึงมีพระเถระผู้ทรงความรู้ในพระไตรปิฎกท่านหนึ่ง มีนามว่า พระอนุรุทธเถระ หรือ พระอนุรุทธาจารย์ ชาวเมืองกาฬิงกัญจิ แขวงเมืองมัทราช ภาคใต้ ของประเทศอินเดีย ท่านได้มาศึกษาพระอภิธรรมอยู่ที่สำนักวัดตุมุลโสมาราม เมืองอนูราธบุรี ประเทศศรีลังกา จนมีความแตกฉานและได้รับยกย่องว่า เป็นปราชญ์ทางพระอภิธรรมท่านหนึ่ง ท่านได้รับอาราธนาจากนัมพะอุบาสก ผู้เป็นทายกให้ช่วยเรียบเรียงพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์ ที่ละเอียดลึกซึ้งมากนั้นให้สั้นและง่ายเพื่อสะดวกแก่การศึกษาและจดจำ ด้วยความมุ่งหมายที่จะให้ เป็นประโยชน์แก่นักศึกษาพระอภิธรรมทั้งหลายในอนาคต พระอนุรุทธาจารย์ได้อาศัยพระอภิธรรม ปิฎกทั้ง ๗ คัมภีร์ มาเป็นหลักในการเรียบเรียงพระอภิธรรมฉบับย่อและเรียกชื่อคัมภีร์นี้ว่า พระอภิธัมมัตถสังคหะ

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นผลงานของพระอนุรุทธาจารย์ ไม่ปรากฏแน่ชัดว่า แต่งขึ้น เมื่อใด แต่สันนิษฐานว่าคงแต่งขึ้นเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ในสมัยเดียวกับที่พระพุทธโฆษาจารย์ แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์พระอภิธัมมัตถสังคหะ เป็นคัมภีร์ที่รวบรวมเนื้อความใน พระอภิธรรมปิฎกมากล่าวไว้โดยย่อ แบ่งออกเป็น ๙ ปริจเฉท ถือกันว่า คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้เป็นเพชรน้ำเอกเล่มหนึ่ง ในบรรดาคัมภีร์ของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท นอกจากพระไตรปิฎกแล้ว

^๒ สรรพกิจโกศล, ขุน (โกวิท ปัทมสุนทร), **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริจเฉทที่ ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๓.

หนังสือที่ถือว่า เป็นเพชรน้ำเอกของพระพุทธศาสนา ฝ่ายเถรวาท มีอยู่ ๓ คัมภีร์ คือ มลีนทปัญหา วิสุทธิมรรค และอภิธัมมัตถสังคหะ^๓

พัฒน์ เพ็งผลา กล่าวไว้ในประวัติวรรณคดีบาลีว่า พระอนุรุทธะเป็นผู้แต่งคัมภีร์ อภิธัมมัตถสังคหะ มีลักษณะคล้ายกับที่พระพุทธโฆษาจารย์ ได้อธิบายหัวข้อย่อธรรม คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะกลายเป็นหนังสือคู่มืออิทธิธรรมที่มีคนศึกษามากที่สุด เป็นเอกสารประวัติศาสตร์ของโลก พระอนุรุทธะเป็นชาวอินเดีย และแต่งอภิธัมมัตถสังคหะที่ศรีลังกา ในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นคัมภีร์อิทธิธรรมที่นักศึกษาพระอิทธิธรรมใช้เรียนในประเทศศรีลังกา พม่า และไทย รวมถึงประเทศอินโดจีน ที่นับถือพระพุทธศาสนาด้วย^๔

พระมหาแสวง โชติปาโล (พระครูศรีโชติญาณ) กล่าวว่า พระอนุรุทธาจารย์ เกิดในตระกูลผู้ดีตระกูลหนึ่งในนครกาเวรี มณฑลกัญจิบุร ทางภาคใต้ของประเทศอินเดีย เป็นพระภิกษุผู้มีไหวพริบดี มีการศึกษาดี เมื่อพุทธศักราชล่วงมาประมาณ ๑,๐๐๐ ปี ท่านได้เดินทางจากรัฐทมิฬไปยังประเทศศรีลังกา ซึ่งตรงกับสมัยของพระเจ้าอภัยราช พระนางเจ้าโสมเทวีซึ่งเป็นพระมเหสี โปรดให้สร้างวิหารในพระอารามหลวงถวายให้ท่านเข้าพรรษา ในครั้งนั้น มีอุบาสกท่านหนึ่งชื่อนัมปะ (นัมพะ) เป็นอุบาสกผู้มีความศรัทธา และเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ปราธมนจะอนุเคราะห์ผู้อื่นให้รู้ตามบ้าง จึงได้อาราธนาท่านพระอนุรุทธาจารย์ให้รจนาคัมภีร์อรรถกถาขึ้น ก็เพื่อช่วยจรรโลงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองมั่นคงสืบไป พระอนุรุทธาจารย์จึงได้มุ่งมั่งรจนาพระคัมภีร์ตามคำอาราธนาของอุบาสกนัมปะ คัมภีร์ที่ท่านรจนามี ๓ ปกรณ์ด้วยกัน คือ (๑) อภิธัมมัตถสังคหะอัฐกถาปกรณ์ (๒) ปรมัตถวินิจฉัยปกรณ์ และ (๓) นามรูปปริจเฉทปกรณ์ ใน ๓ ปกรณ์^๕ ดังกล่าว อภิธัมมัตถสังคหะอัฐกถาปกรณ์ นับว่าเป็นวรรณคดีอมตะคัมภีร์หนึ่งของท่านพระอนุรุทธาจารย์ ซึ่งรวบรวมจากคัมภีร์ประมาณ ๘๕๐ คัมภีร์^๖ มารจนาเป็นคัมภีร์ พระอภิธัมมัตถสังคหะ ๙ ปริจเฉท เมื่อประมาณ ๑,๔๐๐ ปีล่วงมาแล้ว คัมภีร์

^๓ พระศรีวิสุทธิกวี (พิจิตร ตวนโณ), **จิตวิทยาในพระอิทธิธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๑.

^๔ พัฒน์ เพ็งผลา, **ประวัติศาสตร์วรรณคดีบาลี**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๒. หน้า ๓.

^๕ พระมหาแสวง โชติปาโล (พระครูศรี โชติญาณ), **สังคหะบาลี ๙ ปริจเฉท**, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๙-๑๑.

^๖ บุญมี เมธางกูร และ สมพร ศรีวรชาติย์, **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๓๐), หน้า ก.

ที่ท่านรจนาไว้ครั้งนั้น ปรากฏว่าเป็นทำนองเดียวกันกับอรรถกถา คือ อธิบายพระพุทธพจน์ ในกาลต่อมา บัณฑิตและนักปราชญ์ทั้งหลายได้ขนานนามคัมภีร์นี้ว่า กนิษฐอรรถกถา (อรรถกถานี้วก้อย) अनुชน ในสมัยต่อมา จึงได้อาศัยคัมภีร์นี้ศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม เพื่อเข้าถึงปรมัตถ์ อันไม่ขัด ต่ออวัคส์ตฤตศาสน์ของพระบรมศาสดา

คัมภีร์อภิธรรมปิฎกทั้ง ๗ นั้น กล่าวสภาวะธรรมแต่ละอย่างเข้าไว้ในที่เดียวกัน เช่น ในจิตตูปบาทกัณฑ์แห่งธัมมสังคณี กล่าวถึงจิตแต่ละดวงพร้อมกันไปกับเจตสิกและอารมณ์ เป็นต้น ทำให้ รู้สึกว่า ปะปนยุ่งเหยิง ยากที่จะแยกแยะได้ว่า อะไรเป็นอะไร สำหรับผู้ที่เริ่มต้นศึกษา ด้วยเหตุนี้ ในวงการปริยัติจึงนิยมเริ่มต้นการศึกษา โดยอาศัยปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะก่อน เพราะเหตุที่ปกรณ์นี้ วางระเบียบการศึกษาพระปรมัตถธรรม ๔ ไว้ตามลำดับเป็นสัดส่วน จึงเป็นที่สะดวกแก่นักศึกษา เป็นอย่างยิ่ง คือ มีการรวบรวมย่อเอาเนื้อความในอภิธรรมปิฎกทั้ง ๗ คัมภีร์ มาแบ่งเป็น ๙ ปริเฉท (๙ ตอน) ในปริจเฉทแรก ๆ มีการกล่าวถึงสภาวะธรรมแยกเป็นแต่ละอย่าง เพื่อให้เรียนกันไปเป็น เรื่องๆ ในปริจเฉทหลัง ๆ ถึงได้กล่าวรวมกัน ปะปนกัน เพื่อแสดงการทำงานร่วมกันเกี่ยวข้องกัน ของสภาวะธรรมเหล่านั้น จึงเป็นการสะดวกอย่างยิ่งแก่ผู้เริ่มต้นจะศึกษาพระอภิธรรมทั้งหลาย

เนื้อหาในอภิธัมมัตถสังคหะ เป็นคาถาก็มี เป็นร้อยแก้วก็มี ประเทศไทยนิยมนำเอาคาถา ในปกรณ์นี้ ไปใช้สวดในงานศพที่ เรียกว่า “สวดสังคหะ ” มาตั้งแต่โบราณกาลจนถึงทุกวันนี้ แสดงว่า ประเทศไทยเรารู้จักปกรณ์นี้มาช้านานแล้ว ปกรณ์นี้เนื่องจากมีแต่คำพรรณนาอรรถในพระอภิธรรม อย่างย่อหยิบยกแต่ละประเภทของธรรมมากแล้ว ยังไม่มีคำอธิบายที่เพียงพอสำหรับผู้ที่ใคร่จะศึกษา จึงมีอีกปกรณ์หนึ่งเกิดขึ้นมาภายหลัง อธิบายขยายความในปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะนั้นอีกชั้นหนึ่ง เพราะอธิบายความปกรณ์ชั้นอรรถกถา จึงจัดว่า เป็นปกรณ์ชั้นฎีกา ปกรณ์นี้ชื่อ “อภิธัมมัตถวิภาวินี” แต่งโดยพระสุมังคลาจารย์ ชาวพม่า ไขความในปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะได้เป็นอย่างดียิ่ง โดยการยก เอาคำอธิบายที่ปรากฏอยู่ในอรรถกถาและฎีกาอื่น ๆ มาแสดงไว้ ปกรณ์นี้ได้รับความนิยม ยกย่องมาก จนเป็นที่ยอมรับกันในวงการปริยัติว่า เมื่อจะศึกษาอภิธัมมัตถสังคหะ ก็ต้องใช้ อภิธัมมัตถวิภาวินีนี้แหละเป็นคู่มือประกอบในการศึกษาอย่างที่จะขาดเสียมิได้ นักปราชญ์ ทางภาษาบาลีโดยเฉพาะในประเทศพม่ายังสรรเสริญปกรณ์นี้อีกด้านหนึ่ง คือ ด้านภาษา ในปกรณ์นี้ ใช้ภาษาได้วิจิตรงดงามมาก เข้าถึงนัยอันลึกซึ้งของภาษามคธเป็นอย่างดี ประเทศไทย ก็ให้ความสำคัญเช่นกัน โดยให้ใช้เป็นหลักสูตรสำหรับเปรียญธรรม ๙ ประโยค^๗

^๗ ไขยวัฒน์ กปิลกาญจน์, อภิธัมมัตถสังคหะ และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นภาษาไทย ปริจเฉทที่ ๑ จิตตสังคหวิภาค, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิวิไลภิกขุ, ๒๕๕๗), หน้า ๑-๕.

คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ซึ่งพระอนุรุธาจารย์ได้รจนาขึ้นนั้นพอจะ เปรียบได้ว่าเป็นแบบเรียนเร็วพระอภิธรรม แบ่งเป็น ๙ ปริเฉท ดังนี้

ปริเฉทที่ ๑ จิตตสังคหวิภาค ประกอบด้วย ธรรมชาติของจิต ประเภทของจิต ทั้งโดยย่อและโดยพิสดาร ทำให้เข้าใจถึงจิตประเภทต่าง ๆ คือ กุศลจิต อกุศลจิต วิบากจิต กิริยาจิต มหัคคตจิต และโลกุตตรจิต

ปริเฉทที่ ๒ เจตสิกสังคหวิภาค ประกอบด้วย เรื่องเจตสิก คือ ธรรมชาติที่ประกอบกับจิตเพื่อปรุงแต่งจิตมีทั้งหมด ๕๒ ลักษณะ แบ่งเป็น เจตสิกที่ประกอบกับจิตได้ทุกประเภท เจตสิกฝ่ายอกุศล และเจตสิกฝ่ายโสภณะ

ปริเฉทที่ ๓ ปกิณณกสังคหวิภาค กล่าวถึงการนำจิตและเจตสิกมาสัมพันธ์กับธรรม ๖ หมวด ได้แก่ ความรู้สึกของจิต (เวทนา) เหตุแห่งความดีความชั่ว (เหตุ) หน้าที่ของจิต (กิจ) ทางรับรู้ของจิต (ทวาร) สิ่งที่จิตรู้ (อารมณ์) และที่ตั้งที่อาศัยของจิต (วัตถุ)

ปริเฉทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค แสดงวิถีจิต ได้แก่ กระบวนการทำงานของจิตที่เกิดทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ เมื่อได้ศึกษาปริเฉทนี้แล้ว จะทำให้รู้กระบวนการทำงานของจิตทุกประเภท บุญ บาปไม่ได้เกิดที่ไหน เกิดที่วิถีจิตนี้เอง ก่อนที่จะเกิดจิตบุญหรือจิตบาปมีจิตขณะหนึ่งเกิดก่อน คอยเปิดประตูให้เกิดจิตบุญหรือจิตบาป จิตดวงนี้เกี่ยวข้องกับการวางใจอย่างแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) หรือการวางใจอย่างไม่แยบคาย (อโยนิโสมนสิการ) หากเราได้เข้าใจ ก็จะมีประโยชน์ในการป้องกันมิให้จิตบาปเกิดขึ้นได้

ปริเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค แสดงถึงการทำงานของจิตขณะใกล้ตาย ขณะตาย (จุติ) และขณะเกิดใหม่ (ปฏิสนธิ) กล่าวถึงเหตุแห่งการตาย การเกิดของสัตว์ในภพภูมิต่างๆ โดยแบ่งได้ถึง ๓๑ ภพภูมิ (มนุษย์ภูมิเป็นเพียง ๑ ใน ๓๑ ภูมิ) ขณะเวลาใกล้จะตายภาวะจิตเป็นอย่างไร ควรวางใจอย่างไรจึงจะไปเกิดในภพภูมิที่ดี พระพุทธองค์ทรงอธิบายไว้อย่างชัดเจนว่า ตายแล้วต้องเกิดทันที มิใช่ตายแล้ววิญญาน (จิต) ต้องเร่ร่อนเพื่อไปหาที่เกิดใหม่ และยังได้อธิบายเรื่องของกรรมลำดับแห่งการให้ผลของกรรมไว้ อย่างละเอียดลึกซึ้งอีกด้วย

ปริเฉทที่ ๖ รูปสังคหวิภาค เมื่อได้ศึกษาทำความเข้าใจเรื่องจิตและเจตสิก อันเป็นนามธรรมมาแล้ว ในปริเฉทที่ ๖ นี้พระอนุรุธาจารย์ได้แสดงองค์ประกอบที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งของมนุษย์และสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย นั่นก็คือ เรื่องของรูป ร่างกาย (รูปธรรม) โดยแบ่งรายละเอียดออกเป็นรูปต่าง ๆ ได้ ๒๘ ชนิด และอธิบายถึงสมุฏฐาน (เหตุ) ในการเกิดรูปต่าง ๆ ไว้อย่างละเอียด

พิสดาร ในตอนท้ายได้ กล่าวถึงเรื่องพระนิพพานว่า มีสภาวะอย่างไรอันจะทำให้เข้าใจเรื่อง
ของพระนิพพาน ได้อย่างถูกต้องชัดเจน

ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค เมื่อได้ศึกษาปรมัตถธรรม ๔ อันได้แก่ จิต เจตสิก รูป
นิพพาน มาจากปริจเฉทที่ ๑ ถึง ๖ แล้ว ในปริจเฉทนี้ จะแสดงธรรมที่เป็นฝ่ายกุศล ซึ่งให้ผล
เป็นความสุข และธรรมที่เป็นฝ่ายอกุศลซึ่งให้ผลเป็นความทุกข์ โดยสภาวะความเป็นจริงแล้วกุศลจิต
(จิตบุญ) และอกุศลจิต (จิตบาป) จะเกิดสลับสับเปลี่ยนกันอยู่ตลอดเวลา ส่วนจะเกิดจิตชนิดไหน
มากน้อยเพียงใดนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับคุณธรรมและจริยธรรมของแต่ละบุคคล จึงทำให้ชีวิตตกอยู่ใน
วัฏฏทุกขไม่รู้จักจบจักสิ้น ในปริจเฉทที่ ๗ นี้ ได้แสดงธรรมที่ควรรู้ที่สำคัญ ๆ ได้แก่ อุกาทานขันธ
(ขันธที่ถูกอุกาทานยึดมั่นอย่างเหนียวแน่น) आयตนะ ๑๒ (สิ่งเชื่อมต่อเพื่อให้รู้อารมณ์) ธาตุ ๑๘
(ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตน) อริยสัจ ๔ (ความจริงของพระอริยะ) และโพธิปักขิยธรรม
(ธรรมที่เกื้อกูลการตรัสรู้ ธรรมที่เกื้อหนุนแก่อริยมรรค) มี ๓๗ ประการ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔
อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมงคล ๘

ปริจเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค กล่าวถึง เรื่องปัจจัยสมุปปบาท (เหตุและผล
ที่ทำให้มีการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ) และปัจจัยสนับสนุน ๒๔ ปัจจัย ในตอนท้ายยังได้แสดง
ความหมายของบัญญัติธรรม ซึ่งเป็นธรรมที่ไม่ใช่เป็นความจริงแท้ แต่เป็นจริงตามสมมุติ (สมมุติสัจจะ
หรือสมมุติโวหาร) ตามกติกากาของชาวโลก

ปริจเฉทที่ ๙ กัมมัญฐานสังคหวิภาค กล่าวถึงความแตกต่างของสมถกรรมฐาน
และวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อให้เห็นว่า สมถกรรมฐานหรือการทำสมาธินั้น เป็นการปฏิบัติเพื่อให้จิต
เกิดความสงบ และเกิดอภิญญา (เกิดอิทธิฤทธิ์ต่างๆ) เท่านั้น ซึ่งไม่ใช่จุดหมายสูงสุด
ในพระพุทธศาสนา เพราะผลของการทำสมาธิหรือสมถกรรมฐานนั้นเป็นการข่มกิเลสไว้ชั่วขณะเท่านั้น
ไม่สามารถทำลายกิเลสได้ ถึงแม้จะเจริญสมถกรรมฐานถึงขั้นอรุปรมาณจนได้เสวยสุขอยู่ในอรุปรพรม
ภูมิเป็นเวลาอันยาวนาน แต่ในที่สุดก็ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดไม่รู้จักจบจักสิ้น จุดมุ่งหมายสูงสุด
ของพระพุทธศาสนา คือ การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งในสภาวะธรรมชาติ
ตามความจริงว่า จิต เจตสิก และรูป ซึ่งเป็นองค์ประกอบของชีวิต ต่างก็มีการเกิดขึ้น-ตั้งอยู่-ดับไป-
เกิดขึ้น-ตั้งอยู่-ดับไป ต่อเนื่องกันไปอย่างรวดเร็วอยู่ตลอดเวลา เป็นสภาพที่ไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพ
เดิมไม่ได้ ไม่ใช่ตัวตนอะไรของใคร ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ไม่สามารถที่จะบังคับบัญชาได้ วางเปล่า
จากความเป็นตัวตน ปัญญาที่ประจักษ์แจ้งในสภาวะธรรมชาติความเป็นจริงเช่นนี้ เมื่อมีกำลังแก่กล้า
ก็จะสามารถประหารกิเลสและเข้าถึงพระนิพพานได้ในที่สุด

๒.๒ สังสารวัฏที่ปรากฏในคัมภีร์อิทธิมัตถสังคหะ

สังสารวัฏ ตามที่ได้กำหนดไว้ในนิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัยนั้น หมายถึง การเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่าง ๆ ด้วยอำนาจกิเลส กรรม วิบาก หมุนเวียนอยู่เช่นนั้น ตราบเท่าที่ยังติดกิเลส กรรม วิบาก ไม่ได้ สอดคล้องทั้งทางตรงและทางอ้อมตามที่ปรากฏใน ๙ ปริเฉท ของคัมภีร์อิทธิมัตถสังคหะ โดยเฉพาะในปริเฉทที่ ๘ ปัจจยสังคหวิภาค ประกอบด้วย ปฏิจจสมุปบาท (เหตุและผลที่ทำให้มีการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ) และปัจจยสนับสนุน ๒๔ ปัจจย โดยมีรายละเอียด ดังนี้

ปฏิจจสมุปบาทนี้ มีลักษณะเพียงแสดงอาการของ การเกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุ

(๑) สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

(๒) วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย

(๓) นามรูปย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

(๔) สฬายตนะย่อมมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

(๕) ผัสสะย่อมมีเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย

(๖) เวทนาย่อมมีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

(๗) ตัณหาย่อมมีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

(๘) อุปาทานย่อมมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

(๙) ภพย่อมมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

(๑๐) ชาติย่อมมีเพราะภพเป็นปัจจัย

(๑๑) ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสย่อมมีเพราะชาติเป็นปัจจัย
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

ปฏิจจสมุปบาทนี้ ประกอบด้วย กาล ๓ องค์ ๑๒ ส่วน ๒๐ เชื่อมต่อเป็น การ ๔ วัฏฏะ ๓ และมूल ๒

กาล ๓ ประกอบด้วย อดีตกาล (อวิชชา และสังขาร) ปัจจุบันกาล (ธรรม ๘ อย่าง) และ อนาคตกาล (ชาติ ชรา และมรณะ)

องค์ ๑๒ ประกอบด้วย อวิชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ และชรามรณะ

ส่วน ๒๐ ประกอบด้วย เหตุในอดีต ๕ เหตุในปัจจุบัน ๕ ผลในปัจจุบัน ๕ และผลอนาคต ๕

วิภังค์ ๓ ประกอบด้วย กิเลสวิภังค์ (อวิชา ตัณหา และอุปาทาน) กรรมวิภังค์ (กรรมภพ และสังขาร) และ วิปากวิภังค์ (อุปัตติภพ และธรรม)

มูล ๒ ประกอบด้วย อวิชา และตัณหา

ปฏิฐานนัย (ปัจจัยสนับสนุน ๒๔ ปัจจัย) แสดงการตั้งอยู่แห่งปัจจัยเฉพาะ ประกอบด้วย

- (๑) เหตุปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นเหตุ)
- (๒) อารัมมณปัจจัย (ปัจจัย ที่เป็นอารมณ์)
- (๓) อธิปติปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอธิปติ)
- (๔) อนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรม ต่อเนื่องไป)
- (๕) สมันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรมต่อเนื่องไปด้วยดี)
- (๖) สหชาติปัจจัย (ปัจจัย ที่เกิดร่วมกัน)
- (๗) อัญญมัญญปัจจัย (ปัจจัยของกันและกัน)
- (๘) นิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัย)
- (๙) อุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง)
- (๑๐) ปุเรชาติปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดขึ้นก่อน)
- (๑๑) ปัจฉาชาติปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดภายหลัง)
- (๑๒) อาเสวนปัจจัย (ปัจจัยที่ช่องเสฟอยู่เนื่อง ๆ)
- (๑๓) กรรมปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นกรรม)
- (๑๔) วิปากปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นวิปาก)
- (๑๕) อาหารปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอาหาร)
- (๑๖) อินทริยปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอินทริย์)

- (๑๗) ฌานปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นฌาน)
- (๑๘) มรรคปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นมรรค)
- (๑๙) สัมปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่มาประกอบ)
- (๒๐) วิปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่มีได้มาประกอบ)
- (๒๑) อัตถปัจจัย (ปัจจัยที่มีอยู่)
- (๒๒) นัตถปัจจัย (ปัจจัยที่ไม่มี)
- (๒๓) วิคตปัจจัย (ปัจจัยที่ปราศจาก)
- (๒๔) อวิคตปัจจัย (ปัจจัยที่ไม่ปราศจาก)^๔

สรุปได้ว่า สังสารวัฏ คือ การเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่าง ๆ ด้วยอำนาจกิเลส กรรม วิบาก ฌนเวียนอยู่เช่นนั้น ตราบเท่าที่ยังตัดกิเลส กรรม วิบาก ไม่ได้ สอดคล้องทั้งนัยตรงและนัยอ้อมกับคัมภีร์ อภิธัมมัตถสังคหะทั้ง ๙ ปริเฉท โดยเฉพาะในปริเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค ประกอบด้วย ปฏิจจสมุปบาท อธิบายถึงเหตุและผลของการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ และปัจจัยสนับสนุน ๒๔ ปัจจัย

^๔ พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๙๕-๙๘.

บทที่ ๓

สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วง

การวิจัยเรื่อง “การวิเคราะห์สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์อริยมรรคมาตสังคหะ” ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าในประเด็นสังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วง และนำเสนอเนื้อหาตามลำดับดังต่อไปนี้

๓.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของไตรภูมิพระร่วง

๓.๒ คัมภีร์ที่มีอิทธิพลต่อไตรภูมิพระร่วง

๓.๓ แนวคิดเรื่องสังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วง

๓.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของไตรภูมิพระร่วง

หนังสือไตรภูมิพระร่วง เป็นหนังสือแสดงแนวคิดและหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา นิพนธ์ขึ้นในสมัยกรุงสุโขทัยได้รับการสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน เป็นวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา ที่มีอิทธิพลต่อคนไทยมาก เดิมเรียกว่า “ไตรภูมิภูมิกถา” ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น “ไตรภูมิพระร่วง”^๑ เพื่อเฉลิมพระเกียรติผู้นิพนธ์ คือ พญาลิไทย แห่งกรุงสุโขทัย ซึ่งแสดงให้เห็นถึงพระอัจฉริยภาพ ด้านพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระอัจฉริยภาพด้านภาษาบาลีที่ใช้ในการเผยแพร่พระพุทธศาสนา ได้ทรงนิพนธ์คัมภีร์ไตรภูมิพระร่วงเป็นภาษาไทย มีการระบุคัมภีร์บาลีที่มาของแต่ละเรื่อง และการดำเนินเรื่องมีการยกภาษาบาลีอธิบายไปตลอดตั้งแต่ต้นจนจบ^๒

ไตรภูมิพระร่วงได้รับการเผยแพร่มาแต่โบราณ มีการเขียนเป็นรูปภาพไว้ตามฝาผนังของพุทธสถานหลายแห่ง และเขียนจำลองไว้ในห้องสมุด ต้นฉบับที่จัดพิมพ์เป็นเล่มหนังสือ ได้มาจากจังหวัดเพชรบุรี เป็นฉบับภาษาใบลานจำนวน ๑๐ ผูก จารด้วยอักษรขอมในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี

^๑ ตามพระมติของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ.

^๒ พระเฉลิมชาติ ชาทิวโร (อินธรรงค์), “ศึกษาวิเคราะห์การพัฒนาการศึกษาของประเทศไทย”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๒๑.

เป็นฉบับที่พระมหาช่วย วัดปากน้ำ (วัดกลางวรวิหาร) จังหวัดสมุทรปราการได้ต้นฉบับมาจากจังหวัดเพชรบุรี จารลงบนใบลานเสร็จเมื่อเวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ปีจอ พุทธศักราช ๒๓๒๑ รวมเวลาจาร ๙ เดือน ๒๖ วัน หอพระสมุดวชิรญาณได้ถอดความออกเป็นภาษาไทย โดยมีได้แก้ไข ถ้อยคำให้ผิดไปจากต้นฉบับเดิม จัดพิมพ์เป็นเล่มหนังสือแพร่หลายเป็นลำดับมา จนถึงปัจจุบันกองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ได้จัดพิมพ์เป็นวรรณกรรมสุโขทัยจัดพิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๓๙

พ.ศ. ๒๕๒๖ มีการประชุมคณะผู้เชี่ยวชาญ ณ กรุงจาร์กาต้า ประเทศ อินโดนีเซีย มีมติให้คณะทำงานของแต่ละประเทศเลือกงานวรรณกรรม จัดพิมพ์เผยแพร่เป็นภาษาประจำชาติหรือแปลเป็นภาษาต่างประเทศ คณะทำงานโครงการวรรณกรรมอาเซียนหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ประเทศไทย ได้เสนออนุมัติเรียบเรียงถอดความวรรณกรรมไตรภูมิิกขา จัดพิมพ์เผยแพร่ ใช้ชื่อว่า ไตรภูมิิกขา ฉบับถอดความ เป็นไตรภูมิิกขา ฉบับภาษาร่วมสมัย

พ.ศ. ๒๕๔๒ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้จัดพิมพ์หนังสือสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา ฉบับกรุงธนบุรี จำนวน ๒ เล่ม คือ เล่ม ๑-๒ เป็นหนังสือขนาดใหญ่พิมพ์ภาพไตรภูมิสวยงามมีคำบรรยายประกอบ

พ.ศ. ๒๕๔๕ คณะกรรมการราชบัณฑิตยสถานได้นำต้นฉบับไตรภูมิิกขา พระราชนิพนธ์พระมหาธรรมราชาที่ ๑ พญาลิไทย ฉบับตรวจชำระใหม่ที่กรมศิลปากรจัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๒๖ และไตรภูมิพระร่วง ฉบับที่พระมหาช่วย จารในสมัยต้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พ.ศ. ๒๓๒๑ และไตรภูมิพระร่วง ความเก่า ฉบับที่พระมหาจันทร์ จารในรัชกาลที่ ๑ พ.ศ. ๒๓๓๐ (ฉบับอัดสำเนา) ตรวจสอบชำระจัดพิมพ์เป็นไตรภูมิิกขาฉบับราชบัณฑิตยสถาน โดยใช้ชื่อปกว่า พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย ไตรภูมิิกขา จัดพิมพ์เผยแพร่^๓

หากวิเคราะห์เนื้อหาของไตรภูมิพระร่วง พบว่าจุดมุ่งหมายของไตรภูมิพระร่วง คือ สอนให้คนเว้นชั่ว ทำดี รู้กฎความเป็นจริงของสรรพสิ่งและชีวิต (ไตรลักษณ์) เพื่อความล่องพ้นจากสังสารวัฏ และเข้าถึงพระนิพพาน อันเป็นแก่นและจุดมุ่งหมายสูงสุดตามทรรศนะในพระพุทธศาสนา สำหรับจุดมุ่งหมายในการนิพนธ์ของพญาลิไทยนั้นอาจมี ๓ ประการ ได้แก่ (๑) เพื่อให้มีเนื้อความ

^๓ พระครูวิจิตรธรรมาทร (เรียน ติสวโรส), “การวิเคราะห์แนวคิดภพภูมิในพระไตรปิฎกที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วง”, *ดุชนิพนธ์พุทธศาสตร์ดุชนิติต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑), หน้า ๗๙.

พระอิทธิธรรม (๒) เพื่อเทศนาโปรดพระราชมารดา และ (๓) เพื่อความเจริญรุ่งเรืองของพระอิทธิธรรมตามที่ปรากฏในหนังสือไตรภูมิพระร่วงว่า

“...แลเจ้าพญาลิไทยได้เสวยราชสมบัติในเมือง ศรีสังขนาลัยอยู่ได้ ๖ ปี เข้าจึงได้สร้างไตรภูมิภูมิกานี้ขึ้นใส่เพื่อใดสิ้น? ใส่เพื่อมีอรรถพระอิทธิธรรมและใคร่เทศนาแก่พระมารดาท่านอันหนึ่งเพื่อจำเริญพระอิทธิธรรม...”^๔

เป็นที่น่าสังเกตว่า ถ้าได้อ่านไตรภูมิ ตั้งแต่ต้นจนจบแล้ว ก็พบว่าผู้นิพนธ์จะกล่าวถึงสวรรค์ พรหมโลก อย่างมากมาย แทนที่จะเน้นให้เห็นถึงความสุขและความรื่นเริงในสวรรค์หรือพรหมโลก แต่กลับแสดงให้เห็นถึงความทุกข์ ซึ่งสอดคล้องกับหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา ชีวิตทุกชีวิตไม่ว่าจะเป็นสัตว์เดรัจฉาน เทวดา พระอินทร์ พรหม ก็เป็นทุกข์ด้วยกันทั้งสิ้น เพราะยังไม่พ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดที่เรียกว่า “สังสารวัฏ”

ผู้นิพนธ์ เรื่อง ไตรภูมิภูมิกถา หรือ ไตรภูมิพระร่วง คือ พญาลิไทย เป็นพระมหากษัตริย์ องค์ที่ ๕ แห่งราชวงศ์สุโขทัย เป็นพระราชโอรสของพญาเลอไทย เป็นพระราชนัดดาของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ทรงครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๘๐-๑๘๑๙ มีพระนามเต็มว่า พระเจ้าศรีสุริยพงศรามมหาราชอิทธิราช หรือพระมหาธรรมราชาที่ ๑^๕ ทรงเป็นทั้งปราชญ์และนักปกครอง มีพระราชประวัติงดงามยิ่งตามหลักฐานเท่าที่พบเป็นสังเขป ดังนี้

(๑) เชี่ยวชาญด้านพระพุทธศาสนา รอบรู้แตกฉานในพระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสสต่าง ๆ โดยทรงพระอุตสาหะศึกษาจากพระสงฆ์ผู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎกในยุคนั้น เช่น พระมหาเถรมนูวงศ์ พระโพนมหัสสเถระเจ้า พระเถรธรรมपालเจ้า พระมหาเถรสิทธิธตเจ้า พระเถรพุทธพงศ์เจ้า พระมหาเถรปัญญานันทเจ้า และพระมหาเถรพุทธโฆษาจารย์แห่งเมืองหริภุญไชย รวมทั้งได้ศึกษาศิลปวิทยาการในสำนักราชบัณฑิต ๒ แห่ง คือ อุปเสนราชบัณฑิต และอทรายราชบัณฑิต

(๒) อุปถัมภ์การศึกษาพระพุทธศาสนาและศิลปศาสตร์ต่างๆ โดยทรงดำเนินการให้พระสงฆ์สั่งสอนเล่าเรียนพระธรรมวินัย ศึกษาพระไตรปิฎกและให้พราหมณ์สั่งสอนเล่าเรียนศิลปศาสตร์สาขาต่าง ๆ ในบริเวณพระมหาปราสาท

^๔ สนิท ตั้งทวี, **วรรณคดีและวรรณกรรมศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๗), หน้า ๑๐๓.

^๕ คณะทำงานโครงการวรรณกรรมอาเซียน, **ไตรภูมิภูมิกถา ฉบับถอดความ**, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๑๗.

(๓) ส่งราชบุรุษไปรับพระบรมธาตุมาจากลังการทวีป (ประเทศลังกา) แล้วทรงสร้างพระมหาธาตุหรือมหาเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุไว้ที่เมืองนครชุม (ปัจจุบันเป็นเมืองเก่าอยู่หลังเมืองกำแพงเพชร) เมื่อปีระกา พ.ศ. ๑๙๐๐

(๔) ส่งราชบัณฑิตไปอาราธนาพระมหาสวามีสังฆราชจากเมืองลังกา มาอยู่ที่วัดป่ามะม่วง (อัมพวันาราม) เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๑๙๐๔

(๕) บรรพชาสามเณรและอุปสมบทเป็นพระภิกษุในพระบวรพุทธศาสนา ณ วัดป่ามะม่วง โดยมีพระมหาสวามีสังฆราชเป็นพระอุปัชฌายะ เมื่อ พ.ศ. ๑๙๐๕ นับเป็น พระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่ได้ทรงผนวชเป็นพระภิกษุตามที่ปรากฏในประวัติศาสตร์ของชาติไทย

(๖) เชี่ยวชาญในโหราศาสตร์ สามารถถอน ยก ลบปีเดือนได้ รอบรู้ในดาราศาสตร์อาจคำนวณการโคจรของดวงดาว และกำหนดจันทรคราส และสุริยคราสได้ถูกต้อง

(๗) เชี่ยวชาญไสยศาสตร์ทรงบัญญัติคัมภีร์ศาสตราคมเป็นปฐมธรรมเนียมสืบต่อกันมา

(๘) สร้างปราสาทราชมนเฑียร ก่ออิฐถือปูนขึ้นอย่างมั่นคงสวยงาม

(๙) ให้ขุดคลองและทำถนน จากเมืองสุโขทัยไปยังเมืองศรีสัชชนาลัยและเมืองน้อยใหญ่ เป็นการพระราชกุศลสนองพระคุณพระราชบิดา ในปัจจุบัน เรียกว่า ทางพระร่วง ตั้งแต่เมืองกำแพงเพชรถึงเมืองสุโขทัยและเมืองสวรรคโลก

(๑๐) ปกครองบ้านเมืองโดยอาศัยธรรมานุภาพ ปกครองไพร่ฟ้าประชาชนให้มีความร่มเย็นเป็นสุข ไม่มีข้าศึกอริราชศัตรูมาเบียดเบียน และไม่มีทาสในเมืองสุโขทัย

(๑๑) สร้างศิลาจารึกไว้หลายหลักทั้งภาษาไทย ภาษามคร และภาษาขอม (จารึกสุโขทัยหลักที่ ๒ ถึง หลักที่ ๑๐) ซึ่งศิลาจารึกเหล่านี้ได้เป็นหลักฐานสำคัญอย่างหนึ่งทางประวัติศาสตร์ของชาติไทย

(๑๒) นิพนธ์ไตรภูมิิกถา หรือ ไตรภูมิพระร่วงอันนับเป็นวรรณคดีเล่มแรกของไทย น่าจะมีอิทธิพลยิ่งในการเผยแพร่ธรรมานุภาพและเผยแพร่พระพุทธศาสนา อันเป็นผลให้อาณาจักรสุโขทัยมีความมั่นคงและสงบสุข^๖

พญาสิทธิไทย นิพนธ์ไตรภูมิพระร่วง ขึ้นเมื่อไร ยังไม่เป็นที่ยุติ ศิลาจารึกหลักที่ ๔ (จารึกป่ามะม่วง ภาษาขอม) ด้านที่ ๑ ตั้งแต่ บรรทัดที่ ๑ ถึงที่ ๙ มีข้อความว่า

^๖ พญาสิทธิไทย, ไตรภูมิิกถา หรือ ไตรภูมิพระร่วง, หน้า ๗ - ๑๐.

“...มหาศักราช ๑๒๖๙ ศกขุน พระบาทสมเด็จพระอัญญาไทยราช เป็นพระราชนัดดาของพระกรมเดงอญศรีรามราช เสด็จนำพลพยุหเสนาทั้งหลายออกจากเมืองศรีสัชนาไลย มารับตบแต่งพลโยธา... นอกพระวิไลย ณ วันศุกร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๗ เมื่อเสด็จถึงมีพระบัญชาให้พลเสนาทั้งหลายล้อมประตู (เอา) ขวานประหาร ศัตรูทั้งหลาย บัดนั้น จึงเสด็จพระราชดำเนินเข้าเสวยราชย์ไวยศวรราชธิปัตย์ในเมืองสุโขทัยแทนพระบิดา...”

จากหลักฐานในศิลาจารึกปามะม่วงดังกล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นว่า พญาเลไทยได้ครองราชสมบัติเมืองสุโขทัย เมื่อปีขุนมหาศักราช ๑๒๖๙ ในศิลาจารึกหลักเดียวกันนี้ ด้านที่ ๒ มีข้อความว่า

“...เสวยราชสมบัติในเมืองศรีสัชนาไลยสุโขทัยได้ ๒๒ ปี ลุมมหาศักราช ๑๒๘๓ ศกฉลุ...”

ตามหลักฐานด้านที่ ๒ บรรทัดที่ ๑๐-๑๒ ของศิลาจารึกปามะม่วงดังกล่าวข้างต้น แสดงว่าตั้งแต่พญาเลไทยเป็นพระมหาอุปราช ครองเมืองศรีสัชนาไลยมาถึงปีฉลุ มหาศักราช ๑๒๘๓ นั้น เป็นเวลา ๒๒ ปี (พ.ศ. ๑๙๐๔ – พ.ศ. ๑๘๘๒) ไม่น่าจะหมายถึง ตั้งแต่การครองราชย์สมบัติแทนพระราชบิดา เพราะถ้านับตั้งแต่การครองราชย์สมบัติเมืองสุโขทัยถึงปีฉลุ มหาศักราช ๑๒๘๓ (พ.ศ. ๑๙๐๔) นั้น จะมีห่างกันเพียง ๑๔ ปี (พ.ศ. ๑๙๐๔ – พ.ศ. ๑๘๙๐) จากข้อมูลดังกล่าวมาสามารถสรุปได้ว่า พญาเลไทยได้รับสถาปนาเป็นพระมหาอุปราช เมื่อปีเถาะมหาศักราช ๑๒๖๑ (พ.ศ. ๑๘๘๒ หรือ จ.ศ. ๗๐๓) หลังจากนั้นอีก ๖ ปี จะเป็นปีระกา มหาศักราช ๑๒๖๗ (พ.ศ. ๑๘๘๘ หรือ จ.ศ. ๗๐๙) จะเป็นปีที่ทรงนิพนธ์ไตรภูมิพระร่วง มีระบุไว้ในบานแพนกและตอนท้ายของเรื่องว่า

“...แล พญาเล ไทยได้เสวยราชสมบัติในเมืองสัชนาไลยอยู่ได้ ๖ เข้า จึงได้สร้างไตรภูมิภานี้เมื่อได้กินเมือง ศรีสัชนาไลยอยู่ได้ ๖ เข้าจึงใส่...”

ข้อความนี้น่าจะหมายความว่า นับแต่พญาเลไทยได้รับสถาปนาเป็นพระมหาอุปราชครองเมืองศรีสัชนาไลยมาเป็นเวลา ๖ ปี จึงได้แต่งไตรภูมิภานี้ เพราะนับตั้งแต่นั้น ต่อมาอีก ๖ ปีก็จะเป็นปีระกา ตรงตามที่ท่านบอกไว้ ต่อมาอีก ๖ ปี ก็จะเป็นปีมะเส็ง ด้วยเหตุนี้ไตรภูมิภานี้จึงน่าจะแต่งในปีระกา มหาศักราช ๑๒๖๗ (พ.ศ. ๑๘๘๘ หรือ จ.ศ. ๗๐๙) แต่ศักราชที่แต่งเรื่องนี้ที่ลงไว้ คือ “ศักราชได้ ๒๓” นั้น น่าจะหมายถึง จุลศักราชใหม่ (ศักราชที่พระร่วงเจ้าแห่งกรุงสุโขทัยลบศักราชแล้วตั้งขึ้นใหม่) สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานไว้ว่า

“...ที่พงศาวดารเหนือว่า พระร่วงลงศักราชจะเป็นพระร่วงลิไทยพระองค์นี้ดอกกระมัง ศักราชที่ลงไว้ในหนังสือไตรภูมิพระร่วง ว่า แต่งเมื่อปีระกา ศักราช ๒๓ ปี ดูเป็นพยานอยู่ พระเจ้าแผ่นดินสุโขทัยพระองค์อื่นไม่ได้ยืกลงว่า ลบศักราชเลย...”

จุลศักราชใหม่นี้ น่าจะตั้งเมื่อปีกุน พ.ศ. ๑๘๖๖ ได้พบเค้าเงื่อนกล่าวไว้ในเรื่อง นางนพมาศ ตอนหนึ่งว่า

“...ครั้นเพลารุ่งเช้าเป็นวันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๐ ค่ำ จุลศักราช ๖ ปีมะโรงฉ ศก...
ข้า่น้อยมีอายุนับตามปีได้ ๑๗ ปี ตามเดือนได้ ๑๕ ปี กับ ๘ เดือน ๒๔ วัน...”

จุลศักราช ๖ ที่ลงไว้นี้ ถ้าเป็นศักราชเก่าซึ่งตั้งขึ้นเมื่อปีกุน พ.ศ. ๑๑๘๒ แล้ว จ.ศ.๖ นั้น ก็จะตรงกับ ปีมะโรง พ.ศ. ๑๑๘๗ อันเป็นเวลาช้านาน ก่อนตั้งกรุงสุโขทัยเสียอีก จึงไม่อยู่ในฐานะ จะเป็นไปได้ แต่ถ้าเป็นจุลศักราชใหม่ ก็จะเป็นปีมะโรง พ.ศ. ๑๘๖๗ อันเป็นรัชสมัยพญาเลอไทย แห่งกรุงสุโขทัย และถ้านับแต่ปีที่ตั้งจุลศักราชใหม่ (พ.ศ. ๑๘๖๖) มาถึงจุลศักราช ๒๓ ก็จะเป็นปีระกา ซึ่งตรงกับศกและปีที่ลงไว้ในไตรภูมิิกถา และตรงกับ พ.ศ. ๑๘๘๘ ดังกล่าวแล้ว ด้วยเหตุนี้ ศักราช ๒๓ นั้นจึงน่าจะเป็นจุลศักราชใหม่

ศักราชที่บอกให้ทราบว่าพญาลิไทยได้รับการสถาปนาเป็นพระมหาอุปราช “กินเมือง ศรีสัตนาลัย” (มหาศักราช ๑๒๖๑) และระยะเวลาตั้งแต่นั้นมาถึงปีที่แต่งไตรภูมิิกถา (เวลา ๖ ปี) ก็ยังมีหลักฐานยืนยันอยู่ จึงน่าจะถือเป็นยุติได้ว่า ไตรภูมิิกถานี้ แต่งขึ้นเมื่อปีระกาจุล ศักราชใหม่ได้ ๒๓ หรือ มหาศักราช ๑๒๖๗ จุลศักราช (เก่า) ๗๐๗ พ.ศ. ๑๘๘๘ อันเป็นระยะเวลาที่ พญาลิไทย ดำรงพระเกียรติยศเป็นพระมหาอุปราช

พญาลิไทย หรือ พระมหาธรรมราชาที่ ๑ ทรงเป็นกษัตริย์ นักปราชญ์และนักปกครอง มีพระปรีชาสามารถ บำเพ็ญพระราชกรณียกิจ และพระราชจริยาวัตรเป็นประโยชน์ไพศาล ทั้งฝ่ายอาณาจักรและพุทธจักร (พ.ศ. ๑๘๙๐- ๑๙๑๙) มีพระราชประวัติงดงามหลายประการ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ดำรงราชานุภาพ ทรงสรุปลักษณะการปกครองของพญาลิไทย ไว้ที่น่าสนใจยิ่งว่า

“...ว่าโดยย่อควรเข้าใจได้ว่า พระเจ้าขุนรามคำแหงทรงบำเพ็ญจักรวรรดิวัตรแผ่ พระราชอาณาจักร และพระราชอำนาจด้วยการรบพุ่งปราบปรามราชศัตรูฉันทิ พระมหาธรรมราชาลิไทย ก็ทรงบำเพ็ญในทางที่จะเป็นธรรมราชา คือ ปกครองพระราชอาณาจักร หมายด้วยธรรมานุภาพ เป็นสำคัญฉันทิ...”^๗

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔ - ๑๕.

๓.๒ คัมภีร์ที่มีอิทธิพลต่อไตรภูมิพระร่วง

พญาลิไทย ทรงมีความเชี่ยวชาญด้านพระพุทธศาสนา รอบรู้แตกฉานในพระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา อนุฎีกาและปกรณ์พิเศษต่าง ๆ โดยศึกษาจากพระสงฆ์ผู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎกในยุคนั้น ดังนั้นคัมภีร์ที่มีอิทธิพลต่อไตรภูมิพระร่วง จึงเป็นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา โดยมีคัมภีร์ที่สำคัญ ดังนี้

คัมภีร์พระไตรปิฎก เป็นคัมภีร์ที่รวบรวมพระธรรมคำสั่งสอนของพระบรมศาสดา พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เรียกตามภาษามคธว่า เตปิฎก ประกอบด้วย ๓ ปิฎก ประกอบด้วย พระวินยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก พระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดและสำคัญที่สุดในพระพุทธศาสนา ในอดีตพระสงฆ์จะจดจำพระพุทธวจนะสืบทอดกันมาเรียกว่า “มุขปาฐะ” จนถึง พ.ศ. ๔๕๐ จึงมีการทำสังคายนาพระธรรมวินัย ครั้งที่ ๔ ซึ่งได้มีการจารึกพระพุทธวจนะเป็นลายลักษณ์อักษรในใบลาน และสืบทอดกันมา อายุของคัมภีร์ไม่น้อยกว่า ๒,๓๐๐ ปี^๘ คัมภีร์ที่กล่าวถึงในไตรภูมิพระร่วง ซึ่งมีที่มาจากพระไตรปิฎก ได้แก่ พระธรรมบท (นิยดาเหล่าสุนทร สันนิษฐานว่า พระธรรมบทที่อ้างไว้ในไตรภูมิพระร่วง น่าจะเป็นอรรถกถาธรรมบท หรือที่เรียกว่า พระธัมมปัทมฐกถา เนื่องจากพระธรรมบท เป็นคาถาล้วน ๆ แต่พระธัมมปัทมฐกถาเป็นการผูกเรื่องขึ้นเพื่อให้ความในคาถาชัดเจนขึ้น)^๙ พระพุทธวงศ์^{๑๐} พระจริยาปิฎก^{๑๑} พระมหานิทาน^{๑๒} และพระปาเลยยะ^{๑๓}

อรรถกถา เป็นคัมภีร์อธิบายความพระไตรปิฎก มีกำเนิดที่มาจากที่พระบรมศาสดา สัมมาสัมพุทธเจ้าอธิบายไว้เอง หรือพระสาวก อธิบายไว้ ได้รับการสืบทอดต่อมาคู่กับพระไตรปิฎก เป็นคัมภีร์สำคัญลำดับที่ ๒ รองจากพระไตรปิฎก^{๑๔} อรรถกถาที่ไตรภูมิพระร่วงอ้างถึง มีดังนี้ ได้แก่

^๘ คณะจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **วรรณคดีบาลี**, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๒๔-๒๕.

^๙ นียดา เหล่าสุนทร, **ไตรภูมิพระร่วงการศึกษาที่มา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แม่คำผาง, ๒๕๓๘, หน้า ๑๒๗.

^{๑๐} อ้างแล้ว.

^{๑๑} อ้างแล้ว.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๓.

^{๑๓} สมพงษ์ ปรีชาจินดาวุฒิ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องโลกุปปัตติ”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๒๘, หน้า ๙๗. และ นียดา เหล่าสุนทร, **ไตรภูมิพระร่วงการศึกษาที่มา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แม่คำผาง, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๗.

^{๑๔} คณะจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **วรรณคดีบาลี**, หน้า ๔๘.

พระอรรคธกัฏฐิกาพระวินัย^{๑๕} พระอรรคธกัฏฐิกาพระจตุราคม^{๑๖} พระสุมังคลวิลาส^{๑๗} พระสมันตปาสาทิกา^{๑๘} พระปปัญจสูทนี^{๑๙} พระมโนรตปุรณ^{๒๐} พระมรุตตันปุรณวิลาส^{๒๑} พระธรรมชาต^{๒๒} พระวิสุทธีมรรค^{๒๓} อรรคธกัฏฐิกา พระอภิธรรมวาท^{๒๔} พระอภิธรรมสังคหะ^{๒๕} และพระสารัตถปกาสิน^{๒๖}

ฎีกา เป็นคัมภีร์อธิบายเนื้อความของอรรคธกัฏฐิกายให้เข้าใจง่าย เกิดขึ้นภายหลังคัมภีร์อรรคธกัฏฐิกาย เป็นคัมภีร์หนึ่งที่เป็นคู่มือหรืออุบายในการศึกษาหลักธรรม คำสอนของพระพุทธเจ้า^{๒๗} ฎีกาเป็นคัมภีร์สำคัญลำดับที่ ๓ ฎีกาที่อ้างอิงในไตรภูมิพระร่วง ได้แก่ พระสารัตถทีปนี^{๒๘} และพระสินาโรธปกาสิน^{๒๙}

อนุฎีกา เป็นฎีกาใหม่ที่แต่งเพิ่มเติมขึ้นภายหลังเพื่ออธิบายเนื้อความ ในคัมภีร์ฎีกาให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น^{๓๐} เป็นคัมภีร์สำคัญลำดับที่ ๔ อนุฎีกาที่ได้รับการอ้างอิงในไตรภูมิพระร่วง ได้แก่ พระลักษณะนาภิธรรม^{๓๑}

ปกรณ์วิเสส เป็นคัมภีร์หรือหนังสือที่พิเศษ หรือแตกต่างไปจากคัมภีร์ทั้งหลายที่มีอยู่เดิม ที่ไม่ได้แต่งอธิบายธรรมะตามคัมภีร์ใดคัมภีร์หนึ่งโดยเฉพาะ แต่เป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นเพื่อแสดง

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๗.

^{๑๖} ท้ายเรื่องไตรภูมิพระร่วง เรียกว่า อรรถฎีกาฎีกาพระจตุลมารค.

^{๑๗} ท้ายเรื่องไตรภูมิพระร่วง เรียกว่า พระมังคลวิลาส.

^{๑๘} ท้ายเรื่องไตรภูมิพระร่วง เรียกว่า พระสมันตปาสาทิกา.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓-๕๔.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖-๕๗.

^{๒๑} ท้ายเรื่องไตรภูมิพระร่วง เรียกว่า พระมรุตตันวิลาส.

^{๒๒} ท้ายเรื่องไตรภูมิพระร่วง เรียกว่า พระชาเตการตกถา.

^{๒๓} อ้างแล้ว.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๖-๑๘๗

^{๒๕} ท้ายเรื่องไตรภูมิพระร่วง เรียกว่า พระอภิธรรมมัตถสังเคราะห์.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๐.

^{๒๗} อ้างแล้ว.

^{๒๘} อ้างแล้ว.

^{๒๙} นิยะดา เหล่าสุนทร, ไตรภูมิพระร่วงการศึกษาที่มา, หน้า ๑๘๐.

^{๓๐} อ้างแล้ว.

^{๓๑} ท้ายเรื่องไตรภูมิพระร่วง เรียกว่า พระสินมารธปกาสิน.

ความคิดเห็นอันเป็นภูมิรู้หรือภูมิธรรม มุ่งอธิบายหัวข้อธรรมหรือเกร็ดความรู้ต่าง ๆ ตลอดจนประวัติและตำนาน โดยศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์ต่าง ๆ ตามเนื้อหาที่กำหนด^{๓๒} ไตรภูมิพระร่วงกล่าวถึงปกรณวิเสส ได้แก่ พระมิลินทปัญหา^{๓๓} พระชินาลังการ^{๓๔} พระสารสังคหะ^{๓๕} พระอนาคตวงศ์^{๓๖} พระโลกปัญญัตติ^{๓๗} พระสารีริกปิณฉัย^{๓๘} พระโพธิวงศ์^{๓๙} พระมหากัลป์^{๔๐} คัมภีร์โลกุปปัตติ^{๔๑} และพระอรุณวดี^{๔๒}

ไตรภูมิพระร่วง นอกจากจะใช้คัมภีร์ต่าง ๆ ตามรายนามคัมภีร์ข้างต้นแล้ว ยังมีคัมภีร์ที่ยังไม่สามารถค้นประวัติและที่มาได้ ได้แก่ พระธรรมมหากา พระธรรมหทยะ พระอนุภาหิณธรรม และพระอนุปติกา เป็นแหล่งที่มาของข้อมูลที่ใช้ในการนิพนธ์ นอกจากนี้ยังระบุถึงพระเถระทั้งหลายที่พญาลิไทยได้ศึกษาเล่าเรียนพระธรรม อันเป็นแหล่งความรู้ของพญาลิไทยไว้อีกด้วย ดังข้อความว่า

“...พระธรรมทั้งหลายนี้เจ้าพระญาเลไทยอันเป็นกษัตริย์พงศ์ ดังฤแลมาอาจผูกพระคัมภีร์ไตรภูมิภานี้ได้ไสร้ เพราะเหตุท่านนั้นทรงพระปิฎกไตรธรรม ๓ ได้ฟังได้เรียนแต่สำนักพระสังฆเจ้าทั้งหลาย คือว่า(พระ)มหาเถรมุณีพงศ์เป็นอาทิครู มเรียนแต่พระอโนมทัสสี แล พระมหาเถรธรรมपालเจ้าบ้าง พระมหาเถรสิทธัตถะเจ้าบ้าง พระมหาเถรปัญญานันธส เรียนแต่ราชบัณฑิตผู้หนึ่ง ชื่ออุปเสน

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๑.

^{๓๓} Maurice Winternitz, *History of Indian Literature*, Vol. II, 3rd ed, (Delhi: Munhiram Manoharlal, 1991), 174-176.; มหาเถรสมาคม, *มิลินทปัญหา*, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๒๙. และ ปุ้ย แสงฉาย, ผู้แปล, *มิลินทปัญหา ฉบับพร้อมด้วยอรรถกถาฎีกา*, (กรุงเทพมหานคร: ส. ธรรมภักดี, ๒๕๒๘), คำนำ.

^{๓๔} นิยะดา เหล่าสุนทร, *ไตรภูมิพระร่วงการศึกษาที่มา*, หน้า ๑๑๕.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๓.

^{๓๖} อ้างแล้ว.

^{๓๗} อ้างแล้ว.

^{๓๘} ตอนท้ายเรื่องไตรภูมิพระร่วง เรียกว่า พระสารีริกปิณฉัย.

^{๓๙} พระคันธสารากวีวงศ์, ผู้แปล, *อภิธัมมวาท*, ((กรุงเทพมหานคร: หจก. ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๓๔.

^{๔๐} นิยะดา เหล่าสุนทร, *ไตรภูมิพระร่วง*, หน้า ๑๓๑.

^{๔๑} สมพงษ์ ปรีชาจินดาภูมิ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องโลกุปปัตติ”, หน้า ๔๔ และ หน้า ๙๖.

^{๔๒} กวี แสงมณี, “อรุณวดีสูตร: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์”, *วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก*, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓), หน้า ๖.

ราชบัณฑิต ผู้หนึ่งชื่อทนายราชบัณฑิต เรียนแต่ไกลด้วยวารีพิสัย แต่พระมหาเถรพุทธโฆษาจารย์ในเมืองทริภุชชัย...”^{๔๓}

การระบุชื่อคัมภีร์จำนวนมากและอ้างถึงพระเถระต่าง ๆ ซึ่งพญาลิไทยได้ศึกษา เล่าเรียนเพื่อบอกถึงแหล่งที่มาของข้อมูลที่พระองค์ทรงศึกษาค้นคว้า และรวบรวมมาพระราชานิพนธ์เป็นไตรภูมิพระร่วงนั้น เป็นการสร้างความเชื่อมั่นให้ผู้อ่านและผู้ฟังเกิดความเชื่อถือ ต่อข้อมูลในไตรภูมิพระร่วง ซึ่งสอดคล้องกับวัตถุประสงค์สำคัญในการนิพนธ์ไตรภูมิพระร่วงขึ้น เพื่อเผยแพร่ธรรมะให้เจริญรุ่งเรืองในหมู่ประชาชน โดยระบุว่าอานิสงค์แห่งการฟังไตรภูมิพระร่วง จะได้พบพระศรีอารยเมตไตร และได้ไปสู่นิพพาน^{๔๔} การศึกษาค้นคว้ารวบรวมข้อมูลอย่างกว้างขวาง เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ประชาชนเชื่อถือข้อมูลและเรื่องราวต่าง ๆ ที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วง นำมาซึ่งจุดประสงค์ที่ลึกซึ้งยิ่งกว่า ได้แก่ การใช้วรรณกรรมเรื่องนี้เป็นคำสอน เพื่อปลูกฝังความเชื่อและศรัทธาเกี่ยวกับการทำบุญและบาปให้กับพสกนิกรของพระองค์ อันจะทำให้พสกนิกรทั้งหลายตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรม ไตรภูมิพระร่วงจึงเป็นเครื่องมือในการปกครอง ทำให้คนในสังคมอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขและไม่เบียดเบียนกัน ไตรภูมิพระร่วงเป็นการสร้างโลกทัศน์ ความเชื่อและความศรัทธา เพื่อการควบคุมปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของมนุษย์หรือคนในสังคม ให้เกรงกลัวต่อการกระทำอุกฤษฏ์กรรมด้วยการสร้างความเชื่อและความศรัทธาให้เกิดขึ้นในความคิดจิตใจนั่นเอง

ไตรภูมิพระร่วงเป็นวรรณคดีทางพระพุทธศาสนา ที่ได้รับคติเรื่องไตรภูมิมาจากพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นวรรณกรรมไทยเรื่องสำคัญที่มีเนื้อหาอธิบายเกี่ยวกับจักรวาลวิทยา โดยนำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับโลกและจักรวาล เป็นพื้นฐานความรู้แก่ผู้คนในยุคนั้น เพื่อเสนอแนวความคิดเรื่องไตรลักษณ์ ซึ่งประกอบด้วย อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มุ่งสอนให้คนไม่ยึดมั่นในสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวง เพราะทุกสรรพสิ่งย่อมเสื่อมสลายไปตามธรรมชาติ เป็นแนวคิดที่มุ่งหลุดพ้นจากไตรภูมิ ไปสู่เป้าหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน เพื่อสอนให้คนไม่ยึดติดในสิ่งทั้งปวง ซึ่งจะก่อให้เกิดกิเลสตัณหา นำไปสู่ความทุกข์ยากทั้งในขณะดำรงชีวิตและเมื่อสิ้นชีวิตไปแล้ว หรือถ้าทำบุญกุศลก็ยังมีไข่ความสุขที่จีรังยั่งยืน เมื่อหมดผลบุญก็ต้องเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏต่อไป ดังนั้นไตรภูมิพระร่วงจึงทรงคุณค่าทั้งในการอธิบายความรู้เชิงอภิปรัชญา และเป็นคำสอนเกี่ยวกับการประพฤติปฏิบัติตนแก่คนในสังคม เพื่อให้เกิดความสงบสุขของสังคมด้วยอีกประการหนึ่ง และเป็นการเผยแผ่พระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าให้แพร่หลายด้วย

^{๔๓} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย ไตรภูมิภิกษา, หน้า ๕.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

๓.๓ แนวคิดเรื่องสังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วง

ไตรภูมิพระร่วงเป็นวรรณคดีทางพระพุทธศาสนา แต่งเป็นร้อยแก้ว พญาสิทธิพนธ์ ไตรภูมิพระร่วง เพื่อบอกเทศนาโปรดพระราชมารดาและเผยแพร่พระธรรมคำสอนขององค์พระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ให้ปรากฏและเจริญรุ่งเรือง ดังข้อความว่า

“...ใส่เพื่อมีอรรถพระอภิธรรม และใคร่เทศนาแก่พระมาดาท่าน อนึ่งจะใคร่จำเริญพระธรรมโสด...”^{๔๕}

ไตรภูมิพระร่วงมีเนื้อหาแสดงให้เห็นถึงการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ หรือภพภูมิทั้ง ๓ ของสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ อันเกิดจากกรรมที่ได้กระทำไว้ขณะมีชีวิต ภูมิทั้ง ๓ คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุณภูมิ สรรพสิ่งที่อยู่บัดนี้จะต้องดำรงอยู่ และเสื่อมสลายไปตามกฎไตรลักษณ์ การทำความดีตั้งอยู่ในศีลธรรม จะทำให้ได้ไปเกิดในภพภูมิที่สูงขึ้น หากกระทำชั่วไม่อยู่ในศีลธรรม จะส่งผลให้ไปเกิดในภพภูมิที่ไม่ดี และเมื่อใดก็ตามที่บำเพ็ญอานภาวนาจนดับกิเลสได้หมดสิ้น ก็จะเข้าสู่นิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของหลักธรรมในศาสนาพุทธนิกายเถรวาท

เนื้อหาของไตรภูมิพระร่วง แบ่งเป็น ๑๑ กัณฑ์ ได้แก่ (๑) ปฐมกัณฑ์ กล่าวถึง นรกภูมิ (๒) ทุติยกัณฑ์ กล่าวถึง ตีรจฉานภูมิ (๓) ตติยกัณฑ์ กล่าวถึง เปตภูมิ (๔) จตุตถกัณฑ์ กล่าวถึง อสุรกายภูมิ (๕) ปัญจกัณฑ์ กล่าวถึง มนุสสภูมิ (๖) ฉกัณฑ์ กล่าวถึง ฉกมาพจรภูมิ (๗) สัตตมกัณฑ์ กล่าวถึง รูปาวจรภูมิ (๘) อัฏฐกัณฑ์ กล่าวถึง อรูปาวจรภูมิ (๙) นวกัณฑ์ กล่าวถึง อวินิโศรภูมิ (๑๐) ทสมกัณฑ์ กล่าวถึง โอกาสมหาภิปลักษณภูมิ และ (๑๑) เอกาทสมกัณฑ์ กล่าวถึง นิพพานกถา

ไตรภูมิ หมายถึง ภูมิ ๓ (กามภูมิ รูปภูมิ และอรุณภูมิ) แต่ในความเป็นจริงแล้วมี ๔ ภูมิ แต่พญาสิทธิพนธ์ต้องการเน้นย้ำถึงเฉพาะภูมิ ๓ ที่เป็นโลกียภูมิ ภูมิ ๓ นี้ (กามภูมิ สามารถแบ่งย่อยออกเป็น ๑๑ ภูมิ)

กามภูมิ หรือ กามาวจรภูมิ แบ่งแยกย่อยออกเป็น ๑๑ ภูมิ ได้แก่ อบายภูมิ ๔ (นรกภูมิ ตีรจฉานภูมิ เปตภูมิ และอสุรกายภูมิ) และ กามสุขคติภูมิ ๗ (มนุสสภูมิ จตุมาหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี ปรนิมมิตวสวัตตี)

รูปภูมิ หรือ รูปาวจรภูมิ แบ่งแยกย่อยออกเป็น ๑๖ ภูมิ ได้แก่ รูปพรหม ๑๖

^{๔๕} อ้างแล้ว

นรกภูมิ แบ่งเป็นขุม ตามอำนาจของกรรมที่ได้กระทำไว้บันดาลให้เกิดขึ้น นรกขยายตัวออกไปไม่สิ้นตามจำนวนของสัตว์นรก นรกแบ่งออกตามอำนาจของกรรม มี ๘ ขุม แต่ละขุมจะมีนรกบริวาร หรืออุสสทนรก ด้านละ ๔ ขุม รวม ๑๖ ขุม และมี นรกเล็ก เรียกว่า ยมโลก อยู่ภายนอกด้านละ ๑๐ ขุม โลกัณตนรกอยู่นอกกำแพงจักรวาล

(๑) อุสสทนรก ๑๒๘ ขุม

(๒) ยมโลก ๓๒๐ ขุม

(๓) โลกัณตนรก ๑ ขุม

ขุมที่ ๑ สัญชีพนรก (ขุมนรกไม่มีวันตาย) มีลักษณะเป็นพื้นเหล็กหนาถูกเผาไฟจนลุกโชน มีขอบทั้ง ๔ ด้าน มีอาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาล ระหว่างไฟจะมีสรรพวุธต่าง ๆ เช่น หอก ดาบ ค้อน ถูกเผาไฟจนลุกแดงและคมจัด สัตว์นรกวิ่งพล่าน แท้เหยียบไฟ ร่างกายถูกเผา สรรพวุธฟันแทง สับ ทบ สัตว์นรกเจ็บปวดทรมาน ร้องครวญครางตื่นเร่า ๆ ร่างกายสัตว์นรกฉีกขาด แล้วมาต่อกันใหม่ โดยทันที ทรมานต่อไป ไม่มีวันตาย อายุขัย ๕๐๐ ปี ๑ วัน เท่ากับ ๙ ล้านปีมนุษย์ ความผิดบาป คือ เป็นโจรปล้น ทำลายทรัพย์สิน ผู้มีอำนาจข่มเหงผู้ต่ำต้อยกว่า

ขุมที่ ๒ กาฬสุตตะนรก (ขุมนรกบรรทัดตำ) มีกำแพงและพื้นเหล็กถูกเผาไฟลุกโชน นายนิริบาลจะจับเอาสัตว์นรกนอนลง ใช้เส้นบรรทัดที่ทำด้วยสายเหล็กแดงลุกเป็นไฟมาตีร่างกายของสัตว์นรกตามยาวหรือตามขวางบ้าง แล้วนำเลื่อย ขวาน หรือมีดโต้ มาสับ ฟัน เลื่อยตามรอยที่ตีไว้ ได้รับทุกขเวทนาแสนสาหัส อายุขัย ๑,๐๐๐ ปี ๑ วัน เท่ากับ ๓๖ ล้านปีมนุษย์ ความผิดบาป คือ ข่มเหงบวช ภิกษุ สามเณร ผู้ทุศีล อลัชชี

ขุมที่ ๓ สังฆาฏนรก (ขุมนรกภูเขาขี้กาย) มีกำแพงและพื้นเหล็กถูกเผาไฟลุกโชน มีภูเขาเหล็กลุกเป็นไฟ ๒ ลูก กลิ้งไปมาเข้าหากันบดขยี้ร่างสัตว์นรกจนแหลกเหลว แล้วฟืนขึ้นมาใหม่ รับทุกข์ทรมานต่อไป สัตว์นรกตนใดวิงหนี ก็จะถูกนายนิริบาลตีบ้าง แทะบ้าง ฟันบ้าง ตลอดเวลา อายุขัย ๒,๐๐๐ ปี ๑ วัน เท่ากับ ๑๔๕ ล้านปีมนุษย์ ความผิดบาป คือ เป็นพราณนก พราณเนื้อ หรือพวกที่ชอบทรมาน เบียดเบียนสัตว์ที่ตนใช้ประโยชน์ เช่น วัว ควาย โดยขาดความเมตตาสงสาร

ขุมที่ ๔ ไร่รวะนรก (ขุมนรกร้องไห้) มีกำแพงเหล็ก ๔ ด้าน ไฟลุกโชน ยิ่งลึกยิ่งร้อน ตรงกลางขุมมีดอกบัวเหล็ก กลีบเหล็กมีไฟพุ่งออกมาตลอดเวลา สัตว์นรกถูกบังคับให้ขึ้นไป อยู่ในดอกบัว กรรมทำให้สัตว์นรกยืนขึ้นแล้วก้มตัวลงกลีบบัวจึงหนีบสัตว์นรก ส่วนหัวถึงคาง ขาถึงข้อเท้า มือถึงข้อมือ ไฟเผาอยู่ตลอดเวลา สัตว์นรกเจ็บปวดทรมานส่งเสียงร้องครวญคราง ดังยิ่งนัก อายุขัย ๔,๐๐๐ ปี ๑ วัน เท่ากับ ๕๗๖ ล้านปีมนุษย์ ความผิดบาป ได้แก่ เมาสุราอาละวาด ทำร้ายร่างกาย เมาไม่ทำลายป่า พวกกักขังสัตว์ไว้ฆ่า ชาวประมง

ขุมที่ ๕ มหาโรจนะนรก (ขุมนรกร้องไห้ดังสนั่น) ลักษณะ มีดอกบัวขนาดใหญ่ ไฟร้อนจัด กลีบบัวคมเป็นกรดมีอยู่ทั่วไป ระหว่างช่องว่างมีแหลนหลาว ปักชูปลายแหลม ขึ้นลุกเป็นไฟ นายนิริบาลจะบังคับไล่แทงให้ขึ้นไปบนดอกบัว สัตว์นรกทั้งหลายร้อน ดิ้นทุรนทุรายไป กระทบ กลีบบัว กลีบบัวบาดตัดร่างสัตว์นรกล่วงลงมา ถูกแหลนหลาวแทงรับไว้ เนื้อของสัตว์นรกร้อน ลุกเป็นไฟหล่นลงสู่พื้น และมีสุนัขนรกกอยกัดแทะกินจนหมดสิ้น สัตว์นรกก็นั่งก่อร่างขึ้นใหม่ รับทุกขเวทนายิ่งกว่าร้องไห้หวนดังยิ่งกว่าขุนก่อน อายุขัย ๘,๐๐๐ ปี ๑ วัน เท่ากับ ๒,๓๐๔ ล้านปีมนุษย์ ความพิذاب ได้แก่ พวกลักเครื่องสักการบูชา ขโมยทรัพย์สมบัติของพ่อแม่ ครูอาจารย์ หรือภิกษุสามเณร นักบวชต่าง ๆ

ขุมที่ ๖ ตาปะนรก (ขุมนรกแห่งความร่ำร้อน) มีกำแพง ๔ ด้าน พื้นเป็นเหล็กแดงฉาน ไฟพุ่งโชนสว่างมาก ไร้เปลว ไฟละเอียดและร้อนจัด มีแหลนหลาวใหญ่เท่าลำตาลไฟ ลุกโชน พุ่งมาเสียบสัตว์นรกและเอาขึ้นตั้งไว้ พอไฟไหม้เนื้อหนังหล่นลงมา ก็จะถูกสุนัขนรกตัวใหญ่เท่าช้าง เที้ยวไล่กัดแทะจนเหลือแต่กระดูก แล้วก็เกิดเป็นสัตว์นรกใหม่ ต้องทุกข์ทรมาน ร้องระงมแข็งแ้งไปหมด อายุขัย ๑,๖๐๐ ปี ๑ วันนรก เท่ากับ ๙,๒๓๖ ล้านปีมนุษย์ ความพิذاب ได้แก่ เผาบ้าน เผาเมือง เผาโบสถ์วิหาร ศาลาการเปรียญ

ขุมที่ ๗ มหาตาปะนรก (ขุมนรกแห่งความร่ำร้อนยิ่ง) มีไฟคล้ายแสงสว่าง มีความร้อน สูงมาก พุ่งมาจากกำแพงเหล็กรอบด้านมารวมกันตรงกลาง มีภูเขาเหล็กตั้งอยู่กลางขุมนรก มีไฟพุ่งเข้าพุ่งออกจนเผาเป็นเหล็กแดงฉาน นายนิริบาลบังคับให้สัตว์นรกพายปีนขึ้นไปบนยอดเขา พอไถลถึงยอดเขา สัตว์นรกทนไม่ไหว ร่วงหล่นลงมา ก็จะถูกแหลนหลาวที่ปักเอาไว้รอบข้างแทงเข้า ไฟไหม้ทรมาร่าง อายุขัย ๑/๒ กัป (กัลป์) ความพิذاب ได้แก่ พวกมิจฉาปฏิรูปบุคคล เห็นผิดเป็นชอบ ไม่รู้จักสิ่งดีมีประโยชน์ ปฏิเสธเรื่องบุญ เรื่องบาป เห็นว่าตายแล้วสูญ ทุกสิ่งทุกอย่างเที่ยง ไม่มีการเปลี่ยนแปลง กระทำแต่ทุจริตกรรม

ขุมที่ ๘ อเวจีมหานรก (ขุมนรกแห่งไฟ) มีกำแพงเหล็กปิดเฉพาะตัวทั้ง ๖ ทิศ มีหลาวเหล็กแทงสัตว์นรกทะลุตรึงร่างให้ยืนกางแขนขา โดยจากบนลงล่าง ซ้ายไปขวา หน้าไปหลัง จำนวนหลายสิบล้าน จนสัตว์นรกไม่สามารถขยับตัวได้เลยแม้แต่เนื้อ ถูกแผดเผาอยู่ตลอดเวลา จนกระดูกแดงฉาน จำนวนสัตว์นรกในขุมนี้ มีมากกว่าทั้ง ๗ ขุมรวมกัน อายุขัย ๑ กัป (กัลป์) ความพิذاب ได้แก่ พวกทำบาปหนักที่เป็นอนันตริยกรรม ได้แก่ฆ่าบิดามารดา ฆ่าพระอรหันต์ ทำให้พระพุทธรูปเจ้าห่อพระโลหิต ทำสังฆเภท คือ ยุยงให้สงฆ์แตกกัน ทำลายพระพุทธรูป ต้นศรัทธาโพธิ์ พวกติเตียนพระอริยสงฆ์

ดิรัจฉานภูมิ ดิรัจฉานภูมิเป็นแดนของสัตว์เดรัจฉาน ปฏิสนธิได้ทั้ง ๔ แบบ (โยนิ ๔) สัตว์เดรัจฉานเวลาเดินจะคว่ำอกลงเบื้องล่าง รู้จักสืบพันธุ์ รู้จักกินอาหารและรู้จักตาย ในไตรภูมิพระร่วงกล่าวว่า ผุ่ดดิรัจฉานย่อมพลันด้วยกามสัญญา อาหารสัญญา และมรณสัญญา แต่สัตว์เดรัจฉานไม่มีธรรมสัญญาเหมือนอย่างมนุษย์ คือ ไม่รู้จักบุญ บาป ไม่รู้จักเลี้ยงชีวิตด้วยการทำมาค้าขาย หรือทำไรไถนา ตายไปสู่อบายภูมิทั้งสิ้น กล่าวถึงสัตว์เดรัจฉานที่เป็นใหญ่หรือที่มีกำลังอำนาจมากไว้ ดังนี้

ราชสีห์ มี ๔ ชนิด ได้แก่ (๑) ดิณสีห์ ตัวมันดั่งปิกนกเขา กินหญ้าเป็นอาหาร (๒) กาสสีห์ ตัวดำดั่งวัวดำ กินหญ้าเป็นอาหาร (๓) ปันฑุรสีห์ ตัวเหลือง กินเนื้อเป็นอาหาร และ (๔) ไกรสรสีห์ ปาก ท้อง และปลายเท้าแดง ตัวขาวดั่งหอยสังข์ งามสง่า ร้องเสียงดังไปไกลได้ ๓ โยชน์ สัตว์อื่น ๆ ได้ยินเสียงไกรสรสีห์จะตกใจแล้วหนีไปสิ้น

ช้างแก้ว มี ๑๐ ตระกูล เรียกชื่อต่างกันไป ที่รู้จักกันดี คือ ตระกูลฉัททันต์ มีถิ่นที่อาศัยอยู่ในคูหาทอง

ปลาใหญ่ มี ๗ ตัว ได้แก่ ตมิ ดิงมิงคล ตมิรปิงคล อานนท์ ตมิณฑะ อัมมนาโรหะ และมหาตมิระ ลำตัวยาวตั้งแต่ ๒๐๐ โยชน์ ถึง ๑,๐๐๐ โยชน์ ปลาใหญ่ตมิรปิงคลนั้น ลำตัวยาว ๕๐๐ โยชน์ เมื่อเคลื่อนไหวจะทำให้เกิดฟองคลื่นในมหาสมุทรได้ ส่วนปลาอานนท์และปลาอื่น ๆ ซึ่งตัวใหญ่กว่าก็จะมีกำลังมากยิ่งขึ้นไปอีก

พญาครุฑ เป็นสัตว์เดรัจฉานที่มีความเป็นอยู่ดังเทวดาในสวรรค์ มีฤทธิ์เดชเนรมิตกายได้ เป็นใหญ่ในหมู่พวกนก พญาครุฑและบริวารอาศัยอยู่บนต้นจิว ซึ่งเรียงรายรอบสระใหญ่ที่มีชื่อว่า สิมพลี สระบริเวณเชิงเขาพระสุเมรุ พญาครุฑนั้นมีลักษณะใหญ่โตถึง ๑๕๐ โยชน์ มีกำลังมาก จับนาคกินเป็นอาหาร

นาค เป็นสัตว์ที่มีอยู่ทั้งในน้ำและบนบก สามารถเนรมิตกายเป็นสัตว์อะไรก็ได้ หรือเนรมิตกายเป็นเทวดา เทพธิดาก็ได้ ที่อยู่ของนาคเรียกว่า นาคพิภพ เป็นแผ่นดินขาวงาม ดั่งแผ่นเงินยวง มีสระใหญ่หลายแห่งเป็นที่อยู่ที่เล่นของนาค มีปราสาทแก้ว เงิน ทอง งดงามยิ่ง เมืองของนาคราชนั้นกล่าวไว้ว่าอยู่ใต้เขาพระหิมพานต์ งามดั่งไตรตรึงษ์ของพระอินทร์

ราชหงส์ มีปราสาทอยู่ในคูหาทองคำในเขาคิชฌกูฏ

สัตว์เดรัจฉานนั้นนอกจากจะเป็นอาหารของสัตว์ด้วยกันเองแล้ว ยังเป็นอาหารของมนุษย์ และถูกนำมาใช้งานให้ได้รับทุกข์ทรมานอีกด้วย ดิรัจฉานภูมิจึงเป็นแดนมีทุกข์อีกแดนหนึ่ง อย่างไรก็ตาม ในดิรัจฉานภูมินี้มิได้กล่าวไว้ว่า บุคคลกระทำความชั่วอย่างไร จึงต้องไปเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน

เปรตภูมิ เป็นแดนของพวกเปรต เปรตปฏิสนธิได้ทั้ง ๔ แบบ มีทั้งพวกที่อยู่ในน้ำ บนยอดเขา และพวกที่อยู่กลางเขา เปรตบางพวกมีความเป็นอยู่ดีเหมือนเทวดา มีวิมานทิพย์ บางพวกมีพาหนะท่องเที่ยวไปตามอำเภอใจและมีอายุยืน บางพวกเป็นเปรตเฉพาะเวลาข้างขึ้นเป็นเทวดาข้างแรม บางพวกเป็นเปรตตอนข้างแรม และเป็นเทวดาตอนข้างขึ้น ลักษณะของเปรตบางพวกน่าเกลียด และน่าเวทนามาก ต้องทุกข์ทรมานเพราะอดข้าวอดน้ำ ต้องกินสิ่งโสโครกเน่าเหม็นและกินเนื้อหนังของตนเอง คนที่ตายไปเป็นเปรตนั้น ก็เพราะกระทำความบาปต่าง ๆ ไว้ สรุปได้ดังนี้

- (๑) ริษยาคณมังมี ถูกคนขยี้
- (๒) ล่อลวงเอาทรัพย์สินผู้อื่นมาเป็นของตน
- (๓) ตระหนี่ ไม่ยอมให้ทานและยังห้ามปรามผู้อื่นไม่ให้ทำทานด้วย
- (๔) ฉ้อโกงเอาทรัพย์สินของสงฆ์มาไว้เป็นของตน
- (๕) กล่าวขวัญครูบาอาจารย์และพระสงฆ์ (คงหมายถึงติเตียนคำว่า)
- (๖) ติเตียนและยุยงให้พระสงฆ์ผิดใจกัน
- (๗) ให้ยาแก้หึงมีครรรักษ์กินเพื่อให้แท้งลูก
- (๘) โกรธเคืองและแข่งด่าสาหมิที่ทำบุญแก่พระสงฆ์
- (๙) ปลอมปนข้าวสับในข้าวดีแล้วหลอกขาย
- (๑๐) ทำร้ายทุบตีพ่อแม่
- (๑๑) ไม่ยอมให้ข้าวเป็นทาน โดยโกหกกว่าหาข้าวไม่ได้ และยังสบถอีกว่าไม่ได้โกหก
- (๑๒) ลักเนื้อของผู้อื่นมากิน แล้วปฏิเสธและยังสบถว่าไม่ได้ลัก
- (๑๓) กลางวันเป็นพรานล่าเนื้อ กลางคืนจำศีล
- (๑๔) เป็นนายเมืองตัดสินความไม่เที่ยงธรรมและชอบกินสินจ้าง
- (๑๕) ถวายภัตตาหารพระสงฆ์ด้วยของเหลือเดน
- (๑๖) ถวายภัตตาหารพระสงฆ์ด้วยเนื้อสัตว์ที่มีเล็บและไม่มีเล็บ
- (๑๗) ด่าและสบประมาทพระสงฆ์
- (๑๘) ข่มเหงคนไข้ใจ

(๑๙) เผาป่าทำให้สัตว์ถูกไฟไหม้ตาย

อสุรกายภูมิ เป็นแดนของพวกอสูรหรืออสุรกาย ปฏิสนธิได้ทั้ง ๔ แบบ รูปร่างน่าเกลียด บางพวกผอมบางไม่มีเลือดเนื้อราวกับใบไม้แห้ง มีแต่ความทุกข์ยาก บางพวกท้องยาน ปากใหญ่ หลังหัก จมูกเปี้ยว แต่มีบริวารราวกับพระอินทร์ ที่อยู่ของพวกอสูรหรืออสุรพิภพนั้นอยู่ใต้ดินใต้เขาพระสุเมรุ ลึกลงไปประมาณ ๘๔,๐๐๐ โยชน์ มีเมืองใหญ่ ๔ เมือง ซึ่งงดงามด้วยปราสาทราชมณเฑียร ประดับประดาด้วยทองและแก้ว ๗ ประการ เป็นเมืองของพระยาอสูร

ราหู เป็นพระยาอสูรตนหนึ่ง มีกำลังอำนาจแก่กล้ากว่าพระยาอสูรทั้งหลาย เป็นผู้มิจิตริษยาความงามของพระอาทิตย์และพระจันทร์ จึงมักจะแก่งแย่งทำให้รัศมีพระอาทิตย์ และพระจันทร์ เสร้าหมองที่เรียกว่า สุริยคราส หรือจันทรคราส แม้ว่าราหูจะมีอำนาจยิ่งใหญ่เพียงใด ก็ยังเกรงกลัวต่อองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ราหูจะรีบบางพระอาทิตย์และพระจันทร์ทันทีที่ได้ยินพุทธภูิกาของพระพุทธเจ้าให้ปล่อยพระอาทิตย์และพระจันทร์เป็นอิสระ ในอสุรกายภูมิก็เช่นเดียวกับไตรจมาณภูมิ ที่มีได้กล่าวไว้ว่า บุคคลทำความผิดเช่นไรจึงจะไปเกิดเป็นอสูรหรืออสุรกาย

นรกภูมิ ตริจมาณภูมิ เปรตภูมิ และอสุรกายภูมิ รวมเรียกว่า จตุรบาปภูมิ หรือหุคตภูมิ เพื่อแสดงให้เห็นถึงความเชื่อในเรื่องชาติหน้า ว่าบุคคลจะต้องชดใช้ผลกรรมในชาตินี้หน้านั้นเอง

มนุสสภูมิ สัตว์ที่เกิดในมนุสสภูมินี้ ปฏิสนธิได้ทั้ง ๔ แบบ แต่มักจะเกิดแบบชลาหมพชโยนิ มากกว่าแบบอื่น บุตรที่เกิดมานั้นแบ่งได้เป็น ๓ ลักษณะ ได้แก่ (๑) อภิชาติบุตร หมายถึง บุตรที่เฉลียวฉลาดมีเชาว์ปัญญา รูปร่าง และมียศศักดิ์สูงยิ่งกว่าพ่อแม่ (๒) อนุชาติบุตร หมายถึง บุตรที่มีภูมิปัญญาและรูปร่างเสมอเหมือนพ่อแม่ และ (๓) อวชาติบุตร หมายถึง บุตรที่ต่ำกว่าพ่อแม่ทุกประการ

นอกจากจะแบ่งมนุษย์โดยเปรียบเทียบกับพ่อแม่แล้ว ยังแบ่งมนุษย์ตามลักษณะการทำบุญทำบาปได้อีก ๔ ประการ ได้แก่ (๑) คนนรก หมายถึง คนที่ทำบาปฆ่าสัตว์ แล้วถูกตัดตีน ตัดมือได้รับทุกขเวทนา จัดเป็นบุคคลชั้นต่ำสุดในสังคม (๒) คนเปรต หมายถึง คนที่ไม่เคยทำบุญมาก่อน เกิดมาเป็นคนเชื่องช้า ยากไร้ รูปร่างไม่งดงาม จัดเป็นบุคคลชั้นที่ ๒ คือ ไม่ทำความดี แต่ก็ไม่เบียดเบียนใคร (๓) คนตริจมาณ หมายถึง คนที่ไม่รู้จักบุญและบาป ไม่มีความเมตตากรุณา ไม่รู้จักยำเกรงผู้ใหญ่ ไม่รู้จักปฏิบัติต่อพ่อแม่ ครู อาจารย์ และไม่รู้จักรักพี่รักน้อง กระทำบาปอยู่เสมอ จัดเป็นบุคคลชั้นเลวในสังคม แต่ยังไม่เลวเท่าคนนรก และ (๔) คนมนุษย์ หมายถึง คนที่รู้จักบุญและบาป มีความเกรงกลัวและละอายต่อบาป มีเมตตากรุณา รู้จักยำเกรงผู้ใหญ่ และรู้จักคุณของพระรัตนตรัย คนประเภทนี้ได้ชื่อว่า มนุษย์ธรรม เป็นบุคคลที่ดีที่สุดในสังคม

ที่อยู่ของมนุษย์ คือ ทวีปทั้ง ๔ ได้แก่ ชมพูทวีปซึ่งเราอาศัยอยู่นี้ บุรพวิเทหะซึ่งอยู่ทางตะวันออก อุตตรกुरुซึ่งอยู่ทางเหนือ และอมรโคยานซึ่งอยู่ทางตะวันตก

บุรพวิเทหะ อุตตรกुरु และอมรโคยาน เป็นทวีปในอุดมคติ ผู้คนใน ๓ ทวีปนี้มีอายุยืนนานกว่าผู้คนในชมพูทวีป โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนในอุตตรกुरुจะมีอายุถึง ๑,๐๐๐ ปี ทั้งนี้เพราะคนเหล่านี้อยู่ในศีล ๕ ไม่เคยทำบาปใด ๆ เรื่องการกำหนดอายุของคนนี้ แสดงความเชื่อที่ว่า คนที่ทำแต่กรรมดี ย่อมจะอายุยืนกว่าคนที่ทำแต่กรรมชั่ว

อุตตรกुरुทวีป มีภูเขาทองล้อมรอบ พื้นดินราบเรียบ งดงามด้วยไม้นานาพรรณ แผ่กิ่งก้านสาขาร่มรื่น ต้นไม้เหล่านี้เป็นที่อยู่อาศัยของคนอุตตรกुरु เครื่องใช้ต่าง ๆ ในบ้านจะบังเกิดขึ้นมาเอง เป็นต้นว่า เสื้อ ผูก หมอน บ้านบนต้นไม้จะงดงามราวกับปราสาท ในสระน้ำบึงหนองก็จะเต็มไปด้วยดอกบัวนานาพรรณ ส่งกลิ่นหอมอบอวลไปทั่ว คนอุตตรกुरुมีใบหน้าเป็นรูปสี่เหลี่ยมหรือ ๔ มุม รูปร่างไม่สูงไม่ต่ำ ไม่อ้วนไม่ผอม ผู้หญิงทุกคนงามหมดและไม่รู้จักแก่เฒ่า งามดั่งสาวอายุ ๑๖ ปี ส่วนผู้ชายก็เช่นกัน งามดั่งหนุ่มอายุ ๒๐ ปีทุกคน คนอุตตรกुरुไม่มีความกลัวในสิ่งใดเลย มีแต่ความสุขสบายไม่ต้องทำมาหากินใด ๆ ทั้งสิ้น ไม่มีความเดือดร้อนใด ๆ เลย แม้แต่ข้าวในนา ก็เกิดขึ้นเองโดยไม่ต้องปลูก ข้าวชนิดพิเศษนี้เรียกว่า สัณฐาตสาลี เกิดเองและแตกรวงออกมาเป็นข้าวสารเลย เมื่อต้องการจะหุงข้าว ก็นำหม้อข้าวไปวางบนศิลา ชื่อ โซติปาสาณ แล้วจะเกิดเป็นไฟลุก และเมื่อข้าวสุกไฟก็จะดับเอง ซึ่งนับว่าสะดวกสบายมาก ส่วนอาหารอื่น ๆ หากต้องการสิ่งใดก็จะเกิดขึ้นมาเองเช่นกัน คนอุตตรกुरुเมื่อกินข้าวสาลีนั่นแล้วจะไม่เจ็บป่วยเป็นอะไรทั้งสิ้น เมื่อปรารถนาทรัพย์สินสิ่งใดก็จะนึกหาได้จากต้นกัลปพฤกษ์ มีชีวิตที่สุขสนุกสนานกับการร้องรำทำเพลง คนอุตตรกुरुทุกคนไม่ถือว่าเสื้อผ้าเครื่องประดับต่าง ๆ เป็นของใครคนใดคนหนึ่ง สามารถจะใช้ร่วมกันได้ จึงไม่มีการทะเลาะเบาะแว้งใด ๆ ทั้งสิ้น หนุ่มสาวชาวอุตตรกुरुหากเกิดรักใคร่กัน ก็จะอยู่ด้วยกันโดยไม่ต้องมีพิธีแต่งงาน แต่ว่าจะเสพเมถุนกันน้อยมาก ผู้หญิงอุตตรกुरुนั้นเวลาคลอดลูกจะไม่รู้สึกเจ็บแต่อย่างใด เมื่อคลอดแล้วจะไม่ให้ลูกกินนมของตนและไม่ได้เลี้ยงลูกเอง แต่เด็กจะเติบโตขึ้นด้วยบุญของตัวเด็กนั้น แสดงว่าแม่กับลูกไม่มีความผูกพันกัน เมื่อเด็กโตขึ้นก็จะไปอยู่รวมกลุ่มเด็ก ๆ ด้วยกัน เด็กผู้หญิงจะอยู่กลุ่มหนึ่ง เด็กผู้ชายจะอยู่อีกกลุ่มหนึ่ง อยากรักดีแม่กับลูก หรือพ่อกับลูกจะไม่มีวันได้รักใคร่เป็นสามีภรรยากันโดยเด็ดขาด เพราะคนอุตตรกुरुเป็นผู้มีบุญนั่นเอง เมื่อมีคนตายเขาจะไม่ทุกข์โศก เขาจะอาบน้ำศพและแต่งตัวศพแล้วนำไปไว้ในที่แจ้ง จากนั้นจะมียักษ์ใหญ่ชนิดหนึ่งบินมาคาบเอาศพไปจากแผ่นดินอุตตรกुरु นกที่ว่อนนี้ บางอาจารย์ว่าเป็น นกหัสติลิงค์ บ้างก็ว่าเป็นนกอินทรี บ้างก็ว่าเป็นนกกด คนอุตตรกुरुนั้นตายแล้วย่อมได้ขึ้นสวรรค์ ทั้งนี้เพราะดำรงอยู่ในศีลห้า

พระยาจักรพรรดิราช ไตรภูมิพระร่วงได้บรรยายถึงบุญญาบารมีของพระยาจักรพรรดิราช ในชมพูทวีปไว้เพื่อแสดงให้เห็นว่า การเกิดมาเป็นพระยาจักรพรรดิราชผู้มียศศักดิ์อำนาจ เป็นเจ้าโลกได้นั้นต้องเป็นผู้ที่เคยบำเพ็ญบุญกุศลต่าง ๆ มาแล้วมากมาย แม้ในปัจจุบันก็ยังประพฤติ ปฏิบัติอยู่ พระยาจักรพรรดิราชนั้นทรงเป็นที่เคารพยำเกรงของคนทั้งหลาย พระองค์นั้น ทรงคุณธรรมสูง ทรงสดับพระธรรมเทศนาและทรงศีล ๕ มิได้ขาด นอกจากนี้ ในวันอุโบสถ พระองค์ก็ได้ทรงศีล ๘ และพระราชทานพระราชทรัพย์ให้เป็นทานแก่ผู้มาขอ หลังจากนั้น ก็ทรงเจริญเมตตาภาวนา ด้วยอำนาจบุญสมภารเหล่านี้ พระองค์จึงทรงปราบได้ทั่วทั้งจักรวาล พระยาจักรพรรดิราชสั่งสอนคนทั้งหลายให้รู้ธรรมเหมือนดังที่พระพุทธเจ้าได้ทรงปฏิบัติมา พระองค์ ได้ทรงสั่งสอนท้าวพระยาทั้งหลาย ดังต่อไปนี้ (๑) จงตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม (๒) ตัดสินความ ด้วยความซื่อสัตย์ เทียงธรรม (๓) ตั้งอยู่ในเบญจศีล (๔) เรียกเก็บข้าวเปลือกจากชาวนา ๑ ส่วน ใน ๑๐ ส่วนเข้าเป็นของหลวง (๕) เลี้ยงดูทหารทั้งหลายอย่าให้ออดอยาก ใช้ทหารให้ทำงาน แต่พอสมควร อย่าให้หนักเกินไป และไม่ควรใช้คนเฒ่าคนแก่ทำงาน (๖) เก็บส่วยจากราษฎร ด้วยความชอบธรรมตามแบบโบราณ อย่าได้เก็บมากเกินไป (๗) ให้พ่อค้ากู้เงินไปทำทุนค้าขาย โดยไม่คิดดอกเบี้ย (๘) ให้ทรัพย์สินแก่บรรดาลูกเมียข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งหลาย (๙) เลี้ยงดูรักษา สมณพราหมณ์และนักปราชญ์ราชบัณฑิต และไต่ถามท่านเหล่านั้นถึงข้อธรรมต่าง ๆ (๑๐) ให้รางวัล แก่ผู้ทำความชอบ ทำประโยชน์แก่ท้าวพระยา พระยาจักรพรรดิราชทรงมีแก้ว ๗ ประการ ซึ่งเกิดด้วยบุญของพระองค์เท่านั้น ได้แก่ กงจักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว ดวงแก้ว นางแก้ว ขุนคลังแก้ว และลูกแก้ว แก้วทั้ง ๗ ประการนี้มีอำนาจศักดิ์ดานุภาพมาก

กงจักรแก้ว หรือจักรรัตนะ มีลักษณะงดงาม รัศมีรุ่งเรืองราวกับพระอาทิตย์ ลอยขึ้นมา จากท้องมหาสมุทร ผู้ใดได้ครอบงำก็จะสามารถบำบัดรักษาความเจ็บไข้ได้ และยังบันดาล ให้เกิดความร่ำรวยอีกด้วย มีอำนาจมาก สามารถพาพระยามหาจักรพรรดิราชและผู้ติดตามทั้งหลาย เหาะไปในอากาศได้

ช้างแก้ว เป็นช้างเผือกอาจจะมาจากตระกูลฉัททันต์หรือตระกูลอุโบสถ เป็นช้างเหาะได้ และสามารถพาพระยามหาจักรพรรดิราชและบริวารทั้งหลายเหาะไปในอากาศได้

ม้าแก้ว หรือม้าพลาหกอัศวราช เหาะได้และพาบริวารทั้งหลายเหาะไปได้เช่นกัน

ดวงแก้ว หรือมณีรัตนะ ใหญ่เท่าดุมเกวียน ยาวสี่ศอก เป็นพระยาแก้ว มีบริวารแก้ว ๘๔,๐๐๐ ชนิด ลอยไปในอากาศได้ และมีรัศมีรุ่งเรืองงามดังรัศมีพระจันทร์วันเพ็ญ สามารถส่องสว่าง ในเวลากลางคืน

นางแก้ว เป็นหญิงงามเหาะมาจากแผ่นดินอุดรทรกู ผิพรรณเกลี้ยงเกลามดจด รูปร่างกำลังดี มีรัศมีส่องสว่างออกจากตัว ผิวนี้อ่อนนุ่มดังสำลี เมื่อใดที่พระยามหาจักรพรรดิราชมีพระกายเย็น ตัวนางแก้วจะอุ่น แต่ถ้าพระสวามีมีพระกายร้อน ตัวนางแก้วจะเย็น นอกจากนี้กลิ่นกายนางแก้วยังหอมฟุ้งดังกลิ่นแก่นจันทร์นบด กลิ่นปากก็หอมดังกลิ่นดอกบัว เป็นที่รักใคร่ของพระสวามี

ขุนคลังแก้ว เป็นมหาเศรษฐีมาก่อน แต่เมื่อมาเป็นขุนคลังแก้วจะมีอานุภาพราวกับผู้มีหุทิพย์ ตาทิพย์ เพียงคิดว่าจะได้แก้วแหวนเงินทองจากที่ใดก็จะได้รับดังใจนึกทันที

ลูกแก้ว (ขุนพลแก้ว) เป็นผู้ที่ฉลาดรอบรู้อย่างกว่าโอรสองค์ใด รู้ใจคนทั้งหลายว่าใครดีใครชั่ว คอยช่วยแบ่งเบาพระราชกิจของพระราชบิดา

แก้วทั้ง ๗ ประการนี้จะกลับคืนสู่สภาพเดิม หรือปราศจากอำนาจต่าง ๆ หากสิ้นบุญของพระยามหาจักรพรรดิราช แต่สำหรับลูกแก้วนั้น หากได้ทำบุญเอาไว้มากก็อาจจะได้เป็นพระยามหาจักรพรรดิราชแทนพระราชบิดาก็ได้

พระยาศรีธรรมมาโคกราช แห่งปาตลีบุตรมหานคร กับมเหสี คือ นางอสนิมิตตา พระยาองค์นี้ทรงเป็นที่เคารพบูชาของท้าวพระยาทั้งหลายตลอดจนเทวดาและสัตว์ทั้งหลาย ทรงได้รับความจงรักภักดีบำรุงบำเรอจากเหล่าเทวดาและสัตว์ต่าง ๆ ซึ่งจะนำผลไม้และของแปลก ๆ จากป่าหิมพานต์มาถวาย พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญบุญกุศลต่าง ๆ มากมาย เป็นต้นว่า ทรงถวายภัตตาหารแด่พระสงฆ์ ๖ หมื่นรูปทุกเช้า ทรงสร้างวัดโอศุการาม และพระมหาธาตุ ๘๔,๐๐๐ องค์ พระวิหารอีก ๘๔,๐๐๐ แห่ง ฝายนางอสนิมิตตาก็เป็นผู้มีบุญ ด้วยในชาติก่อนนั้น นางได้บูชาพระปัจเจกโพธิเจ้าองค์หนึ่งด้วยผ้าผืนหนึ่ง ในชาตินี้นางจึงได้รับผลบุญตอบแทนอย่างใหญ่หลวงจากพระไพศรพณ์มหาราช คือได้รับผอบแก้วทิพย์ซึ่งบรรจุผ้าทิพย์เอาไว้ไม่มีวันหมดสิ้น เรื่องนี้ก็แสดงให้เห็นว่า การทำความดีย่อมได้รับผลดีตอบแทนนั่นเอง

โชติกเศรษฐี มีปราสาทแก้ว ๗ ชั้นอยู่ในนครราชคฤห์ ร่ำรวยมหาศาล มีชุมทอง ๔ ชุม อยู่ตามมุมปราสาท แต่ละชุมเต็มไปด้วยแก้วแหวนเงินทองซึ่งไม่มีวันหมดสิ้น ปราสาทของเศรษฐีผู้นี้มีกำแพงแก้วล้อมรอบถึง ๗ ชั้น ที่ประตูกำแพงแต่ละชั้นมียักษ์เฝ้าดูแลอยู่พร้อมด้วยบริวารยักษ์มากมาย เนื่องจากเศรษฐีมีสมบัติมากมายมหาศาลนี้เองเป็นเหตุให้พระเจ้าอชาตศัตรูโอรสของพระเจ้าพิมพิสารทรงปรารถนาจะแย่งชิงสมบัติเหล่านั้นมาเป็นของพระองค์ แต่พระเจ้าพิมพิสารทรงห้ามปรามไว้ ด้วยเหตุผลที่ว่าสมบัตินั้นเกิดเพราะบุญของเศรษฐี จึงไม่ควรจะไปแย่งชิงเอามา ต่อมาพระเจ้าอชาตศัตรูทรงสมาคมกับเทวทัต ได้เทวทัตเป็นครูและด้วยคำสอนของเทวทัต

พระเจ้าอชาตศัตรูได้ทรงแย่งชิงราชสมบัติมาจากพระราชบิดาและได้ทรงฆ่าพระราชบิดาด้วย จากนั้นทรงยกกำลังไปเพื่อจะชิงเอาปราสาทแก้วของโชติกเศรษฐี แต่ก็ถูกยักษ์ต้านทานตีแตกกระเจิงไป พระเจ้าอชาตศัตรูทรงหลบหนีไปยังอารามพระพุทธเจ้า ได้ทรงพบกับโชติกเศรษฐีซึ่งกำลังนั่งฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าอยู่ เมื่อเศรษฐีได้รู้เรื่องการชิงสมบัติดังกล่าวนี้ จึงได้แสดงให้พระเจ้าอชาตศัตรูเห็นว่า สมบัติของตนนั้นเกิดด้วยบุญ ถ้าตนไม่ยกให้ผู้ใดก็ไม่มีใครจะเอาไปได้ ดังเช่น แหวน ๒๐ วงในนี้ทั้ง ๑๐ ของตนนั้น ถ้าหากไม่ปรารถนาจะให้พระเจ้าอชาตศัตรู พระองค์ก็ไม่สามารถจะถอดเอาไปได้เลย พระเจ้าอชาตศัตรูไม่ทรงเชื่อ จึงได้ทรงพยายามถอดแหวนนั้นแต่ก็ไม่เป็นผลสำเร็จ ในที่สุด เมื่อเศรษฐีเอ๋ยปากถวายแหวนให้พระเจ้าอชาตศัตรู แหวนทั้ง ๒๐ วงนั้น ก็หลุดล่อยออกจากนิ้วมือของเศรษฐีทันที และด้วยความสังเวชใจ เศรษฐีจึงได้ลาบวชในพุทธศาสนาได้บรรลุถึงอรหัตตผล เมื่อบวชแล้วสมบัติทั้งหมดของเศรษฐีก็จมหายลงไปในพื้นดิน แสดงให้เห็นว่าการที่คนเราจะมีทรัพย์สมบัติมากก็เพราะได้ทำบุญเอาไว้มากแต่ชาติก่อนนั่นเอง ใครทำบุญเอาไว้ ผลบุญก็ย่อมตอบสนองผู้นั้น ไม่มีใครอื่นมาแย่งผลบุญไปได้ เว้นแต่เราจะอุทิศให้เท่านั้น

การทำบุญ ไตรภูมิพระร่วงได้กล่าวไว้มี ๑๐ ประการ คือ (๑) ให้ทาน เป็นต้นว่า ข้าว น้ำ หมากพลู (๒) รักษาศีล อาจจะเป็นศีล ๕ ศีล ๘ หรือศีล ๑๐ (๓) ภาวนา เช่น สวดมนต์ สวดพระพุทธคุณ รำลึกถึงพระคุณพ่อแม่และผู้มีพระคุณ (๔) นับคำนวณผลบุญทั้งหลายที่ได้กระทำไปแล้วแก่เทวดา มนุษย์ สัตว์ทั้งหลาย ที่มีคุณแก่เรา (๕) อนุโมทนาในการให้ทานของผู้อื่น ศรัทธา และร่วมให้ทานทำบุญกับผู้อื่น (๖) ปฏิบัติรับใช้พ่อแม่ ครูอาจารย์ และปัดกวาดวัดวาอาราม (๗) เคารพยำเกรงพ่อแม่ ผู้เฒ่าผู้แก่ ครูบาอาจารย์และไม่ประมาทท่าน (๘) เทศนาธรรมสั่งสอนผู้อื่น (๙) หมั่นฟังพระธรรมเทศนา และหมั่นถามธรรมจากท่านผู้รู้ และ (๑๐) เชื่อในพระรัตนตรัย พ่อแม่ ครูอาจารย์ และพระมหากษัตริย์

ไตรภูมิพระร่วงกล่าวถึงการตั้งครุฑของสตรีด้วยวิธีต่าง ๆ กัน มีหลายวิธีที่ไม่ถูกต้องตามหลักวิทยาศาสตร์ เป็นแต่เพียงปรากฏในไตรภูมิพระร่วงเท่านั้น กล่าวถึงกำเนิดของมนุษย์แบบอุปปาติกโยนิ อันตขโยนิ และสังเสทขโยนิ โดยเล่านิทานประกอบพร้อมทั้งสั่งสอนในเรื่องบาปบุญไปด้วย เช่น เรื่องของนางอัมพปาลิกา ซึ่งเกิดแบบอุปปาติกโยนิในคาคบไม้มะม่วง เมื่อเกิดก็เติบโตเป็นสาวทันที ด้วยบุญที่นางเคยรักษาศีลมั่นคงเมื่อบวชเป็นภิกษุณีในอดีตชาติ ทำให้ชาตินี้นางมีรูปโฉมงดงาม แต่ด้วยบาปกรรมที่อดีตชาติ เคยด่าว่านางเถรอรหันต์ ทำให้นางอัมพปาลิกาต้องกลายเป็นนางนครโสภิณี (ในชาติก่อน ๆ นางก็เคยตกนรกและเกิดเป็นหญิงแพศยามาแล้ว) อย่างไรก็ตามนางอัมพปาลิกานี้มีความเลื่อมใสศรัทธาในพุทธศาสนาอย่างมาก ได้บวชและบรรลุถึงอรหัตต์เป็นชีณาสพ และนิพพานไปในที่สุด

เล่าเรื่องการเกิดของมนุษย์แบบอันทวยโยนิ กล่าวถึงพราหมณ์ผู้หนึ่งได้นางกินรีเป็นภรรยา ต่อมานางกินรีก็มีครรภ์และเกิดเป็นไข่ ๒ ฟอง นางกินรีได้ฟักไข่ ๑ แตกกอกเป็นมนุษย์ผู้ชาย ๒ คน พี่น้องทั้งสองคนนี้ ต่อมาได้บวชและบรรลุอรหัตตมรรคญาณ และนิพพานไปในที่สุด การเกิดแบบสังสเททโยนินั้น เล่าเรื่องนางปทุมมาวดี เกิดในดอกบัวและเวลาที่นางเดินไปที่ใดจะมีดอกบัวผุดขึ้นมารองรับเท้าของนางทุกอย่างก้าว ทั้งนี้เป็นด้วยผลบุญที่อดีตชาตินางเคยบูชาพระปัจเจกโพธิเจ้า ด้วยดอกบัวหลวงและนางปรารถนาเช่นนั้น ต่อมานางปทุมมาวดีได้เป็นชายาของพระยาพรหมหัต และได้ทรงครรภ์ประสูติเป็นราชกุมาร ๕๐๐ องค์ เจ้าราชกุมารผู้เป็นพี่อยู่ภายในรกแต่องค์เดียว อีก ๔๙๙ องค์นั้นติดอยู่แต่ภายนอกรกทั้งนางปทุมมาวดีและราชกุมาร ๔๙๙ องค์นั้น ได้ชื่อว่า เกิดแบบสังสเททโยนิ ส่วนเจ้าราชกุมารที่อยู่ในรกได้ชื่อว่าเกิดแบบชลามพูโยนิ การที่นางปทุมมาวดีมีราชกุมารถึง ๕๐๐ องค์นี้ ก็เพราะอานิสงส์ที่นางได้ถวายข้าวตอกผสมน้ำผึ้ง ๕๐๐ ก้อน แต่พระปัจเจกโพธิเจ้าในอดีตชาติ และนางก็ปรารถนาจะมีลูกชาย ๕๐๐ คนด้วย ราชกุมารทั้ง ๕๐๐ องค์นี้ต่อมาได้ผนวชและตรัสรู้เป็นพระปัจเจกโพธิเจ้าทุกองค์

การสิ้นชีวิตของสัตว์ทั้งหลายไว้วางมี ๔ ประการ คือ (๑) อายุขัย คือ ตายโดยมีอายุ ควรสิ้นแต่น้อย (๒) กรรมขัย คือ ตายโดยที่อายุยังไม่ควรตาย (๓) อุภยขัย คือ ตายเมื่ออายุแก่เฒ่า และ (๔) อุปัจเฉทกรรมขัย คือ ตายโดยอุบัติเหตุ

ในตอนท้ายของมนุสสภูมิได้กล่าวถึง **ผลของกรรม** ไว้วาง ไม่ว่าบุญหรือบาปจะส่งผลทั้งในชาตินี้และชาติหน้า และต่อ ๆ ไปจนกว่าจะนิพพาน เป็นความเชื่อที่ว่า ชาติหน้ามีจริง และได้สรุปไว้ว่า คนเราเมื่อตายไปแล้ว ชีวิตภายหน้าจะไปเกิดเป็นอะไรนั้น ขึ้นอยู่กับบุญและบาปที่ได้กระทำเอาไว้

ฉกามาพจรภูมิ เริ่มต้นด้วยการกล่าวถึงเทพยดาว่ามี ๓ จำพวก คือ (๑) สมมุติเทวดา ได้แก่ พระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงทศพิธราชธรรม (๒) อุปัตติเทวดา ได้แก่ เทวดาบนสวรรค์ฉกามาพจร ถึงพรหมโลก และ (๓) วิสสุทธิเทวดา ได้แก่ พระพุทธปัจเจกโพธิเจ้า พระอรหันต์ พระชีนาสพ การปฏิสนธิของเทพยดาบนสวรรค์เป็นแบบอุปปาติกโยนิเพียงอย่างเดียว ที่อยู่ของเทวดา คือ พิมานหรือวิมาน อยู่บนภูเขาหรือบนต้นไม้ใหญ่ สวรรค์ฉกามาพจร มีทั้งหมด ๖ ชั้น มีดังนี้

๑. จาตุมหาราชิกา เป็นสวรรค์ชั้นต่ำสุด ตั้งอยู่เหนือจอมเขายุกันธร ซึ่งเป็นภูเขา อยู่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุ สวรรค์ชั้นนี้มีเมืองใหญ่อยู่ ๔ เมือง งดงามอย่างที่ไม่พบในโลกมนุษย์ มีกำแพงเป็นทอง ประดับด้วยแก้ว ๗ ประการ บานประตูเมืองเป็นแก้ว ในเมืองมีปราสาทแก้ว พื้นดินเป็นทอง เมืองทั้ง ๔ นี้ ตั้งอยู่ ๔ ทิศรอบเขาพระสุเมรุ โดยมีเทพยดาผู้เป็นใหญ่ เรียกว่า

พระยาจตุโลกบาล ปกครองเหล่าเทพยดา ครุฑ นาค และยักษ์ทั้งหลายตลอดถึงกำแพงจักรวาล กล่าวคือ ท้าวธรรฐปครองด้านทิศตะวันออก ท้าววิรูปักษ์ปกครองด้านทิศตะวันตก ท้าววิรุฬหกปกครองด้านทิศใต้ และท้าวไพศรพณ์ปกครองด้านทิศเหนือ การเกิดของเทพยดา ผู้ที่จะไปเกิดเป็นเทพยดาได้จะต้องได้กระทำบุญเอาไว้ และจะไปเกิดในฐานะอะไรนั้นขึ้นอยู่กับสถานที่เกิด กล่าวคือ ถ้าเกิดในผ้าของเทพยดาองค์ใดก็ได้ชื่อว่าเป็นลูกสาวของเทพยดาองค์นั้น เกิดเหนือพื้นนอนก็ได้ชื่อว่า เป็นภรรยา เกิดแทบดินแท่นก็เป็นสาวใช้ และเกิดที่ประตูปราสาทหรือที่กำแพงด้านในก็เป็นข้าเทพยดานั้น ๆ แต่ถ้าหากเกิดนอกกำแพงในที่แดนของเทพยดาองค์ใดก็เป็นไพร่ฟ้าของเทพยดาองค์นั้น

๒. ดาวดึงส์ เป็นสวรรค์ชั้นที่อยู่เหนือจาตุมหาราชิกา ตั้งอยู่เหนือจอมเขาพระสุเมรุราชบรรพต (ภูเขาพระสุเมรุ) เป็นที่ตั้งของเมืองไตรตรึงษ์ของพระอินทร์ผู้เป็นใหญ่ในหมู่เทพยดาทั้งหลาย ตัวเมืองกว้างขวางใหญ่โตมาก แต่ละด้านยาวถึง ๘ ล้านวา มีกำแพงแก้วล้อมรอบ ในเมืองมีปราสาทแก้วดงามวิจิตรพิสดาร คือ ไพชยนต์ปราสาท นอกเมืองไตรตรึงษ์มีอุทยานทิพย์ ๕ แห่ง คือ นันทวันอุทยาน ปารุสวัน จิตรลดาวัน มิสสวัน และมหาพน นอกจากนี้ก็ยังมีสระโบกขรณีอีกหลายแห่ง เช่น นันทาโบกขรณี จุลนันทาโบกขรณี เป็นต้น พระอินทร์มีช้างทรงลักษณะอัศจรรย์ชื่อ **ไวยราวัน** ซึ่งความจริงแล้วคือ ไวยราวันเทพบุตร แต่ได้เนรมิตตัวเป็นช้างเผือกสำหรับพระอินทร์ประทับเสด็จไปในที่ต่าง ๆ ช้างไวยราวันนี้หรือที่เรารู้จักกันทั่วไปว่าเอราวัณเป็นช้างสูงใหญ่มหึมามีหัว ๓๓ หัว แต่ละหัวมีงา ๗ อัน งาแต่ละอันมีสระ ๗ สระ แต่ละสระมีกอบัว ๗ กอ บัวแต่ละกอมี ๗ ดอก ดอกบัวแต่ละดอกมี ๗ กลีบ แต่ละกลีบมีนางฟ้ายืนรำระบำ กลีบละ ๗ คน นางฟ้าแต่ละคนมีสาวใช้ ๗ นาง เมื่อใดที่พระอินทร์เสด็จประทับเหนือแท่นแก้วในหัวช้างไวยราวันนั้น ชายาทั้ง ๔ ของพระอินทร์จะตามเสด็จไปเฝ้าด้วยเสมอ ชายาที่ประเสริฐที่สุดคือนางสุธัมมา อีก ๓ องค์ คือ นางสุชาดา นางสุนันทา และนางสุจิตรา นอกจากนี้ ก็มีนางฟ้าอื่น ๆ ที่เป็นชายาเช่นเดียวกันอีก ๙๒ คน และมีบรรดาสาวใช้ตามเสด็จไปบนหัวช้างด้วย บรรดานางฟ้าทั้งหลายที่มีหน้าที่บรรเลงดนตรีถวายพระอินทร์นั้น มีอยู่นางหนึ่งที่เราจักกันดี คือ **นางเมขลา** ซึ่งทำหน้าที่เป่าสังข์ถวาย เสียงดนตรีที่ปรากฏบนสวรรค์นี้ไพเราะเพราะพริ้งยิ่งนัก และมีความมหัศจรรย์มาก เครื่องดนตรีทุกชนิดไม่ว่าจะเป็นพิณ กลอง สังข์ บัณเฑาะว์ ปี่ สามารถจะดังขึ้นมาได้เอง หากมีผู้บรรเลงดนตรีชนิดใดขึ้นมา เครื่องดนตรีชนิดเดียวกันนั้นอีกหกหมื่นชิ้นก็จะบรรเลงได้เองอย่างไพเราะประดุจมีผู้บรรเลงทีเดียว พระจุฬามณีเจดีย์ เป็นพระเจดีย์อยู่บนสวรรค์นอกเมืองไตรตรึงษ์ เป็นที่ซึ่งพระอินทร์เสด็จไปนมัสการพร้อมด้วยบริวารอยู่เสมอ ๆ (แสดงถึงการทำความดีของเหล่าเทวดา) นอกเมืองไตรตรึงษ์ไปทางทิศอีสาน มีอุทยานชื่อ **บุณชกรวัน**

ในอุทยานนี้มีต้นไม้ใหญ่ (ไม้ทองหลาง) ต้นหนึ่งชื่อ ปาริชาติกัลปพฤกษ์ ซึ่งออกดอกช้ำมาก ร้อยปัดดอกจึงบานครั้งหนึ่ง เมื่อบานแล้วจะส่งกลิ่นหอมฟุ้งไปไกลนับแสน ๆ ไร่ ต้นไม้นี้มีแผ่นศิลาแก้ว ชื่อว่า **ปณทุกัมพลสี**แดงเข้ม อ่อนนุ่มดังฟูก เมื่อพระอินทร์ประทับนั่งแผ่นศิลาจะอ่อน ลึกลงไปถึงสะดือ เมื่อลุกขึ้นแผ่นศิลาก็จะเต็มขึ้นมาดังเก่า บริเวณใกล้ ๆ กันนั้น มีศาลาใหญ่ชื่อ **สุธัมมาเทพยสภาศาลา** เป็นที่ชุมนุมสดับธรรมของเหล่าเทพยดาทั้งหลาย ผู้ที่แสดงธรรมอาจจะเป็นพระอินทร์หรือเทพยดาองค์ใดองค์หนึ่งซึ่งเป็นผู้รู้ธรรม ในตอนท้ายกล่าวสอนให้คนทำความดี เพื่อจะได้ไปเกิดเป็นพระอินทร์และเทพยดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

๓. ยามา อยู่เหนือสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เทพยดาในชั้นนี้อยู่ปราสาททองและปราสาทเงิน ซึ่งมีกำแพงล้อมรอบ เทพยดาผู้เป็นใหญ่ในสวรรค์ชั้นนี้ คือ **สุยามเทวราช** ชั้นยามานี้อยู่สูงกว่า พระอาทิตย์ จึงมองไม่เห็นพระอาทิตย์ แต่ที่เห็นกันก็ด้วยรัศมีของแก้วและรัศมีของเทพยดาเอง และเมื่อเห็นดอกไม้ทิพย์บาน ก็คือเวลารุ่ง ดอกไม้ทิพย์หุบ ก็คือเวลาค่ำ

๔. ดุสิตา อยู่เหนือสวรรค์ชั้นยามา งดงามด้วยปราสาทแก้ว ปราสาทเงิน และปราสาททอง มีกำแพงแก้วล้อมรอบ งามกว่าสวรรค์ชั้นยามา มีเทพยดาผู้เป็นใหญ่ คือ **สันดุสิตเทพยราช** เทพยดาในดุสิตนี้เป็นผู้รับรู้บุญรู้ธรรม สวรรค์ชั้นนี้เป็นที่สถิตของพระโพธิสัตว์ ซึ่งจะลงมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในเมืองมนุษย์ พระศรีอาริยมตไตรยก็สถิตอยู่ ณ ชั้นนี้

๕. นิมมานรดี อยู่เหนือสวรรค์ชั้นดุสิตา มีความงดงามยิ่งขึ้นไปอีก เทพยดาในชั้นนี้มีความสุขสมบูรณ์ ประราณาสัตว์ใดก็สามารถจะเนรมิตได้ตามความพอใจ

๖. ประนิมมิตวสวัตตี เป็นสวรรค์ชั้นสูงสุด ประเสริฐด้วยสุขสมบัติ ยิ่งกว่าชั้นฟ้าทั้งหลาย หากมีใจปรารถนาสิ่งใด ๆ เช่น อาหารทิพย์ ก็จะมีเทพยดาองค์อื่นคอยเนรมิตให้ทุกประการ สวรรค์ชั้นนี้มีผู้เป็นใหญ่ ๒ องค์ คือ **ประนิมมิตวสวัตตีเทวราช** เป็นใหญ่ฝ่ายเทพยดา และ **พระยามาราริราช** เป็นใหญ่ฝ่ายมาร

การสิ้นชีวิตของเทพยดา มี ๔ อย่าง ได้แก่ (๑) อายุขัย ได้แก่ สิ้นชีวิตตามอายุ ในชั้นฟ้านั้น (๒) บุญขัย ได้แก่ สิ้นบุญก่อนถึงกำหนดอายุในชั้นฟ้านั้น (๓) อาหารขัย ได้แก่ สิ้นชีวิตเพราะสนุกจนลืมกินอาหาร และ (๔) โกธอาพาละ ได้แก่ สิ้นชีวิตเพราะความโกรธ เมื่อเทพยดาโกรธ หัวใจจะกลายเป็นไฟไหม้ตนเอง ก่อนที่เทพยดาจะจุติ (สิ้นชีวิต) ๗ วัน จะเกิดนิमित ๕ ประการ คือ (๑) เห็นดอกไม้ในวิมานของตนเหี่ยว และไม่หอม (๒) ผ้าทรงดูหม่นหมอง (๓) อยู่ไม่มีความสุข มีเหงื่อไหลออกจากกรักแล้ว (๔) อาสนะร้อนและแข็งกระด้าง และ (๕) กายของเทพยดานั้นเหี่ยวแห้ง เสร้าหมอง ไม่มีรัศมี

นิมิตทั้ง ๕ นี้แสดงว่าแม้เทวดาก็ยังหมดความสุขได้ ไม่ใช่แต่มนุษย์เท่านั้น ดังนั้น พระพุทธเจ้า พระปัจเจกโพธิเจ้า และพระอรหันต์ทั้งหลายจึงไม่ปรารถนาในสุขสมบัติ แต่ปรารถนาที่จะไปสู่นิพพานสุข ในตอนท้ายของฉกามาพจรภูมิ ได้สรุปถึงสาเหตุ ๓ ประการ ที่ทำให้คนกระทำบุญไม่กระทำบาป ก็คือ ความไม่โลภ ไม่โกรธ และไม่หลง

รูปาวจรภูมิ พรหมทั้งหลายที่เกิดในรูปพรหมทั้ง ๑๖ ชั้นนั้น ย่อมเกิดเป็นกายใหญ่ทันที แต่เพียงอย่างเดียว และเอาปฏิสนธิ ๖ จำพวก คือ วิตก วิจารณ และอื่น ๆ ที่กล่าวแล้ว นับตั้งแต่สวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตติขึ้นไปจนถึงพรหมโลกนั้น จะนับเป็นโยชน์หรือเป็นวาไม่ได้เลย เพราะว่าอยู่ไกลมาก แม้แต่พรหมชั้นล่างสุดที่ชื่อ พรหมปารีสัชชาภูมิ ลงมาจนถึงแผ่นดินนี้ก็ยังไกลมาก หากเอาศิลาก้อนหนึ่งขนาดเท่าปราสาทเหล็กที่ชื่อ โลหปราสาท ที่มีอยู่ในลังกาทวีปนั้น มาทิ้งทอดลงมาจากพรหมปารีสัชชานั้น โดยไม่ไปติดขัดอยู่ที่ไหนเลย ก็จะกินเวลาถึง ๔ เดือน จึงจะตกลงมาถึงแผ่นดิน นี่เป็นแต่เพียงพรหมชั้นต่ำสุด พรหมทั้ง ๒๐ ชั้นจะอยู่เหนือกันขึ้นไปตามลำดับ ๒๐ ชั้น อาณาเขตกว้างเท่าขอบเขตของกำแพงจักรวาล นอกจากนั้นยังมีปราสาทแก้ว และเครื่องประดับทั้งหลายงดงามยิ่งไปกว่าบรรดามีในสวรรค์ของเทวดาต่าง ๆ นับพันเท่า

พรหมชั้น ๑ ชื่อ พรหมปารีสัชชาภูมิ ชั้น ๒ ชื่อ พรหมบโรหิตา ชั้น ๓ ชื่อ มหาพรหมภูมิ พรหมณ์และฤๅษีที่บำเพ็ญภาวนาจนได้ฌานที่ชื่อ ปฐมฌานในชั้นต่ำ ตลอดชีวิตนั้นเมื่อตายไปจะได้ไปเกิดในพรหมชั้นปารีสัชชาภูมิ มีอายุยืนได้หนึ่งในสามของกัลป์ ผู้ใดที่ได้ปฐมฌานชั้นปานกลาง ตลอดชีวิต เมื่อตายไปก็จะไปเกิดในพรหมที่ชื่อว่าพรหมบโรหิตาภูมิ เสวยสุขอยู่เป็นเวลาครึ่งหนึ่งของกัลป์ ส่วนผู้ใดได้ปฐมฌานชั้นสูงสุดตลอดชีวิต เมื่อตายไปก็จะไปเกิดในพรหมชั้นมหาพรหมภูมิ เสวยสุขเป็นเวลาหนึ่งมหากัลป์ อายุของพรหมในชั้นนี้นับเป็นกัลป์ เมื่อไฟไหม้กัลป์เมื่อใดก็จะไหม้พรหมทั้ง ๓ ชั้นนี้ด้วย

ไกลขึ้นไปอีกมากก็จะถึงพรหมอีก ๓ ชั้น คือ ปริตตาภูมิ อัมปมาณาภูมิ และ อาภัสสรภูมิ รวมเรียกว่า ทุตติยานภูมิ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายที่สำเร็จทุตติยานชั้นต่ำจนตลอดชีวิต เมื่อตายไปจะไปเกิดในพรหมชั้นปริตตาภูมิ มีอายุได้ ๒ มหากัลป์ ผู้ใดสำเร็จทุตติยานภูมิชั้นปานกลางจนตลอดชีวิต ตายไปจะไปเกิดในพรหมชั้นอัมปมาณาภูมิ มีอายุยืนได้ ๔ มหากัลป์ ส่วนผู้ที่สำเร็จทุตติยานภูมิชั้นสูงสุด ก็จะไปเกิดในพรหมชั้นอาภัสสรภูมิ มีอายุยืนได้มหากัลป์ เมื่อเกิดไฟไหม้กัลป์แล้ว น้ำก็ท่วมอาภัสราพรหมภูมิด้วย

ถัดขึ้นไปอีกไกลนักหนาก็จะถึงพรหมอีก ๓ ชั้น คือ ปริตตาสุภาภูมิ อัมปมาณสุภาภูมิ และสุภกิณหาภูมิ รวมเรียกว่า ตุตติยานภูมิ เทวดาหรือมนุษย์ใดได้ตุตติยานในชั้นต่ำ เมื่อตายไปก็จะไปเกิดในพรหมชั้นปริตตาสุภาภูมิ มีอายุยืน ๑๖ มหากัลป์ ผู้ใดได้ตุตติยานในชั้นกลาง

จนตลอดชีวิต ตายไปก็จะไปเกิดในพรหมชั้นอัปมาณาสุภาภูมิ มีอายุยืนได้ ๓๒ มหากัลป์ ส่วนผู้ใดได้ตติยฌานชั้นสูงสุดจนตลอดชีวิต ตายไปก็จะไปเกิดในพรหมชั้นสุภกิณหาภูมิ มีอายุยืน ๖๔ กัลป์ เมื่อน้ำท่วมแล้วมีลม ๕ อย่าง พัดพาทำลายพรหมทั้ง ๓ ชั้นนี้จนหมดลมนั้นจึงจะหยุด

จากนั้นขึ้นไปอีกไกลมากจะถึงพรหมอีก ๒ ชั้น คือ เวหัพผลาภูมิและอัสสัญญภูมิ เรียกว่า จตุตถฌานภูมิ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายที่บรรลุจตุตถฌานชั้นสูงสุดจนตลอดชั่วชีวิต เมื่อตายไป จะไปเกิดในพรหมชั้นเวหัพผลาภูมิ มีอายุยืนถึง ๔๐๐ มหากัลป์ ผู้ใดถึงจตุตถฌานด้วยความมั่นคง และไม่มีลูกมีเมีย รวมทั้งเขารำพึงในใจว่า อันว่าสัตว์ทั้งหลายที่ไปทนทุกขเวทนาอยู่ในจตุราบายด้วย โยนิ ๔ คติ ๕ วิญญานฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๙ ก็เป็นเพราะมีใจรู้รำพึงมาก มีใจรัก มีใจเกลียดชัง เมื่อใดใจนี้หายไปจากตนไม่รู้รำพึงมาก ไม่รู้รักรู้เกลียด เมื่อนั้นก็จะดียิ่ง เขารำพึงเช่นนี้แล้วก็ปรารถนา เช่นนี้ คือขออย่ามีลูกมีเมียหรือมีใจเลย เขาพราหมณาชนเห็นว่า ขอจงอย่ามีสัญญาภาวนาอยู่ตลอดชั่วชีวิตเขา เมื่อตายไปก็ไปเกิดในพรหมชั้นอัสสัญญภูมิ พรหมในชั้นนี้มีกายสูง ๙๖,๐๐๐ วา ไม่มีใจแม้แต่นิดเดียว หน้าตาผิวพรรณเหมือนรูปพระปฎิมาทองคำที่ช่างขัดไว้นาน งดงามมาก หากผู้ใดนั่งอยู่และตายไป ก็จะไปเกิดเป็นพรหมในอริยาบถนั่งไปจนสิ้นอายุพรหม ผู้ใดยืนอยู่ แล้วตายไป ก็จะไปเกิดเป็นพรหมในอริยาบถยืนในพรหมโลก ไม่กะพริบตาหวนตึงใด ๆ ทั้งสิ้น ไม่รับรู้ใดทั้งสิ้น ในปราสาทแก้วของพรหมนั้นกว้างขวางมาก มีดอกไม้ของหอมทั้งหลายอันประเสริฐ อยู่ตลอดเวลาที่พรหมสถิตอยู่ ดอกไม้นั้นไม่มีเหี่ยวแห้ง ของหอมต่าง ๆ ก็ไม่มีวันหมดกลิ่นหอมเลย ดอกไม้ต่าง ๆ ก็จะประดับอยู่เรียงรายราวกับมีผู้จัดแต่งอยู่รอบวิมานของพรหม จำนวนของพรหมในชั้นนี้มีมากมายไม่รู้กี่ล้านกี่โกฏิ มีอายุยืนได้ ๕๐๐ มหากัลป์ เมื่อใดพรหมเหล่านี้จะสิ้นอายุพรหมที่ได้ทำบุญมาก่อน เมื่อก่อนจะสิ้นชีวิตจิตใจก็จะกลับคืนมาสร้างตามเดิมเช่นคนทั่ว ๆ ไป แล้วจึงไปเกิดตามผลบุญและบาปที่ทำไว้ เพราะยังไปไม่ถึงนิพพาน

จากนั้นขึ้นไปอีกไกลมากจะถึงพรหมอีก ๕ ชั้น คือ อวิหาภูมิ อดัปปาภูมิ สุทิสสาภูมิ สุทิสสิภูมิ และอกนิฏฐาภูมิ เรียกรวมน่า ปัญจสุทธาวาส นับเป็นจตุตถฌานภูมิ ผู้ใดได้สำเร็จ จตุตถฌาน หรือปัญจฌานก็ดี จนตลอดชั่วชีวิตตายไปก็จะได้ไปเกิดในพรหม ๕ ชั้น ที่ชื่อปัญจสุทธาวาสนี้ แล้วจะไม่เกิดมาเป็นคนในมนุษย์โลกอีกเลย หากว่าสิ้นอายุจากพรหมโลกแล้ว จะเข้าถึงนิพพานเลย อายุของพรหมในอวิหาภูมินั้นยืนได้ ๑,๐๐๐ มหากัลป์ อายุพรหมในอดัปปา ยืนได้ ๒,๐๐๐ มหากัลป์ พรหมในสุทิสสาอายุยืนได้ ๔,๐๐๐ มหากัลป์ อายุพรหมในชั้นสุทิสสิ ยืนได้ ๘,๐๐๐ มหากัลป์ และอายุพรหมในชั้นอกนิฏฐายืนได้ ๑๖,๐๐๐ มหากัลป์

พรหมทั้ง ๑๖ ชั้นนี้ เรียกว่า โสฬสรูปพรหม อันเป็นที่อยู่ของพรหมทั้งหลายอันมีรูปพรหมทั้งหลายล้วนแต่เป็นเพศชาย จะไม่มีพรหมเพศหญิงแบบเทพธิดาในสวรรค์ชั้นต่ำลงมา แต่พรหม

ที่อยู่ในชั้นอสังขีนั้นเป็นแต่รูปอยู่เช่นนั้น ไม่เคลื่อนไหวเลยแม้แต่เล็กน้อย ส่วนพรหมในชั้นอื่น ๆ อีก ๑๕ ชั้น เคลื่อนไหว มีตาไว้ดู หูไว้ฟัง มีจมูกไว้หายใจเข้าออก แต่ไม่มีความรู้สึกถึงกลิ่นหอมหรือเหม็น มีลิ้นไว้พูดจาแต่ไม่รู้รสเปรี้ยว หวาน เผ็ด จืด หรือเค็ม เนื้อตัวของพรหมนั้นแม้ว่าจับต้องก็จะไม่รู้สึกเจ็บแต่ประการใด ไม่สเวยขาว น้ำ ได้แต่นั่งฉานสมาบัติ ไม่ยินดีที่จะเกี่ยวข้องกับผู้อื่น หน้าตาเนื้อตัวของพรหมนั้นเกลี้ยงเกลางดงาม รุ่งเรืองกว่าพระจันทร์ พระอาทิตย์เป็นพันเท่า แม้แต่มือของพรหมเพียงมือเดียวก็ให้แสงเรืองไปทั่วจักรวาลได้ถึงหมื่นจักรวาล พระพรหมทั้งหลายมีปราสาทแก้ว และปราสาททอง มีอาสน์ทิพย์ ม่านและเพดานเป็นทิพย์ประดับด้วยแก้ว ๗ ประการ งามยิ่งกว่าวิมานของเทวดาในชั้นต่ำได้พันเท่า มีเกศเกลี้ยงดงาม มีขลุ่ยทุกองค์ งามยิ่งนัก รูปร่างของพรหมก็งามมาก ไม่ว่าจะเป็นหัวเข่า แขน ต่อกันกลมกลึงงามมาก มองไม่เห็นรอยต่อ พรหมทั้งหลายนั้นไม่มีอวัยวะภายใน

พรหมทั้ง ๑๖ ชั้นนั้น ไม่มีเพศหญิงแม้แต่องค์เดียว แม้แต่เพียงเหมือนเพศหญิงก็ไม่มีเลย พรหมทั้งหลายไม่มีใจรักใคร่ในผู้หญิงแม้แต่เล็กน้อย ไม่มีการขบถองฟ้อนรำหรือเล่นดนตรีแต่อย่างใด บางพวกอยู่ด้วยฉานชื่อ อริยวิหาร บางพวกอยู่ด้วยฉานชื่อ ทิพยวิหาร บางพวกอยู่ด้วยฉานชื่อ พรหมวิหาร พรหมทั้งหลายในอกนิธพรหมนั้น เมื่อใดที่พระโพธิสัตว์ผู้จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านั้น เสด็จออกผนวช พรหมนั้นจะเอาผ้าไตรจีวรและเครื่องบริขารลงมาจากพรหมโลก มาถวายแด่พระโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ทรงรับเอาไตรจีวรจากพรหมแล้วทรงไตรจีวรนั้น ทรงถอดผ้าขาวที่พระองค์ทรงอยู่ออกจากพระกายแล้ว ยืนให้พรหมนั้น ซึ่งรับเอาขึ้นไปไว้ที่อกนิธพรหม แล้วนมรมิตเป็นพระเจดีย์แก้วครอบผอบแก้วใสงามนั้น พระเจดีย์สูง ๙๖,๐๐๐ วา มีพระนามว่า ทุสเจดีย์ พรหมทั้งหลายย่อมบูชาพระเจดีย์วันละ ๗ แสนองค์

พรหม ๑๖ ชั้นนี้ เมื่อไฟไหม้แผ่นดินนี้แล้ว พรหมจะเสด็จลงมาดูดอกบัวที่เกิดขึ้นในแผ่นดินนี้ แล้วจึงเอาบาตร จีวร เครื่องอัฐบริขาร ๘ สิ่งที่อยู่ในดอกบัวนั้น คือ ผ้าสบง ผ้าจีวร ผ้าสังฆาฏิ บาตร ผ้าประคด มัดโกน เข็มเย็บผ้า ผ้ากรองน้ำ พรหมรับเอาอัฐบริขารนี้ขึ้นไปไว้ที่อกนิธพรหม ยามเมื่อพระโพธิสัตว์เจ้าเสด็จออกผนวชเมื่อใด พรหมจึงจะนำลงมาถวาย กลับใดมีพระพุทธเจ้าหนึ่งพระองค์ ก็จะเกิดดอกบัวขึ้นหนึ่งดอก เรียกกลับนี้ว่า สารกลับ กลับใดจะมีพระพุทธเจ้าสองพระองค์ ก็จะเกิดดอกบัว ๒ ดอก เรียกว่า มณฑลกลับ กลับใดจะมีพระพุทธเจ้าสามพระองค์ ก็จะเกิดดอกบัวขึ้น ๓ ดอก เรียกว่า วรกลับ กลับใดจะมีพระพุทธเจ้าสี่พระองค์ ก็จะเกิดดอกบัว ๔ ดอก เรียกกลับนี้ว่า สารมณฑลกลับ กลับใดจะมีพระพุทธเจ้าห้าพระองค์ ก็จะเกิดดอกบัว ๕ ดอก เรียกว่า ภัททกลับ กลับใดจะไม่มีพระพุทธเจ้ามาเกิดเลย กลับนั้นเรียกว่า สุญญกลับ ในหนึ่งกลับ จะมีพระพุทธเจ้ามาเกิดได้สูงสุดเพียง ๕ พระองค์เท่านั้น มากกว่านี้ไม่มี และเครื่องอัฐบริขารอันเกิดมีในดอกบัวนั้น ก็เกิดขึ้นมาเองเพราะบารมีของพระพุทธเจ้านั่นเอง

ผู้ที่จะได้ไปเกิดในพรหมโลกนั้น ทำบุญธรรมอย่างไรจึงได้ไปเกิดเช่นนั้น ผู้ใดก็ดีแม้ว่า
ได้ทำบุญบวชเป็นพระรักษาศีลได้เท่าไรก็ดี แต่ไม่ได้ฌานที่จะทำให้สามารถเดินไปในอากาศ
หรือดำดินได้ จะไม่ได้เกิดในพรหมโลกเป็นอันขาด ผู้ใดเจริญภาวนาจนตลอดชั่วชีวิต จึงจะได้
ไปเกิดในพรหมโลก เมื่อภาวนาจะให้บรรลุได้ฌานนั้นย่อมกระทำดังนี้ คือ ภิกษุเจ้าที่เป็นศิษย์
ของพระพุทธเจ้าก็ดี ฤๅษีผู้มีศีลก็ดี นั่งสมาธิภาวนาจำเริญกรรมฐานว่า “ปฐมวิกลิณ” ทั้งกลางวัน
กลางคืน และกำจัดปัญจนิวรณ์ คือ ความพอใจรักใคร่ในกาม ความpongร้ายผู้อื่น ความง่วงเหงา
หาวนอน ความฟุ้งซ่าน ความลังเลไม่ตกลงใจ แล้วจึงประกอบด้วยฌาน ๕ ประการ คือ
ความตรีกตรอง ความพิจารณา ความปลื้มใจ ความสุข และความเป็นผู้มีอารมณ์เดียว แล้วจึง
จักได้ฌาน ๕ ประการ คือ รู้จักแสดงฤทธิ์ได้ มีหูทิพย์ ตาทิพย์ รู้จักจิตของผู้อื่น และรู้จักระลึกชาติได้
เหล่านี้เป็นสภาวะบุญที่ได้เจริญฌานในโลกนี้ แล้วจึงจะได้ไปเกิดในรูปพรหม ๑๕ ชั้น
ยกเว้น อสัณฺณูปพรหม เมื่อเกิดนั้น มีรูปเกิดเพียง ๒๓ รูปทีเดียว ไม่มีรูปเกิดถึง ๒๘ รูป เช่นเทวดาที่เกิด
เป็นกามภูมิ เมื่อพรหมเกิดมีรูปเกิด ๒๓ รูป แต่ไม่มีรูปเกิดอีก ๕ รูป ๕ รูปนั้นคืออะไร ได้แก่ ฆานรูป
รูปอันรู้จักกลิ่นหอมและเหม็น ชิวหารูป รูปอันรู้รสอาหารที่กิน กายรูป รูปอันรู้สึกลับปวด
อิตถิหารูป รูปอันรู้สึกลับคันหาเหมือนผู้หญิง ปุริสหารูป รูปอันรู้สึกลับคันหาเหมือนผู้ชาย
เมื่อเกิดก็จะมีชีวิตรูป ๔ รูป คือ รูปที่รักษาตา รูปที่รักษาหู รูปที่รักษาใจ และรูปที่รักษาเสียง

พรหมที่เกิดในชั้นอัสสัณฺณูปนั้น ย่อมเกิดเป็นรูปเหมือนพรหมทั้งหลายที่กล่าวมาแล้ว
แต่รูปนั้นจะมี ๑๗ จำพวก ได้แก่อะไรบ้าง ได้แก่ สุธัมมฐกรูป ๘ ชีวิตรูป ๑ อากาสรูป ๑ วิการูป ๓
ลักษณะรูป ๔ รวมกันได้ ๑๗ จำพวก โดยมีชีวิตรูปอันเดียวอยู่ในสุธัมมฐกรูป

พรหมทั้งหลายที่มีจิตภาวนาเจริญฌานนั้น ยังมีเจตสิกซึ่งเป็นเพื่อนของจิตมาตกแต่งอีก
ให้เป็นกุศล เจตสิกนี้มีเท่าใด มี ๒๒ จำพวก อันได้แก่ ศรัทธา ความเชื่อถือบุญธรรมทุกเมื่อ สติ
ความระลึกได้ไม่ลืมบุญธรรมเลย ความรู้ละอายไม่ประมาท ความเกรงกลัวต่อบาป ความไม่โลภ
ความไม่โกรธ ไม่เคียดแค้นไม่ริษยา การกระทำสิ่งใดด้วยใจเป็นกลาง กระทำสิ่งใดมีตน ประกอบด้วย
สภาวะธรรม ความมีใจเห็นสภาวะธรรม มีกายเบาตามธรรม ความมีใจเบาตามสภาวะธรรม
ความมีกายอ่อนตามธรรม ความมีใจอันอ่อนตามสภาวะธรรม ความมีกายอันควรแก่สภาวะ
และธรรมทั้งหลาย ความมีใจอันควรแก่สภาวะธรรมทั้งหลาย ความมีกายคล่องแคล่วแก่ธรรม
ความมีใจอันคล่องแคล่วแก่ธรรม ความมีกายซึ่งตรงต่อธรรม ความมีจิตชื่อตรงต่อธรรม
ความมีใจเมตตากรุณาแก่สัตว์ทั้งหลาย ความมีใจพลอยยินดีต่อสัตว์ทั้งหลาย และความมีปัญญา
ยิ่งกว่าอินทรีย์ทั้งหลาย รวมเจตสิกได้ ๒๒ จำพวก เหล่านี้เป็นเพื่อนของจิตใจ แทนอาหาร
ของรูปพรหมทั้งหลาย

อรุปาวจรภูมิ กล่าวถึงท่านที่ไปเกิดในอรุปพรหมโลกอันไกลโพ้นด้วยอรุปปฏิสนธิ์ต่อจากชั้นอกนิฐพรหมขึ้นไปเบื้องบนว่างเปล่าไกลลิบลับ มีพรหมโลกอยู่อีก ๔ ชั้น คือ อากาसानัญญาตณภูมิ วิญญาณัญญาตณภูมิ อากิญจัญญาตณภูมิ และเนวสัณญานาสนัญญาตณภูมิ พรหมโลกทั้งสี่ชั้นนี้เป็นที่อยู่ของท่านผู้ได้ฌานที่ ๕ ท่านเหล่านี้ไม่มีตัวตนแม้แต่ตัณหา ว่างเปล่า มีแต่จิตสถิตอยู่กลางหาด้วยเหตุนี้ที่อยู่ของท่านจึงชื่อว่า อรุปพรหมโลก พรหมที่ไปเกิดในชั้นอากาसानัญญาตณภูมินั้นเมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์ คิดว่า ถ้าหากจะเพียรพยายามให้ใจหายไป จะเป็นอย่างไร ถ้ามีแต่ใจไม่มีร่างกาย เราจะทำร้ายใคร และใครจะทำร้ายเราไม่ได้ ควรปรารถนาให้ร่างกายนี้หายไปเหลือไว้แต่จิต แล้วเจริญภาวนาได้สำเร็จฌานทั้ง ๕ และปรารถนาว่า “เราจะเอาอากาศอันว่างเปล่าไม่มีอะไรเลยในอรุปพรหมโลกชั้นต้นเป็นที่อยู่ของเราต่อไป” แล้วเจริญภาวนาปรารถนาให้ร่างกายหายไป โดยเพ่งอากาศเป็นอารมณ์ว่า “อากาศไม่มีที่สิ้นสุด ความว่างเปล่าไม่มีที่สิ้นสุด เราจักเป็นผู้ไม่มีรูปร่าง” แล้วได้อากาसानัญญาตณภูมิตลอดชีวิต เมื่อสิ้นชีวิตแล้ว ได้ไปเกิดเป็นพรหมในพรหมโลกชั้นอากาसानัญญาตณภูมิ มีแต่ใจ ไม่มีรูปร่างหน้าตา มีอเท้าแม้แต่ตัณหา มีอายุยืนได้ ๒๐,๐๐๐ กัลป์

นักบวชบางพวกเจริญภาวนาได้ฌาน ๕ ในชั้นต้นแล้ว ได้อากาसानัญญาตณสมาบัติแต่หาได้อิมใจไม่ เพราะใจอยากจะได้สูงขึ้นไปกว่านั้น จึงไม่หยุดอยู่เพียงอากาसानัญญาตณสมาบัติปรารถนาจะให้ได้วิญญาณัญญาตณสมาบัติ ซึ่งอยู่เหนืออากาศว่างเปล่าตลอดกาล ไม่เอาใจใส่อย่างอื่นเลย เอาใจใส่ภาวนาว่า “วิญญาณเป็นอารมณ์ไม่มีที่สิ้นสุด เราจักเป็นผู้ไม่มีรูปร่างด้วยวิญญาณนี้ให้ได้” ไม่เพ่งอย่างอื่นเลย เพ่งแต่วิญญาณจนตลอดชีวิต เมื่อสิ้นชีวิตแล้วได้ไปเกิดเป็นพรหมในพรหมโลกชั้นวิญญาณัญญาตณภูมิ มีอายุยืนได้ ๔๐,๐๐๐ มหากัลป์

นักบวชบางพวกเจริญภาวนาได้ฌาน ๕ ในชั้นต้นแล้วได้วิญญาณัญญาตณสมาบัติแต่หาได้อิมใจไม่ อยากจะได้ให้สูงขึ้นไปกว่าวิญญาณัญญาตณสมาบัตินั้นอีก เห็นว่าอากิญจัญญาตณสมาบัติเป็นสุขกว่า เย็นกว่า ปรารถนาจะให้ได้ถึงอากิญจัญญาตณสมาบัติ ซึ่งอยู่เหนืออากาศ ว่างเปล่าตลอดกาล จึงไม่เอาใจใส่อย่างอื่นเลย เอาแต่ภาวนาว่า “ไม่มีอะไร” ไม่เพ่งอย่างอื่นเลย เพ่งแต่ความไม่มีอะไรจนตลอดชีวิต เมื่อสิ้นชีวิตแล้วได้ไปเกิดเป็นพรหมในพรหมโลกชั้น อากิญจัญญาตณภูมิ มีอายุยืนได้ ๖๐,๐๐๐ มหากัลป์

นักบวชบางพวกเจริญภาวนาได้ฌาน ๕ ในชั้นต้นแล้ว ได้อากิญจัญญาตณสมาบัติไม่อิมใจ เพราะใกล้กับพวกที่มีรูปจึงไม่ยินดี เหมือนคนที่อยู่ใกล้ศัตรูซึ่งถือหอกถือดาบไม่อาจวางใจได้ คิดไม่อยากจะได้อากิญจัญญาตณสมาบัติอันมีในพรหมโลกชั้นอากิญจัญญาตณภูมินั้น ปรารถนา

จะไปเกิดในพรหมโลกชั้นอื่นที่สูงขึ้นไป ห่างไกลพวกที่มีรูปซึ่งเปรียบเสมือนศัตรู จึงไม่เอาใจใส่อย่างอื่นเลย ตั้งใจจะไปให้ถึงเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติอย่างเดียว จึงภาวนาว่า “เราจักเป็นผู้มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ขอให้เรานี้จึงมีใจละเอียดเล็กน้อยยิ่งนักเหมือนหายไปในอากาศ ได้ร้อยเท่าพันเท่า ยิ่งกว่าใจพรหมชั้นต่ำ” ใจนั้นมีเหมือนไม่มีเพราะละเอียดเล็กน้อยยิ่งนัก มีอายุยืนได้ ๘๔,๐๐๐ มหากัลป์ และจะทำอะไรก็ได้เลย เพราะใจนั้นละเอียดเล็กน้อยที่สุด พรหมโลกชั้นเนวสัญญานาสัญญายตนบวชนั้นมีสมาบัติยิ่งกว่าพรหมโลกทุกชั้น

พรหมในอรุณภูมินี้ แม้จะมีใจละเอียดประณีตและน้อยนิดก็ยังมีเจตสิกเป็นเพื่อนของจิต ประกอบจิตอีก ๒๐ ดวง คือ โสภณเจตสิกวันกรรณาและมฤตา ไม่นับ อัญญสมานาเจตสิก โสภณเจตสิกทั้ง ๒๐ ดวงนี้อาศัยอรุณาวจรจิตในอรุณโลก ถึงแม้ว่าใจจะละเอียดประณีตอย่างยิ่งก็ยังมีเพื่อนเพื่อให้อยู่เป็นสุขในสมาบัติได้ เมื่อพระพุทธรเจ้าเสด็จมาประสูติในโลกนี้ อรูปพรหมทั้งหลายก็มีศรัทธาเลื่อมใสพากันบูชาสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วยใจ

สิ่งที่ไม่มียิตแต่ดูเสมือนมียิตใจพากันสักการบูชาสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อพระพุทธรเจ้าทรงทำพระปาฏิหาริย์ด้วยฤทธิ์ อิทธิวิธีญาณ ด้วยพระหฤทัยซึ่งเกิดขึ้นเอง โดยไม่มีสิ่งชักชวน พร้อมด้วยความยินดีประกอบด้วยปัญญา ทรงแผ่พระมหาฉัพพรรณรังสี คือ พระรัศมีที่ยิ่งใหญ่ทั้ง ๖ ไปทั่วสกลจักรวาล ประกอบด้วย พระรัศมีสีเขียวซึ่งงามเหมือนดอกอัญชัน ดอกบัวเขียว ดอกผักตบ แวนกยุง และปีกแมลงภู่ พระรัศมีสีเหลืองซึ่งงามเหมือนดอกกรรณิการ์ หรดาล ทองชมพูนุท พระรัศมีสีแดง ซึ่งเหมือนน้ำครั่งและชาติหิงคุ งามเหมือนดอกชบา และดอกทับทิม พระรัศมีสีขาวซึ่งงามเหมือนดอกพุดและสังข์ พระรัศมีสีแสดซึ่งงามเหมือนดอกอังกาบ ดอกชบาเทศ ดอกเทียนไทย และดอกทองฟ้า ออกแสงเป็นเงาเหมือนทองแดงที่ขัดถูดีแล้ว พระรัศมีสีเลื่อมพรายสุกใสและเหลืองซึ่งงามเหมือนดาวประกายพริ้ว และแก้วผลึกที่ส่องแสงรุ่งเรืองฉวัดเฉวียนเวียนรอบ พระรัศมีทั้ง ๖ ที่แผ่ชานออกจากพระวรกายสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นงามต่าง ๆ กัน พระรัศมีสีเขียวงามเหมือนดอกอัญชัน ดอกผักตบ ดอกบัวเขียว และปีกแมลงภู่ นั้น แผ่ชานออกจากพระเศียรและพระโลมาทั่วพระวรกาย

พระรัศมีสีเหลืองงามเหมือนดอกกรรณิการ์ หรดาลและทองชมพูนุทนั้น แผ่ชานออกจากพระปฤษฎางค์ของพระพุทธรเจ้า พระรัศมีขาวงามบริสุทธิ์เหมือนสังข์นั้น แผ่ชานออกจากพระเนตรขาว และพระทนต์ของพระพุทธรองค์ พระรัศมีสีแสดงามเหมือนดอกอังกาบ ดอกชบาเทศ ดอกเทียนไทย และดอกทองฟ้า ที่ออกแสงเหมือนทองแดงที่ขัดเงาแล้วนั้น แผ่ชานออกจากแขน ข้อพระหัตถ์และเล็บพระบาทของพระพุทธรเจ้า พระรัศมีสีเลื่อมประภัสสรงามเหมือนดาวประกายพริ้วและแก้วผลึกนั้น แผ่ชานจากพระอุณาโลม คือพระขนแก้ว ณ พระพักตร์พระพุทธรเจ้า

พระรัศมีทั้ง ๖ ดังพรรณนามานี้ ที่เขี้ยวก็ยิ่งเขี้ยวงามยิ่งขึ้น ที่ขาก็ขาวงามยิ่งขึ้น ที่เหลืองก็ยิ่งเหลืองงามยิ่งขึ้น ที่แดงก็ยิ่งแดงงามยิ่งขึ้น ที่แสดก็ยิ่งแสดงามยิ่งขึ้น ที่เลื่อมประภัสสรก็ยิ่งเลื่อมงามรุ่งเรืองเหมือนดาวประกายพริ้ว แผ่ซ่านออกจากพระวรกายของพระพุทธเจ้าแล้ว กลับวัดเฉวียนวนเวียนไปมา ไม่ซิดไม่มัวเลย พระรัศมีบางกลุ่มก็โก่ง บางกลุ่มก็เรียงรายส่ายไปมา บางกลุ่มก็หนา บางกลุ่มก็บาง บางกลุ่มก็ห้อยย้อยไหลไป บางกลุ่มหยุดอยู่ บางกลุ่มเป็นกลุ่มก้อน บางกลุ่มเป็นแสงล้อม บางกลุ่มโค้งลงดิน บางกลุ่มพุ่งขึ้นไปในอากาศ บางกลุ่มพุ่งไปข้างหน้า บางกลุ่มพุ่งไปข้างหลัง ประดังกันออกมา

พระรัศมีสีเขี้ยวนำไปก่อน ติดตามด้วยพระรัศมีสีเหลือง แดง ขาว แดงอ่อน และสีเลื่อมพรายงามเหมือนดาวประกายพริ้วตามลำดับ บรรดาพระรัศมีทั้ง ๖ นั้น พระรัศมีสีเหลืองดูเหมือนจะรู้จัก พูดต่อว่าพระรัศมีสีเขี้ยวว่า “แน่ะ ท่านรัศมีสีเขี้ยว ท่านจงหยุดประเดี๋ยวก่อน เราขอถามท่านว่า เพราะอะไรท่านจึงไปก่อน เราท่านได้สร้างบุญกุศลสมภารไว้อย่างไร”

พระรัศมีสีเขี้ยวนั้นก็ทำเป็นเหมือนเหยี้ยวกลับมาดูแล้วตอบว่า “เรานี้มีบุญเมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าของเรายังเป็นพระบรมโพธิสัตว์ทรงพระนามว่าพระเจ้าสิฬิราชา ได้ทรงควักพระเนตรออกให้เป็นทานแก่พระอินทร์ซึ่งจำแลงเพศเป็นพราหมณ์มาขอ ด้วยเดชะพระกุศลสมภารบารมีดังกล่าวมานี้ เราจึงได้เกิดเป็นพระรัศมีสีเขี้ยวนำหน้าพวกท่านไปก่อน

ฝ่ายพระรัศมีสีแดงใสเรืองรุ่งพุ่งออกไป เห็นพระรัศมีสีเหลืองล่วงหน้าไปก่อน ดูเหมือนจะรู้จักพูดต่อว่าพระรัศมีสีเหลืองว่า “แน่ะ ท่านรัศมีสีเหลือง เพราะเหตุไรท่านจึงไปก่อนเรา ท่านได้สร้างบุญกุศลสมภารบารมีไว้อย่างไรบ้าง” พระรัศมีสีเหลืองทำเป็นเหมือนจะรู้จักเหยี้ยวกลับมาดูแล้วตอบว่า “เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าของเราได้ทรงสร้างสมพระโพธิสมภารบารมีเสวยพระชาติเป็นวิริยบัณฑิต ได้ทรงเชือดเนื้อออกให้พระอินทร์ซึ่งจำแลงเพศเป็นช่างทองตีแผ่เป็นแผ่นทองปิดพระพุทธรูปด้วยใจเลื่อมใสศรัทธาและยินดีปรีดาเป็นอย่างนัก เพราะบุญกุศลสมภารบารมีนี้ เราจึงได้มาเกิดเป็นพระรัศมีสีเหลืองเหมือนทองงามรุ่งเรืองนำหน้าท่านไปก่อน”

ฝ่ายพระรัศมีสีขาวเห็นพระรัศมีสีแดงล่วงหน้าไปก่อน ดูเหมือนจะรู้จักพูดต่อว่าพระรัศมีสีแดงว่า “แน่ะ ท่านรัศมีสีแดง เหตุไฉนท่านจึงไปก่อนเรา ท่านได้สร้างบุญกุศลสมภารบารมีไว้อย่างไร” พระรัศมีสีแดงทำเป็นเหมือนจะเหยี้ยวกลับมาตอบพระรัศมีสีขาวให้รู้แจ้งชัดว่า “เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าของเราได้ทรงสร้างโพธิสมภารบารมีอยู่ ได้เสวยพระชาติเป็นนครชีวมานพ อีกเรื่องหนึ่งเป็นปทุมกุมาร เอามัดผ้าอภัยกัณฑ์ให้ปฐมาแก่มารดาของตนซึ่งถูกงูกัดตายไปแล้วให้กลับฟื้นขึ้นมา

ด้วยเดชะบุญกุศลสมภารบารมีดังกล่าวมานี้ เราจึงได้เกิดเป็นพระรัศมีสีแดงนำหน้าท่านไปก่อน” ฝ่ายพระรัศมีสีแสดงเหมือนสีเท้าหงส์ “เห็นพระรัศมีสีขาวล่วงหน้าไปก่อน ดูเหมือนจะรู้จักถามและพูดต่อว่าพระรัศมีสีขาวว่า “แน่ะ ท่านรัศมีสีขาว เหตุไฉนท่านจึงไปก่อนเรา ท่านได้สร้างบุญกุศลสมภารบารมีไว้อย่างไร”

พระรัศมีสีขาวทำเป็นเหมือนจะรู้จัก เหลียวกลับมาตอบว่า “เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าของเราที่ยังทรงสร้างโพธิสมภารบารมีอยู่ ได้เสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดรบรมกษัตริย์ ทรงมีศรัทธาพระราชทานช้างเผือกปัจจัยนาคนำเป็นทานแก่พราหมณ์ชาวเมืองกลิงคราษฎร์ ด้วยอำนาจบุญกุศลสมภารบารมีดังกล่าวมานี้ เราจึงได้เกิดเป็นพระรัศมีสีขาวนำหน้าท่านไปก่อน” ฝ่ายพระรัศมีสีใสเหมือนดาวประกายพริ้วและแก้วผลึก เห็นพระรัศมีสีแสดงเหมือนสีเท้าหงส์ล่วงหน้าไปก่อน ดูเหมือนจะรู้จักถามและพูดต่อว่าพระรัศมีสีใสสนั้นว่า “แน่ะ ท่านรัศมีสีแสดงเหมือนสีเท้าหงส์ เหตุไฉนท่านจึงไปก่อนเรา ท่านได้สร้างบุญกุศลสมภารบารมีไว้อย่างไร” ทันใดนั้น พระรัศมีสีใสทำเป็นเหมือนจะรู้จัก เหลียวกลับมาตอบว่า “เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้ายังทรงสร้างโพธิสมภารบารมีอยู่ ได้เสวยพระชาติเป็นวิชาธรบรมโพธิสัตว์ ทรงเชือดเนื้อให้เป็นทานแก่ผีเสื้อกินเป็นอาหาร ด้วยกุศลสมภารบารมีดังกล่าวมานี้ เราจึงได้เป็นพระรัศมีสีใส่นำหน้าท่านไปก่อน”

คราวนั้น พระรัศมีสีเลื่อมประภัสสรเหมือนดาวประกายพริ้วและแก้วผลึก ได้เหาะฉวัดเฉวียนนำหน้าพระรัศมีสีใสไป พระรัศมีสีใสสนั้นเห็นพระรัศมีสีเลื่อมประภัสสรเหมือนดาวประกายพริ้วและแก้วผลึกล่วงหน้าไปก่อน ดูเหมือนจะรู้จักถามว่า “แน่ะ ท่านรัศมีสีเลื่อมประภัสสรเหมือนดาวประกายพริ้วและแก้วผลึก เหตุไฉนท่านจึงไปก่อนเรา ท่านได้สร้างบุญกุศลสมภารบารมีไว้อย่างไร” ครั้งนั้น พระรัศมีสีเลื่อมประภัสสรเหมือนดาวประกายพริ้วและแก้วผลึกดูเหมือนจะรู้จักเหลียวกลับมาตอบว่า “เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้ายังทรงสร้างโพธิสมภารบารมีอยู่ เสวยพระชาติเป็นกระต่ายชื่อว่า สสพันธ์ ได้มีใจศรัทธาสละร่างกายให้เป็นทาน โดยทอดกายลงในไฟซึ่งพระอินทร์ก่อขึ้น ให้เนื้อเป็นทานแก่พราหมณ์ ด้วยเดชะบุญกุศลสมภารบารมีดังกล่าวมานี้ เราจึงได้มาเป็นพระรัศมีสีเลื่อมประภัสสร มีสีเหมือนดาวประกายพริ้วและแก้วผลึกนำหน้าท่านไปก่อน” ครั้งนั้น พระรัศมีทั้งหลายของพระพุทธเจ้า ต่างก็แข่งกันเหาะลอยไปเบื้องหน้าแล้วก็คล้อยลงเบื้องล่างถึงทั่วทุกแห่งหน ฉายไปถึงอเวจีจรก จนสุดพื้นแผ่นดินลึกถึง ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ ลงไปอีกถึงลมที่รองน้ำและดินไว้มิให้ไหวหนาได้ ๙๖๐,๐๐๐ โยชน์ ดันขึ้นไปถึงอวกาศต่อจากภายใต้เบื้องบนไกลแสนไกลพุ่งขึ้นไปโดยลำดับ พ้นจากอรุณพรหมขึ้นไปถึงลมอัมภาอากาศเบื้องบน ฉายไปทั่วทั้ง ๘ ทิศ พุ่งไปถึงอนันตจักรวาลทุกด้าน เห็นสว่างไสว

ตลอดไปทุกช่องทุกซอกห้วยเนินเขาในถ้ำ ป่าดง หุบเขา เจ้ามืดมิดซึ่งแสงพระอาทิตย์ และพระจันทร์ส่องเข้าไปไม่ถึง พระฉัพพรรณรังสีของพระพุทธเจ้าสามารถส่องให้เห็นได้ ทุกแห่งหน สว่างแพรวพรายไปทั่ว เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทำปาฏิหาริย์ในครั้งนั้น แผ่นดินไหว ไปทั่วทั้งสิ้น ทั้งมหาสมุทรก็ตีฟองนองระลอกอยู่ฉาดฉาน ทั้งเขาพระสุเมรุก็อ่อนนุ่มเอนลง เหมือนยอดหวายที่ถูกไฟลนอ่อนลง ฉะนั้น บรรดาเครื่องดนตรีซึ่งไม่มีจิตใจก็ดังขึ้นมาเองเหมือน มีคนมาตีและเป่าอยู่ บรรเลงเปล่งเสียงออกมาเองไพเราะนักหนา ถวายบูชาแด่พระพุทธเจ้า ทั้งหมู่รูปพรหมก็พากันมานมัสการพระพุทธเจ้าด้วยประการฉะนี้

อวินิภครูป สัตว์ทั้งหลายที่เกิดมาในสามภพนี้ถึงจะมียศศักดิ์สมบัติเป็นเหมือน พระยามหาจักรพรรดิราช เหมือนพระอินทร์เจ้าแห่งดาวดึงส์ หรือเหมือนพระพรหม ก็ไม่ตั้งอยู่มั่นคง ถาวรในยศศักดิ์สมบัตินั้นเลย ย่อมต้องพินาศพลัดพรากตายจากสมบัตินั้นไปทั้งสิ้น พระอินทร์ พระพรหม เมื่อหมดอายุแล้ว ก็ย่อมต้องท่องเที่ยววนเวียนไปมาในภพทั้ง ๓ นี้ ไม่มีที่สิ้นสุดเลย บางครั้งไปเกิดในอบายภูมิ ๔ ต้องทนทุกข์เวทนามากมายนักหนา ไม่มีอะไรเที่ยงในสังสารวัฏนี้เลย

สัตว์นรกทั้งหลายเมื่อหมดอายุในนรกนั้นแล้ว บางครั้งตายไปเกิดเป็นสัตว์นรก เหมือนเดิมอีก บางครั้งตายไปเกิดเป็นเปรต เป็นสัตว์ดิรัจฉาน เป็นอสุรกาย ถ้าได้ทำบุญไว้บ้างในอดีต บางครั้งก็ได้เกิดเป็นมนุษย์ บางครั้งเกิดเป็นเทวดาในสวรรค์กามาพจรภูมิ ๖ ชั้น หมู่สัตว์นรก ถ้าหมดอายุในนรกนั้นแล้วจะไปเกิดได้ในกามาพจรภูมิ ๑๑ ชั้นเท่านั้น จะไปเกิดในพรหม ๒๐ ชั้น ไม่ได้เลย เปรตวิสัย เมื่อหมดอายุในเปรตวิสัยนั้นแล้ว บางครั้งก็จะเกิดเป็นเปรตอีก บางครั้งไปเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน บางครั้งไปเกิดเป็นอสุรกาย ถ้าได้ทำบุญไว้แต่ปางก่อนก็เกิดเป็นมนุษย์ในมนุษย์โลก และเกิดเป็นเทวดาในเทวตานิยามดังกล่าวนั้นแล้ว จะไปเกิดที่อื่นมิได้เลย สัตว์ที่เกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน เมื่อตายจากชาติดิรัจฉานแล้ว บางครั้งเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉานอีกก็มี บางครั้งไปตกนรกก็มี บางครั้งไปเกิดเป็นเปรตก็มี บางครั้งไปเกิดเป็นอสุรกายก็มี ถ้าได้ทำบุญไว้แต่ปางก่อนก็จะได้ไปเกิดในสุคติภูมิ ที่จะไปเกิดในภูมิอื่น เช่นพรหมทั้ง ๒๐ ชั้นนั้นมิได้เลย อสุรกายก็เช่นเดียวกัน เมื่อหมดอายุแล้ว บางครั้งเกิดเป็นอสุรกายอีก บางครั้งไปตกนรก บางครั้งเกิดเป็นเปรต บางครั้งเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน บางครั้งเกิดเป็นมนุษย์ บางครั้งไปเกิดเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นกามาพจรภูมิก็มี แต่จะไปเกิดเป็นพรหมมิได้เลย

หมู่สัตว์ที่เกิดเป็นมนุษย์นี้ มี ๒ พวก พวกหนึ่ง ได้แก่ อันธพฺพชน คือ คนชั่ว คนมิด คนโกง อีกพวกหนึ่ง ได้แก่ กัลยาณพฺพชน คือ คนดี คนงาม คนฉลาด อันธพฺพชน เมื่อตายจากมนุษย์นี้ ย่อมไปเกิดในอบายภูมิ ๔ คือ ไปนรกหรือเป็นเปรต สัตว์ดิรัจฉาน และอสุรกาย ถ้าได้มาเกิดเป็นมนุษย์อีก ก็จะเป็นคนทุพพลภาพ รูปร่างอัปลักษณ์ น่าเกลียด น่าชิง เป็นคนชั่วช้าเลวทราม ไม่รู้จักเรื่องที่จะเป็นบุญเลย

กัลยาณบุณฺชน เมื่อตายจากมนุษย์นี้แล้ว ไปเกิดในสวรรค์ก็มี ไปนิพพานก็มี แต่ไม่ไปเกิดเป็นพรหมชั้นสุทธาวาส ๕ ชั้น คือ อวิหา อตปฺปา สุทฺธสา สุทฺธสี และอกนิฏฺฐา เป็นมนุษย์นี้ ย่อมไปเกิดได้เฉพาะใน ๒๖ ภูมิ เท่านั้น

เทวตาทั้งหลายที่เกิดในฉกามาพจรภูมิ ๖ ชั้นนั้น เมื่อจุติจากเทวโลกแล้ว ถ้ายังมีได้บรรลุมรรคผล บางครั้งได้ไปเกิดในสวรรค์กามาพจร ๖ ชั้นนั้นอีก บางครั้งไปเกิดเป็นมนุษย์ บางครั้งไปเกิดในอบายภูมิทั้ง ๔ บางครั้งไปเกิดเป็นพรหมในรูปพรหม ตั้งแต่ชั้นพรหมปาริสาชชา เป็นต้น จนถึงชั้นอสังขญฺยัตตาเป็นที่สุด บางครั้งได้ไปเกิดในรูปพรหม ไปเกิดแต่ใน ๒๖ ภูมิเท่านั้น ส่วนในรูปภูมิ ๕ ชั้น คือสุทธาวาส ๕ นั้น มิได้ไปเกิด รูปพรหมที่มีจิตใจ ๑๐ ชั้นต่ำกว่าชั้นอสังขญฺยลงมา ผู้ที่ได้มรรคผลแล้วจึงได้เกิดเมื่อหมดอายุแล้ว บางครั้งเกิดเป็นพรหมใน ๑๐ ชั้นนั้นอีก บางครั้งไปเกิดในอสังขญฺยภูมิซึ่งอยู่ชั้นเหนือขึ้นไป เป็นพรหมมีแต่รูปไม่มีจิตใจ บางครั้งไปเกิดในรูปภูมิ ๔ ชั้น สูงขึ้นไปเป็นพรหมมีแต่จิตไม่มีรูป บางครั้งได้มาเกิดในสุคติภูมิอันมีสุขสมบัติ ไม่ไปเกิดในอบายภูมิทั้ง ๔ เลย ส่วนอสังขญฺยัตตาพรหมนั้น เมื่อหมดอายุแล้วก็ลงมาเกิดในสุคติภูมิ เสวยสุขสมบัติ ไม่ได้ไปเกิดในภูมิอื่นที่สูงกว่านี้

อรูปพรหมในรูปภูมิทั้ง ๔ ชั้นนั้นเมื่อหมดอายุแล้ว บางครั้งได้เกิดในรูปภูมินี้ อีก บางครั้งไปเกิดในรูปภูมิชั้นสูงขึ้นไป บางครั้งลงมาเกิดในสุคติภูมิทั้ง ๗ ชั้น ไม่เกิดในรูปพรหม ไม่เกิดในรูปพรหมและไม่ไปเกิดในอบายภูมิทั้ง ๔

สัตว์ทั้งหลายที่เกิดใน ๓๑ ภูมิ ต้องหมุนเวียนไปมา ปฏิสนธิแล้วก็จุติตายไป แล้วก็เกิดอีก ไม่เที่ยงแท้แน่นอน เวียนเกิดเวียนตายในสังสารวัฏ ไม่เฉพาะสัตว์ที่มีจิตใจจะต้องพินาศหมดไป แผ่นดิน ภูเขา น้ำ ทั้งหลายที่มีรูปไม่มีจิตใจ ก็ต้องพินาศไป ไม่เที่ยงไม่แท้สักสิ่ง

ภูเขาและแม่น้ำ เขาพระสุเมรุสูงได้ ๘๔,๐๐๐ โยชน์ จมลงไปในน้ำ ๘๔,๐๐๐ โยชน์ หนาได้ ๘๔,๐๐๐ โยชน์ กลมรอบปริณทลได้ ๒๕๐,๐๐๐ โยชน์ ด้านทิศตะวันออกของเขา พระสุเมรุราชนั้นเป็น บุพพิเทททวีป มีสี่เป็นสี่เงินได้ ๖๓,๐๐๐ โยชน์ ด้านทิศใต้เป็นชมพูทวีป ที่เรายู่อาศัยนี้ มีสี่เป็นสี่แก้วอินทนิลได้ ๖๓,๐๐๐ โยชน์ ด้านทิศตะวันตกเป็นอมรโคยานทวีป มีสี่เป็นสี่แก้วพลีได้ ๖๓,๐๐๐ โยชน์ ด้านทิศเหนือเป็นอุตตรกุรุทวีป มีสี่เป็นสีทองได้ ๖๓,๐๐๐ โยชน์ บนยอดภูเขาพระสุเมรุราชนั้นมีปราสาทไพชยนต์ ตั้งอยู่กลางใจเมืองดาวดึงส์ กว้างได้ ๑๐,๐๐๐ โยชน์ ภายใต้เขาพระสุเมรุราชนั้นเป็นเมืองอสูร กว้าง ๑๐,๐๐๐ โยชน์ มีภูเขา ๓ ลูก เหมือนก้อนเส้ารองรับ เชิงเขาพระสุเมรุราช ชื่อว่าเขตรีกุฏ (เขา ๓ ยอด) แต่ละยอดสูง ๔,๐๐๐ โยชน์ ภายใต้เชิงเขตรีกุฏนั้นเป็นแผ่นดินเมืองอสูร อยู่ระหว่างเขา ๓ ลูกนี้

ต่อจากเขาพระสุเมรุราชออกไป มีแม่น้ำชื่อว่าสีทันดรสมุทร กั้นล้อมอยู่รอบด้านกว้าง ๘๔,๐๐๐ โยชน์ ลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์ ต่อจากแม่น้ำสีทันดรมีภูเขาเขาคันธลัอมรอบเขาพระสุเมรุราชสูง ๔๒,๐๐๐ โยชน์ จมลงไปในน้ำ ๔๒,๐๐๐ โยชน์ หนา ๔๒,๐๐๐ โยชน์ รอบปริมาตร ๑,๐๐๐,๐๐๐ โยชน์ ต่อจากภูเขาเขาคันธลัอมมีแม่น้ำสีทันดรสมุทรล้อมรอบกว้าง ๔๒,๐๐๐ โยชน์ ลึก ๔๒,๐๐๐ โยชน์ รอบปริมาตร ๑,๒๖๐,๐๐๐ โยชน์ ต่อจากแม่น้ำสีทันดร มีภูเขาอิสินธรล้อมรอบ สูง ๒๑,๐๐๐ โยชน์ จมลงไปในน้ำ ๒๑,๐๐๐ โยชน์ หนา ๒๑,๐๐๐ โยชน์ รอบปริมาตร ๑,๓๘๖,๐๐๐ โยชน์ ต่อจากภูเขาอิสินธร มีแม่น้ำสีทันดรสมุทรล้อมรอบกว้าง ๒๑,๐๐๐ โยชน์ ลึก ๒๑,๐๐๐ โยชน์ รอบปริมาตร ๑,๕๑๒,๐๐๐ โยชน์ ต่อจากแม่น้ำสีทันดรมีภูเขากรวิก สูง ๑๐,๕๐๐ โยชน์ จมลงไปในน้ำ ๑๐,๕๐๐ โยชน์ หนา ๑๐,๕๐๐ โยชน์ รอบปริมาตร ๑,๕๗๕,๐๐๐ โยชน์ ต่อจากภูเขากรวิก มีแม่น้ำสีทันดรล้อมรอบกว้าง ๑๐,๕๐๐ โยชน์ รอบปริมาตร ๑,๖๓๘,๐๐๐ โยชน์ ต่อจากแม่น้ำสีทันดร มีภูเขาสุทัสสนะ สูง ๕,๒๕๐ โยชน์ จมลงไปในน้ำ ๕,๒๕๐ โยชน์ หนา ๕,๒๕๐ โยชน์ รอบปริมาตร ๑,๖๖๙,๕๐๐ โยชน์ ต่อจากภูเขาสุทัสสนะ มีแม่น้ำสีทันดรสมุทรล้อมรอบ กว้าง ๕,๒๕๐ โยชน์ ลึก ๕,๒๕๐ โยชน์ รอบปริมาตร ๑,๗๐๑,๐๐๐ โยชน์ ต่อจากภูเขาเนมินธร มีแม่น้ำสีทันดรสมุทรล้อมรอบกว้าง ๒,๖๒๕ โยชน์ ลึก ๒,๖๒๕ โยชน์ รอบปริมาตร ๑,๗๓๒,๕๐๐ โยชน์ ต่อจากแม่น้ำสีทันดร มีภูเขาวันันตกะ สูง ๑,๓๑๒ โยชน์ กบ้ออีก ๔,๐๐๐ วา จมลงไปในน้ำ ๑,๓๑๒ โยชน์ ๔,๐๐๐ วา หนา ๑,๓๑๒ โยชน์ ๔,๐๐๐ วา รอบปริมาตร ๑,๗๔๐,๓๗๕ โยชน์ ต่อจากภูเขาวันันตกะ มีแม่น้ำสีทันดรล้อมรอบกว้าง ๑,๓๑๒ โยชน์ ๔,๐๐๐ วา ลึก ๑,๓๑๒ โยชน์ ๔,๐๐๐ วา รอบปริมาตร ๑,๗๔๘,๒๕๐ โยชน์ ต่อจากแม่น้ำสีทันดรออกมา มีเขาอัสสกันณะ สูง ๖๕๖ โยชน์ ๒,๐๐๐ วา จมน้ำลงไป ๖๕๖ โยชน์ ๒,๐๐๐ วา หนา ๖๕๖ โยชน์ ๒,๐๐๐ วา รอบปริมาตร ๑,๗๕๒,๑๘๗ โยชน์ ๔,๐๐๐ วา ต่อจากภูเขาอัสสกันณะเป็นน้ำทะเล มีแผ่นดินใหญ่อยู่ทั้ง ๔ ด้าน กลางทะเลนั้นมีแผ่นดินเล็ก คือ เกาะอยู่รอบ ๆ ได้ ๒๐๐๐ เกาะ มีน้ำล้อมรอบแผ่นดินและภูเขาและมีเขาจักรวาลเป็นกำแพงล้อมรอบน้ำไว้ ตั้งแต่ภูเขาอัสสกันณะออกไปถึงกำแพงจักรวาลกว้าง ๓๐ โยชน์ ๖,๐๐๐ วา เขากำแพงจักรวาลสูง ๘๒,๐๐๐ โยชน์ จมน้ำลงไป ๘๒,๐๐๐ โยชน์ หนา ๘๒,๐๐๐ โยชน์

พระอาทิตย์ พระจันทร์ นพเคราะห์ ดารากร ตั้งแต่เขตกำแพงจักรวาลถึงเขาคันธลัอมระหว่างกลางเป็นหนทางโคจรของพระอาทิตย์ พระจันทร์ และดาวนพเคราะห์ ดวงดาวทั้งหลายเที่ยวหมุนเวียนไปมาในทางวิถีที่ทำให้เรารู้ ปี เดือน วัน และรู้จักพยากรณ์เรื่องดีและร้ายได้ ตั้งแต่พื้นแผ่นดินที่เราอยู่นี้ขึ้นไปถึงดวงอาทิตย์ สูงได้ ๔๒,๐๐๐ โยชน์ ๘,๐๐๐ วา ดวงจันทร์อยู่ต่ำกว่า ดวงอาทิตย์ ๘,๐๐๐ วา ดวงอาทิตย์กว้าง ๔๐๐,๐๐๐ วา รอบปริมาตร ๑,๒๐๐,๐๐๐ วา ดวงจันทร์กว้าง ๓๙๒,๐๐๐ วา รอบปริมาตร ๑,๑๗๖,๐๐๐ วา ตั้งแต่กำแพงเขาจักรวาล ถึงเขาคันธลัอม มีทางเดินของดวงอาทิตย์อยู่

๓ ทาง ทำให้เกิดฤดู ๓ ฤดู ได้แก่ (๑) โคนวิถี พระอาทิตย์โคจรชิดกำแพงจักรวาล ในเดือน ๑๒-๑-๒-๓ เป็นฤดูหนาว (๒) อชวิถี พระอาทิตย์โคจรตรงกลางในเดือน ๔-๕-๖-๗ เป็นฤดูร้อน และ (๓) นาควิถี พระอาทิตย์โคจรด้านทิศเหนือ ในเดือน ๘-๙-๑๐-๑๑ เป็นฤดูฝน

ในระหว่างโคนวิธินั้น กว้าง ๔๓๓,๗๒๕ โยชน์ แบ่งเป็น ๓ ภาค กว้างภาคละ ๑๔๔,๕๗๕ โยชน์ ภาคหนึ่งชื่อพาหิรภมณฑล อยู่ทางทิศใต้ ใกล้กำแพงจักรวาล ภาคสองชื่อ มัชฌิมภมณฑล อยู่ตรงกลาง ภาคสามชื่ออุตตรภมณฑล อยู่ทางทิศเหนือ ใกล้เขาพระสุเมรุ เมื่อพระอาทิตย์โคจรในโคนวิธินั้น โคจรในพาหิรภมณฑล จะโคจรในมัชฌิมภมณฑล ในเดือน ๑๒ เพียง ๑๕ วันเท่านั้น ไม่โคจรในอุตตรภมณฑลเลย

อชวิธินั้น กว้าง ๔๓๓,๗๒๕ โยชน์ แบ่งเป็น ๓ ภาค ภาคละ ๑๔๔,๕๗๕ โยชน์ คือ ภาคใต้ชิดกำแพงจักรวาล ชื่อ พาหิรภมณฑล ภาคกลางชื่อ มัชฌิมภมณฑล ภาคเหนือชื่อ อุตตรภมณฑล เมื่อพระอาทิตย์โคจรในอชวิธินั้น โคจรในมัชฌิมภมณฑลตลอดเวลาจะโคจรในพาหิรภมณฑลเพียง ๑๕ วัน แม้ในอุตตรภมณฑลก็จะโคจรในเดือน ๖ เพียง ๑๕ วัน เหมือนกัน

หลังจากเดือน ๗ ไป พระอาทิตย์จะโคจรทางนาควิถี กว้าง ๔๓๓,๗๒๕ โยชน์ แบ่งเป็น ๓ ภาค ภาคละ ๑๔๔,๕๗๕ โยชน์ คือ ภาคใต้ชื่อ พาหิรภมณฑล ภาคกลางชื่อ มัชฌิมภมณฑล ภาคเหนือชื่อ อุตตรภมณฑล เมื่อพระอาทิตย์โคจรในนาควิธินั้น โคจรในอุตตรภมณฑลตลอดเวลา จะโคจรในมัชฌิมภมณฑลในเดือน ๑๐ ข้างแรมเพียง ๑๕ วัน และเดือน ๑๑ ตลอดเดือน ไม่โคจรในพาหิรภมณฑล

ภมณฑลทั้งหลายที่กล่าวถึง หมายถึงภมณฑลที่อยู่ในวิถีของตน ไม่ได้หมายถึงวิถีอื่น วิถีทั้งสาม ที่หมู่ดาวฤกษ์โคจรนั้นยาว ๙๐๐,๐๐๐ โยชน์ แต่ละวิถีนี้มีดาวฤกษ์โคจรอยู่วิถีละ ๙ หมู่ คือ ดาวอุตตรภัทร เรวตี อัสนี ภรณี กฤติกา โรहिณี มิคสิระ อัถระ และบุณัพพสุ ดาวฤกษ์ทั้ง ๙ หมู่นี้ โคจรในอชวิถี ดาวปุสสะ อัสนี มาฆะ บุพพผลคณะ อุตตรผลคณะ หัสตะ จิตระ สวาตี และไพศาหะทั้ง ๙ หมู่นี้โคจรในโคนวิถี ดาวอนุราธะ เชษฐะ มูละ บุพพาสาณะ อุตตราสาณะ ศรณะ ธนิษฐะ ศตภิชซ์ และบุพพภัทร ดาวทั้ง ๙ หมู่นี้โคจรในนาควิถี ระหว่างดาวฤกษ์เหล่านั้น โคจรใกล้กันดวงละ ๑ โยชน์ ดาวเหล่านี้เรียกว่า สัตตพิสนักษัตร (ดาวฤกษ์ ๒๗) มีภมณฑลเรียงกันได้ ๒,๗๐๐,๐๐๐ โยชน์ แต่ละดวง มีวิมานแก้วเรียงรายอยู่ดังนี้

ดาวอัสนี มีวิมานแก้ว ๕ หลังเรียงกันอยู่ ดาวภรณี มีวิมานแก้ว ๓ หลังเรียงกันอยู่ เหมือนก้อนเส้า ดาวกฤติกา มีวิมานแก้ว ๗ หลังเรียงกันอยู่ ดาวโรहिณี มีวิมานแก้ว ๔ หลังเรียงกันอยู่

เหมือนพนม ดาวมิกสิระ มีวิมานแก้ว ๓ หลังเรียงกันอยู่เหมือนเรือ ดาวอัคระ มีวิมานแก้วหลังเดียว ดาวบุณัพสุ มีวิมานแก้ว ๕ หลังเรียงกันอยู่ ดาวปัสสะ มีวิมานแก้ว ๕ หลังเรียงกันอยู่เหมือนเรือ ดาวอัสสะ มีวิมานแก้ว ๔ หลังเรียงกันอยู่ ดาวมาณะ มีวิมานแก้ว ๔ หลังเรียงกันอยู่ ดาวบุพพผลคุณะ มีวิมานแก้ว ๒ หลังเรียงกันอยู่ ดาวอุตตรผลคุณะ มีวิมานแก้ว ๒ หลังเรียงกันอยู่ ดาวหัสตะ มีวิมานแก้ว ๔ หลังเรียงกันอยู่ ดาวจิตระ มีวิมานแก้วหลังเดียว ดาวสวาตี มีวิมานแก้วหลังเดียว ดาวไพสาชะ มีวิมานแก้ว ๖ หลังเป็นปริมณฑล ดาวอนุราธะ มีวิมานแก้ว ๗ หลังเรียงกันอยู่ ดาวเชษฐะ มีวิมานแก้วหลังเดียว ดาวมูละ มีวิมานแก้ว ๕ หลังเรียงกันอยู่ ดาวบุพพาสาณะ มีวิมานแก้ว ๔ หลังเรียงกันอยู่ ดาวอุตตราสาณะ มีวิมานแก้ว ๔ หลังเรียงกันอยู่ ดาวศรวณะ มีวิมานแก้ว ๓ หลังเรียงกันอยู่ ดาวธนิษฐะ มีวิมานแก้ว ๔ หลังเรียงกันอยู่ ดาวศตภิษั มีวิมานแก้วหลังเดียว ดาวบุพพัทธร มีวิมานแก้ว ๒ หลังเรียงกันอยู่ ดาวอุตตรภัทร มีวิมานแก้ว ๒ หลังเรียงกันอยู่ ดาวเรวดี มีวิมานแก้ว ๔ หลังเรียงกันอยู่

มณฑลพระอาทิตย์โคจรก็ได้ ๒,๗๐๐,๐๐๐ โยชน์ แม้จะโคจรในวิถีใด ๆ ก็ตาม มณฑลนั้นก็เท่ากันไม่ใหญ่ไม่น้อยเลย ถ้าพระอาทิตย์โคจรในวิถีมณฑลชั้นในก็ใกล้เขาพระสุเมรุราช ทางด้านบุพพิเทททวีปและอมรโคยานทวีป ถ้าโคจรในวิถีมณฑลชั้นนอกก็ใกล้กำแพงจักรวาล ทางด้านชมพูทวีปและอุตตรกुरुทวีป เมื่อพระอาทิตย์โคจรในมณฑลกลางในบุพพิเทททวีป เวลากลางวันนาน กลางคืนสั้น สว่างเร็ว กลางวัน ๑๘ นาทีจึงมืด กลางคืน ๑๒ นาทีจึงสว่าง ในอมรโคยานทวีป กลางคืนนาน กลางวันสั้น สว่างช้า มืดเร็ว กลางคืน ๑๘ นาทีจึงสว่าง กลางวัน ๑๒ นาทีจึงมืด ในชมพูทวีปและอุตตรกुरुทวีป กลางวันและกลางคืนเท่ากัน กลางวัน ๑๕ นาทีจึงมืด กลางคืน ๑๕ นาที จึงสว่าง เมื่อพระอาทิตย์โคจรในมณฑลชั้นใน ในมณฑลชั้นนอก ในแผ่นดินอุตตรกुरुทวีปหรือในชมพูทวีปที่เราอยู่นี้ก็ตาม ก็เหมือนกัน คือ กลางวันกับกลางคืนเท่ากันดังกล่าวมาแล้ว ในแผ่นดินบุพพิเทททวีปและอมรโคยานทวีปนั้น ถ้าพระอาทิตย์โคจรในโคณวิถี กลางวันนานกว่ากลางคืน เพราะพระอาทิตย์สถิตอยู่นานกว่าจะลับ เขาพระสุเมรุราช ด้วยโคจรไปทางคด ถ้าพระอาทิตย์ลับเขาพระสุเมรุราชเร็ว กลางคืนจะมากกว่า กลางวัน เมื่อพิจารณาในวิถีมณฑลทั้ง ๓ ก็จะได้รู้ว่าเมื่อกลางคืนมากกว่ากลางวัน จะสว่างช้า เมื่อกลางวันมากกว่ากลางคืนจะมีมืดช้า เช่นเดียวกัน บางคราวกลางวันกับกลางคืนเท่ากัน เมื่อพระอาทิตย์โคจรในมณฑลเหล่านี้ เดือน ๘- ๙ เมื่อสิ้นสงกรานต์แล้วเดือนหนึ่ง ย่างเข้าเดือน ๘ ที่แท้นั้นพระอาทิตย์โคจรเหนือยอดเขาขุคันธร ตอนเที่ยงวันเราจะเหยียบเงาหัวของเรา กลางวัน ๑๘ นาที กลางคืน ๑๒ นาที หลังจากวันสงกรานต์ไปแล้ว จะโคจรถอยห่างออกจากเขาขุคันธร

เป็นทางไกลได้วันละ ๗,๕๐๐ โยชน์ ตอนเที่ยงวัน เมื่อเราดูเงาของเรา จะเห็นเงาห่างจากตัวเราได้ ครึ่งนิ้วมือ เมื่อถึง ๒ วัน พระอาทิตย์โคจรลอยห่างจากภูเขาขุคันธร ๑๕,๐๐๐ โยชน์ เมื่อเราดูเงาของเราในตอนเที่ยง จะเห็นเงาห่างจากตัวเราได้ ๑ นิ้ว เมื่อถึง ๓ วัน ก็จะเคลื่อนห่างออกไปโดยลำดับ จนถึง ๑๕ วัน พระอาทิตย์ก็จะโคจรรอบภูเขาขุคันธรทุกวันโดยลำดับ เมื่อถึง ๑๕ วัน ไกลจากภูเขาขุคันธรได้ ๑๑๒,๕๐๐ โยชน์ ตอนเที่ยงเราดูเงาของเรา จะเห็นออกห่างจากตัวเราได้ ๗ นิ้วครึ่ง ถอยห่างออกมาอีก ๒- ๓ วัน พอถึงเดือน ๙ ก็จะไกลจากภูเขาขุคันธรได้ ๒๒๕,๐๐๐ โยชน์ เราดูเงาของเราจะเห็นออกห่างจากตัวเราได้ ๑ ฝ่าเท้า เวลากลางวันนาน ๑๗ นาฬิกา กลางคืน ๑๓ นาฬิกา ตลอด ๓๐ วัน พอถึงเดือน ๑๐ พระอาทิตย์โคจรไกลยอดภูเขาขุคันธรได้ ๔๕๐,๐๐๐ โยชน์ ถึงมณฑลชั้นกลางในนาควิถี ดูเงาของเราออกห่างจากตัวได้ ๒ ฝ่าเท้า เวลากลางวันนาน ๑๖ นาฬิกา กลางคืน ๑๔ นาฬิกา ตลอด ๓๐ วัน ก่อนจะถึงเดือน ๗ พระอาทิตย์โคจรถอยกลับจากจักรวาลปากโน้นได้ ๑,๑๒๖,๐๐๐ โยชน์ ถึงกลางอหวิถี เงาของเราก็จะถอยหลังกลับคืนเหนือ ๑ ฝ่าเท้า เวลากลางวันนาน ๑๗ นาฬิกา กลางคืน ๑๓ นาฬิกา ตลอด ๓๐ วัน ครั้นถึงเดือน ๘ พระอาทิตย์โคจรถึงยอดภูเขาขุคันธรเหมือนเดิม ไกลจากเขาจักรวาลปากโน้นได้ ๑,๓๕๐,๐๐๐ โยชน์ ดูเงาของเราไม่เห็นเลย เวลากลางวันนานได้ ๑๘ นาฬิกา กลางคืน ๑๒ นาฬิกา

ในวิถีทั้ง ๓ นั้น มีราศี ๑๒ ราศี คือ ราศีเมษ (แพะ) ราศีพฤษภ (โค) ราศีเมถุน (คนคู่) ราศีกรกฎ (ปู) ราศีสิงห์ (ราชสีห์) ราศีกันย์ (หญิงสาว) ราศีตุลย์ (คันชั่ง) ราศีพิจิก (แมลงปอง) ราศีธนู (ธนู) ราศีมังกร (มังกร) ราศีกุมภ์ (หมี) ราศีมีน (ปลา) ราศีที่นักษัตรหรือดวงดาวอยู่นี้ กว้าง ๒๒,๐๐๐ โยชน์เท่ากัน พระอาทิตย์โคจรไปในวิถีนั้น ๆ เคลื่อนไปได้วันละ ๗๕,๐๐๐ โยชน์ ดูเงาของเราที่แผ่นดินยาวออกไปได้ ๑ นิ้วมือ โคจรเคลื่อนไปตามลำดับครบ ๓๐ วัน จึงจะพ้นราศีหนึ่ง ไกลได้ ๒๒๕,๐๐๐ โยชน์ ดูเงาของเราที่แผ่นดินยาวออกไปได้ ๑ ฝ่าเท้า โคจรไปครบ ๑๒๐ วัน ไกล ๙๐๐,๐๐๐ โยชน์ จึงจะพ้นวิถี นับเป็นพ้นฤดูหนึ่ง

ฤดูมี ๓ คือ ฤดูหนาว ฤดูร้อน ฤดูฝน ฤดูหนึ่งมี ๔ เดือน ๓ ฤดู (หรือ ๑๒ เดือน) เป็น ๑ ปี ถ้าพระอาทิตย์โคจรไปในโคณวิถีทางทิศใต้ ก็จะเป็นฤดูหนาว มี ๔ เดือนคือ เดือน ๑๒-๑-๒-๓ ถ้าพระอาทิตย์โคจรข้ามพ้นโคณวิถีวันใด วันนั้นก็เป็นวันพ้นฤดูหนาว หากย่างเข้าเดือน ๔ วันหนึ่ง พระอาทิตย์ก็จะโคจรลอยห่างออกจากกำแพงจักรวาลในวันนั้น ถ้าพระอาทิตย์โคจรในอหวิถียู่เหนือศีรษะของเรา เมื่อนั้นก็เป็นฤดูร้อน มี ๔ เดือน คือ เดือน ๔-๕-๖-๗ เมื่อพระอาทิตย์โคจรข้ามพ้นอหวิถิวินใด วันนั้นก็หมดฤดูร้อน ถ้าพระอาทิตย์โคจรไปในนาควิถีทางทิศเหนือ เมื่อนั้นก็เป็นฤดูฝน มี ๔ เดือน คือ เดือน ๘-๙-๑๐-๑๑ เมื่อพระอาทิตย์

โคจรข้ามพืณนาควิถี คือ โคจรจากราศีตุลมาสู่ราศีพิจิกถึงเดือน ๑๒ วันใด วันนั้นก็หมดฤดูฝน
 อย่างเข้าเดือน ๘ วันหนึ่ง พระอาทิตย์โคจรถอยห่างจากภูกเขยัคัณธกรลับคืนมาในวันนั้น
 พระอาทิตย์โคจรรอบเขาพระสุเมรุราชรอบหนึ่ง ก็พอครบขวบปีหนึ่ง จึงกลับมาสถิตที่เก่า
 ฤดูหนาว ฤดูร้อน ฤดูฝน ย่อมมีเพราะพระอาทิตย์สถิตในวิถีนั่น ๆ เมื่อพระอาทิตย์สถิต
 ในโคณวิถี ย่อมหนาว แต่ยังมีร้อนบ้างเพราะวัวชอบร้อนและเย็น หากพระอาทิตย์สถิตในอชวิถี
 อากาศร้อน เพราะแพะไม่ชอบน้ำ เมื่อสถิตในนาควิถี มีฝนตก เพราะนาชอบน้ำ

พระอาทิตย์สถิตอยู่ในวิมานแก้วผลึก มีรัศมีส่องแสงสว่างเหมือนแก้วผลึกจึงร้อนแรง
 ยิ่งนัก พระจันทร์สถิตอยู่ในวิมานเงินและวิมานแก้วมณี มีรัศมีส่องแสงเหมือนสีเงินและแก้วมณี
 จึงเยือกเย็นยิ่งนัก พระอาทิตย์ส่องแสงให้เห็นได้สองทวีปในทวีปหนึ่งเห็นได้เล็กน้อย
 มืดไปครึ่งหนึ่ง ที่เห็นได้เพราะรัศมีพระอาทิตย์ส่องแสงสว่างไปไกลได้ ๑,๓๕๐,๐๐๐ โยชน์
 ที่มีตนั้น ๓๐ นาที ขวางรอบรัศมีพระอาทิตย์นั้น มีเงาทอดไปไกลได้ ๔๕,๐๐๐ โยชน์
 เมื่อเวลาตะวันขึ้นในชมพูทวีปที่เราอยู่นี้ ตรงกับเวลาเที่ยงวันในบุพพวิเทหทวีปเป็นเวลา
 ตะวันตกในอุตตรกุรุทวีป และเป็นเวลาเที่ยงคืนในอมรโคยานทวีป เมื่อเวลาตะวันขึ้น
 ในบุพพวิเทหทวีป ตรงกับเวลาเที่ยงวันในอุตตรกุรุทวีป เป็นเวลาตะวันตกในอมรโคยานทวีป
 และเป็นเวลาเที่ยงวันในชมพูทวีปที่เราอยู่นี้ เมื่อเวลาตะวันขึ้นในอุตตรกุรุทวีป ตรงกับเวลาเที่ยง
 วันในอมรโคยานทวีป เป็นเวลาตะวันตกในชมพูทวีปที่เราอยู่นี้ และเป็นเวลาเที่ยงคืน
 ในบุพพวิเทหทวีป เมื่อเวลาตะวันขึ้นในอมรโคยานทวีป ตรงกับเวลาเที่ยงวันในชมพูทวีป
 ที่เราอยู่นี้ เป็นเวลาตะวันตกในบุพพวิเทหทวีป และเป็นเวลาเที่ยงคืนในอุตตรกุรุทวีป

เวลาสว่างและมีดมีอยู่ดังได้กล่าวมานี้ ที่เราเห็นว่าเป็นเวลาเดือนเพ็ญ คือ ขึ้น ๑๕ ค่ำ
 และเดือนดับ คือ แรม ๑๔ หรือ ๑๕ ค่ำนั้น เพราะพระอาทิตย์สถิตอยู่ข้างหนึ่งของเขาพระสุเมรุราช
 และพระจันทร์ก็โคจรรอยู่อีกข้างหนึ่งของเขาพระสุเมรุราชไกลกันได้ ๑,๓๕๐,๐๐๐ โยชน์ รัศมี
 พระจันทร์ส่องสว่างให้เห็นได้รอบวงกลม เรียกว่า พระจันทร์เพ็ญเต็มดวง แรม ๑ ค่ำ พระอาทิตย์
 เข้ามาสถิตอยู่ใกล้พระจันทร์ และพระจันทร์ก็โคจรเข้าไปใกล้พระอาทิตย์ ๑,๒๖๐,๐๐๐ โยชน์ รัศมี
 พระอาทิตย์มากกว่าพระจันทร์บังรัศมีพระจันทร์น้อยหนึ่งในส่วนด้านหน้าได้ ๒๖,๑๓๓ วา ๑ ศอก
 ๘ นิ้ว เงาของวิมานพระจันทร์มาบังพระจันทร์เสียเอง จึงเห็นเป็นแหว่งข้างหนึ่ง เราจึงเห็น
 พระจันทร์ไม่กลมเหมือนจันทร์เพ็ญเต็มดวง เรียกว่า เดือนแรม ๑ ค่ำ

แรม ๒ ค่ำ พระอาทิตย์สถิตใกล้พระจันทร์เข้ามาอีก ห่างไกลกันได้ ๑,๑๗๐,๐๐๐ โยชน์ รัศมีพระอาทิตย์ทอดมาบังพระจันทร์ จึงเห็นแหว่งมากกว่าเก่าถึง ๒,๒๖๖ วา ๒ ศอก ๑ คืบ ๑๐ นิ้ว เรียกว่า เดือนแรม ๒ ค่ำ

แรม ๓ ค่ำ พระอาทิตย์สถิตใกล้พระจันทร์เข้ามาอีก ไกลกันได้ ๑,๐๘๐,๐๐๐ โยชน์ รัศมีพระอาทิตย์บังพระจันทร์มากยิ่งขึ้นกว่าเก่า จึงเห็นแหว่งมากยิ่งขึ้นได้ ๗๘,๓๔๙ วา ๓ ศอก ๓ นิ้ว เรียกว่า เดือนแรม ๓ ค่ำ

พระอาทิตย์โคจรเข้าใกล้พระจันทร์โดยลำดับดังกล่าวมาแล้วจนถึงแรม ๑๔ ค่ำ พระอาทิตย์โคจรเข้าใกล้พระจันทร์ ไกลกันเป็นระยะ ๙๐,๐๐๐ โยชน์ เงามพระอาทิตย์ก็ยิ่งมาบังพระจันทร์ เห็นได้เพียงเสี้ยวน้อยนิดเดียวทางทิศตะวันออก เรียกว่า เดือนแรม ๑๔ ค่ำ ครั้นถึง ๑๕ วัน พระอาทิตย์โคจรทับพระจันทร์ รัศมีพระอาทิตย์ส่องมาบังพระจันทร์มืดมิด มองไม่เห็นพระจันทร์เลย เรียกว่า เดือนดับ คือ แรม ๑๔ หรือ ๑๕ ค่ำ เมื่อเดือนขึ้นใหม่ ๑ ค่ำ พระอาทิตย์โคจรห่างจากจุดที่พระจันทร์ดับนั้นออกไปไกลได้ ๑๐๐,๐๐๐ โยชน์ พระจันทร์ก็โคจรห่างออกไปได้ ๑๐,๐๐๐ โยชน์ มองเห็นพระจันทร์เป็นเสี้ยวเล็กนิดเดียวทางทิศตะวันออก ขนาดใหญ่ได้ ๒๖,๑๓๓ วา ๑ ศอก ๘ นิ้ว เดือนขึ้น ๒ ค่ำ พระอาทิตย์โคจรห่างพระจันทร์ไปไกลได้ ๒๐๐,๐๐๐ โยชน์ พระจันทร์ก็โคจรห่างไปได้ ๒๐,๐๐๐ โยชน์ มองเห็นพระจันทร์ยิ่งใหญ่ขึ้นตามลำดับ เหมือนกับที่กล่าวมาแล้ว เดือนขึ้น ๓ ค่ำ พระอาทิตย์โคจรห่างพระจันทร์ไปไกลได้ ๓๐๐,๐๐๐ โยชน์ พระจันทร์ก็โคจรห่างออกไปได้ ๓๐,๐๐๐ โยชน์ พระจันทร์ก็ยิ่งทวีใหญ่ขึ้นตามลำดับอย่างนั้นจนถึงวันขึ้น ๑๔ ค่ำ พระอาทิตย์โคจรห่างพระจันทร์ออกไปไกลถึง ๑,๓๕๐,๐๐๐ โยชน์ เมื่อพระอาทิตย์ลับเขาพระสุเมรุราช ก็มองเห็นพระจันทร์เพ็ญเต็มดวง

การที่พระจันทร์ถูกรัศมีพระอาทิตย์ไปบังนั้น เปรียบเหมือนโคมไฟดวงใหญ่กับโคมไฟดวงเล็ก พระอาทิตย์เปรียบเหมือนโคมไฟใหญ่มีน้ำมันและไส้ได้พันเท่า ส่วนพระจันทร์นั้นเหมือนโคมไฟดวงเล็กมีน้ำมันและไส้เพียงหนึ่งเท่า เมื่อจุดโคมไฟดวงเล็กตามไปในหนทางคั่นเดือนมืด ก็ส่องแสงสว่างให้เห็นได้ เมื่อมีคนจุดโคมไฟดวงใหญ่ตามมาพบกันกลางทางก็กลายเป็นแสงสว่างของโคมไฟดวงใหญ่ไป ไม่เห็นแสงสว่างของโคมไฟดวงเล็กเลย พระจันทร์ส่องสว่างและมืดก็อย่างเดียวกัน เมื่อพระจันทร์กับพระอาทิตย์โคจรเข้าใกล้กันนั้น ดูเหมือนว่าพระอาทิตย์โคจรเร็วกว่าพระจันทร์ เมื่อโคจรโดยเวียนขวา พร้อมทั้งดาวฤกษ์ ๒๗ ดวง ซึ่งอยู่ใน ๑๒ ราศี เป็นบริวารของพระอาทิตย์ ส่วนพระอาทิตย์และพระจันทร์เอง ทั้งราศี วัน เดือน เวียนขวาไปรอบเขาพระสุเมรุราช ไม่คลาดเคลื่อนเลยแม้แต่เท่าเส้นผม แต่ทว่าพระอาทิตย์ พระจันทร์กับดาวนพเคราะห์

๖ ดวง คือ ดาวพระอังคาร ดาวพระพุธ ดาวพระพฤหัสบดี ดาวพระศุกร์ ดาวพระเสาร์ ดาวพระเกตุ โคจรโดยเวียนตามกันทางขวาไม่คลาดเคลื่อน พระอาทิตย์โคจรเร็วกว่าพระจันทร์วันละ ๙๐,๐๐๐ โยชน์ ดาวฤกษ์ ๒๗ ดวง โคจรเร็วกว่าพระอาทิตย์วันละ ๗,๕๐๐ โยชน์

สัตว์ในทวีปทั้ง ๔ ในจักรวาลนี้ อาศัยพระอาทิตย์ พระจันทร์ โคจรหมุนเวียนไปเช่นนี้ จักรวาลวัน คั่น เดือน ปี ได้ มนุษย์ที่อยู่ใน ๓ ทวีปโน้น นอนหันศีรษะไปทางเขาจักรวาล เอาปลายเท้าไปทางเขาพระสุเมรุราชเหมือนเรา เพื่อว่าเมื่อพระอาทิตย์ขึ้น คนมองดูพระอาทิตย์ยกมือขวาขึ้น มือขวาจะอยู่ทางเขาจักรวาล มือซ้ายอยู่ทางเขาพระสุเมรุราช ฉะนั้น คนจึงนอนหันศีรษะไปทางทิศใต้ เอาเท้าไปทางทิศเหนือด้วยเหตุนี้

แผ่นดิน ๔ ทวีป อยู่ ๔ ด้าน ของภูเขาพระสุเมรุราช คือ แผ่นดินบุพพิเทททวีป อยู่ทางทิศตะวันออกของภูเขาพระสุเมรุราช กว้าง ๗,๐๐๐ โยชน์ รอบปริมาตร ๒๑,๐๐๐ โยชน์ แผ่นดินอุตตรกุรุทวีปอยู่ทางทิศเหนือของภูเขาพระสุเมรุราช กว้าง ๘,๐๐๐ โยชน์ รอบปริมาตร ๓๒,๐๐๐ โยชน์ เป็นรูปสี่เหลี่ยม แผ่นดินอมรโคยานทวีปอยู่ทางทิศตะวันตกของภูเขาพระสุเมรุราช กว้าง ๙,๐๐๐ โยชน์ รอบปริมาตร ๒๒,๐๐๐ โยชน์^[๔] เป็นรูปพระจันทร์ครึ่งซีก แผ่นดินชมพูทวีป ที่เราอยู่นี้ อยู่ทางทิศใต้ของภูเขาพระสุเมรุราช กว้าง ๑๐,๐๐๐ โยชน์ รอบปริมาตร ๓๐,๐๐๐ โยชน์

พื้นแผ่นดินใหญ่ทั้ง ๔ ทวีปนี้ มีแผ่นดินเล็กล้อมรอบเป็นบริวารทวีปละ ๕๐๐ ทวีปเล็ก ทั้ง ๔ ซึ่งอยู่ระหว่างกลางทวีปใหญ่ เรียกว่า สุวันฉทวีป กว้างทวีปละ ๑,๐๐๐ โยชน์ รอบปริมาตร ๓๐,๐๐๐ โยชน์ เป็นที่อยู่ของพระยาครุฑ

ชมพูทวีป ป่าหิมพานต์ แผ่นดินชมพูทวีปนั้น มีปริมาณได้ ๑๐,๐๐๐ โยชน์ ทั้งด้านยาว และด้านกว้างแยกออกเป็นที่อยู่อาศัยของหมู่มนุษย์ ๓,๐๐๐ โยชน์ เป็นป่าเขาพระหิมพานต์ ๓,๐๐๐ โยชน์ เป็นทะเล ๔,๐๐๐ โยชน์ ภูเขาหิมพานต์นั้นสูงประมาณ ๕๐๐ โยชน์ กว้างใหญ่ ๓,๐๐๐ โยชน์ มียอดเขา ๘๔,๐๐๐ ยอด ที่เชิงเขาหิมพานต์นั้นมีต้นหว้าใหญ่ต้นหนึ่ง อยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำ ชื่อว่า สีทานที ต้นหว้านั้นมีขนาดใหญ่โอบรอบได้ ๑๔ โยชน์ ตั้งแต่พื้นดินขึ้นไปถึงค่าคบสูงได้ ๕๐ โยชน์ ตั้งแต่ค่าคบขึ้นไปถึงยอดได้ ๕๐ โยชน์ และตั้งแต่ปลายค่าคบด้านทิศตะวันออกมาถึง ทิศตะวันตก มีระยะไกลถึง ๑,๐๐๐ โยชน์ ตั้งแต่ปลายค่าคบด้านทิศเหนือจดทิศใต้ ไกลถึง ๘๐๐,๐๐๐ วา ปริมาณปลายค่าคบโดยรอบปริมาตรได้ ๒,๔๐๐,๐๐๐ วา ดอกของต้นหว้านั้น มีลักษณะงามมีกลิ่นหอมยิ่งนักและมีผลใหญ่ ขนาดเท่ากลองใบใหญ่ มีรสหวานอร่อยเหมือนน้ำผึ้ง ผลหว้านั้นเมื่อร่วงลงใส่ร่างกาย กายนั้นจะหอมดุจดั่งน้ำตกระ ดูแก่กันจันทน์ฉะนั้น ถ้ายืนมือล้วง เข้าไปในเนื้อผลหว้าพอสุดแสนจึงจะถึงเมล็ดของหว้าได้ ผู่นกที่จิกกินผลหว้านั้นมีขนาดใหญ่

เท่าข้างสารก็มี ใหญ่เท่าเรือนก็มี ผลหว่านนั้นร่วงหล่นตกลงทั่วบริเวณรอบ ๆ ต้น และผลที่เกิดตรงค่าคบด้านทิศเหนือซึ่งร่วงหล่นในท่อน้ำ ก็เป็นเหยื่อของฝูงปลาในที่นั้น ยางของผลหว่านนั้น เมื่อร่วงหล่นลงกลายเป็นทองคำสุก ชื่อว่า ชมพูนุท

ถัดจากป่าไม้หว่านนั้นไปเบื้องหน้า มีต้นมะขามป้อมซึ่งมีผลใหญ่มีรสอร่อย ถัดจากป่าไม้มะขามป้อมไปเป็นป่าสมอ ซึ่งมีผลหวานปานน้ำผึ้ง ถัดจากป่าสมอไปเบื้องหน้านั้นมีแม่น้ำใหญ่ ๗ สาย ต่อจากแม่น้ำไป มีป่าไม้หว่าซึ่งมีผลหวานปานน้ำผึ้ง หมู่ไม้นั้นบริเวณกว้างได้ ๔,๐๐๐ วา ถัดจากป่านั้น มีป่าไม้สาริผล ซึ่งมีลักษณะทรุดทรองงามยิ่งนัก เปรียบปานสาวรุ่นที่มีอายุได้ ๑๖ ปี เมื่อชายหนุ่มทั้งหลายได้มาพบเห็นก็มีใจเสนหา กลุ่มหลงรักใคร่ ครั้นยามร่วงหล่นลงก็มีฝูงนก สมุทรทางด้านทิศตะวันตก และยารวีไปถึงแม่น้ำใหญ่ ๗ สายนั้น โดยกว้างได้ ๑๐๐,๐๐๐ วา ถัดจากแม่น้ำไปเบื้องหน้ามีป่าไม้ ๖ ป่า คือ ป่ากुरुกะ ป่าโกโรกะ ป่ามหาพิทเหะ ป่าตะปันทละ ป่าโสโมโล และป่าไชยเยต

ป่าเหล่านี้เป็นที่อยู่อาศัยบำเพ็ญบุญของผู้ทรงธรรมทั้งหลาย ปลาเนื้อถ้าตายเอง พวกเขาจึงจะกินกัน ป่าไม้นั้นมีเนื้อทรายจามรอยู่มากมาย พวกเขาเอาหางจามรมาปรุงเรือนกันอยู่อาศัย พวกเขาอยู่ในที่นั้นโดยไม่ต้องทำอะไรไถนาหาเลี้ยงชีพ ข้าวสารีและถั่วก็งอกขึ้นได้เอง โดยที่พวกเขาไม่ต้องยุ่งยากลำบากกายและใจ ข้าวสารีและถั่วที่นั้นกินมีรสหวานอร่อยปานน้ำผึ้ง ถัดจากป่านั้นไปมีป่าไม้มะขวิดตั้งอยู่ พรรณไม้ต่าง ๆ ที่มีในป่าหิมพานต์นั้นกินหวานมีรสอร่อยทุก ๆ อย่าง ในป่าหิมพานต์มีสระใหญ่ ๗ สระ คือ สระอนโนดาต สระกัณณมุณฑะ สระรถการะ สระฉัททันต์ สระกุณฑละ สระมันทากินี และสระสีหปาตะ สระใหญ่ทั้ง ๗ นี้เท่ากัน ความกว้าง ลึก และมณฑลรอบเท่ากันทุกสระ คือ กว้าง ๔๓๒,๐๐๐ วา ลึก ๔๓๒,๐๐๐ วา มณฑลรอบ ๑,๒๙๖,๐๐๐ วา

สระอนโนดาต มีเขา ๕ เทือกล้อมรอบ คือ เขาสุทิสสนะ เขาจิตรกูฏ เขากาฬกูฏ เขาคันธมาทน์ และเขาไกรลาส ภูเขาทั้ง ๕ เทือกนี้ สูงเทือกละ ๒๐๐ โยชน์ เขาสุทิสสนะเป็นทองล้อมสระอนโนดาตอยู่ดังกำแพง หนาได้ ๔๐๐,๐๐๐ วา ล้อมสระดังปากกา เขาจิตรกูฏ เป็นแก้ว ๗ ประการ เขากาฬกูฏสีเขียวดังดอกอัญชัน เขาคันธมาทน์เป็นแก้วเชื่อมสารัตนะ ข้างในเขานั้นเหมือนถั่วสะแตกแลถั่วราขมาษ พรรณไม้ที่เกิดในภูเขานั้น บางต้นรากหอม บางต้นแก่นหอม บางต้นยอดหอม บางต้นเปลือกหอม บางต้นลำต้นหอม บางต้นดอกหอม บางต้นผลหอม บางต้นใบหอม บางต้นยางหอม บางต้นหอมทุกอย่าง พรรณไม้หอมทั้ง ๑๐ หมู่ดังกล่าวนี้ ย่อมเป็นยา และเครื่องเขาเถาวัลย์ที่เกิดบนภูเขาเทือกนี้ มีกลิ่นหอมทุกเมื่อไม่วายเลย จึงเรียกเขาเทือกนี้ว่า คันธมาทน์ เขาคันธมาทน์นี้เมื่อเดือนดับ จะรุ่งเรืองสีขาวลอยดังถ่านเพลิง ถ้าเดือนเพ็ญรุ่งเรือง

อยู่ดังไฟไหม้ป่าแลไหม้เมือง ณ เขาคันธมาถ์นั้น มีถ้ำเป็นที่อยู่ของพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ที่ประตูถ้ำแก้วมีไม้ต้นหนึ่งชื่อ บัญชुสกะ สูงได้โยชน์หนึ่ง ใหญ่ได้โยชน์หนึ่ง มีดอกบานสะพรั่งทั้งในน้ำและบนบก ข้างหน้าต้นไม้มีศาลาแก้วหลังหนึ่ง เมื่อพระปัจเจกพุทธเจ้าไปอยู่ในถ้ำนั้นเมื่อใด มีลมอันหนึ่งชื่อ สมามรหาวตะ พัดเอาดอกไม้เข้ามาไว้รอบเหนือแท่นแก้วที่มีในถ้ำนั้นเป็นเครื่องบูชาพระปัจเจกพุทธเจ้า และเมื่อดอกไม้เหี่ยวจะมีลมอันหนึ่งชื่อ สัมมชชนวาทะมาพัดเอาดอกไม้เหี่ยวเหล่านั้นไปหมด แล้วลมสมามรหาวตะก็พัดเอาดอกไม้มาไว้ดังเดิม เพื่อเป็นเครื่องบูชาพระปัจเจกพุทธเจ้าเช่นนั้นทุกครั้ง เขาไกรลาสนั้นเป็นเงิน เขาเทือกนี้ใหญ่และสูงเท่ากัน ยืนไปในสระอนินดาต ด้วยอานุภาพพญานาคราชและฝูงเทวดาที่บันดาลให้ฝนตก ณ สระอนินดาตนั้นทั้งแม่น้ำใหญ่น้อย ที่ไหลมาแต่ห้วยและภูเขา ก็ไหลไปขังอยู่ในสระอนินดาตนั้น สระอนินดาตนั้นจึงไม่เหือดแห้งสักครั้งเดียว พระอาทิตย์และพระจันทร์ โคจรไปทางซ้ายทางขวาสระอนินดาต จึงจะส่องสว่างถึงสระอนินดาตนั้นได้ หากส่องไปทางตรง ๆ ก็ไม่สามารถส่องสว่างไปถึงสระอนินดาตได้เลย น้ำในสระอนินดาตนั้นใสกมหนักหนา เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า สระอนินดาต

สระอนินดาตนั้นมี ๔ ท่า ท่าที่ลงอาบน้ำมีบันไดทองประดับด้วยแก้ว มีพื้นศิลาแก้วรองกายได้รอบ ๆ เกลี้ยงเกลาเสมองาม น้ำนั้นใสกมหนักหนา แลเห็นตัวปลาภายใต้้น้ำได้ น้ำนั้นใสกมดังแก้วผลึก ทำน้ำท่าหนึ่งเทวบุตรลงอาบ ทำน้ำท่าหนึ่งเทวธิดา ลงอาบ ท่าหนึ่งพระปัจเจกพุทธเจ้าลงอาบ ท่าหนึ่งฤษีสิทธิวิชาธรลงอาบ ทางเข้าสระอนินดาตมี ๔ ทิศใหญ่ ทางเข้าทิศหนึ่งจุดตั้งหน้าสิงห์ ทิศหนึ่งจุดตั้งหน้าช้าง ทิศหนึ่งจุดตั้งหน้าม้า ทิศหนึ่งจุดตั้งหน้าวัว น้ำสระอนินดาตที่ไหลออกมาทางปากวัว ริมฝั่งน้ำนั้นมีวัวมาก น้ำที่ไหลออกมานั้นก็จะไหลไปทางทิศตะวันออก ไหลเวียนล้อมรอบสระอนินดาตแล้วจึงไหลไปทางตะวันตกเฉียงเหนือ ไหลลงมหาสมุทร น้ำที่ไหลออกทางทิศเหนือ เวียนรอบสระอนินดาต ๓ รอบ ไหลไปข้างหน้าแล้วมาบรรจบกันดังเดิม หลังจากนั้นก็ไหลไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือออกไปถึงมหาสมุทร น้ำอันไหลออกทางทิศตะวันตกเวียนรอบสระอนินดาต ๓ รอบ แล้วจึงไหลไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ไหลออกมหาสมุทร น้ำอันไหลออกทางด้านทิศใต้ ไหลเวียนรอบสระอนินดาต ๓ รอบ ได้แก่ อาวัญญคคคา กว้าง ๔,๐๐๐ วา ที่ไหลไปทางทิศใต้ได้ไกล ๔๘๐,๐๐๐ วา ชื่อกัณคคคา ไหลไปจดภูเขาเทือกหนึ่งแล้วพุ่งขึ้นเบื้องบนได้ ๖๐ โยชน์ เป็นวงกลมได้ ๖,๐๐๐ วา ชื่ออากาศคคคา ไหลตกลงเหนือหินแผ่นหนึ่ง ชื่อติยัคคคพาสาณ เป็นสระใหญ่สระหนึ่ง ๕๐ โยชน์ ชื่อติยัคคคพอกขรณิ น้ำไหลเซาะฝั่งน้ำติยัคคคพอกขรณิออกไปจากศิลาไกลได้ ๔๘๐,๐๐๐ วา ชื่อพหลคคคา น้ำนั้นไหลกระทบหินไปไกลได้ ๔๘๐,๐๐๐ วา ชื่ออุมังกคคคา และไหลไปจดเทือกเขาเทือกหนึ่ง ชื่อพิชณดิรัจฉานบรรพต พุ่งขึ้นเหนือแผ่นดิน

เกิดเป็นแม่น้ำ ๕ สาย ดุจนิ้วมือ เรียกว่า ปัญจมหานที กล่าวคือ สาย ๑ ชื่อคงคา สาย ๑ ชื่อยมุนา สาย ๑ ชื่อจิรวดี สาย ๑ ชื่อมที สาย ๑ ชื่อสรภู แม่น้ำนั้นไหลมาในเมืองมนุษย์และไหลออกมหาสมุทร ในแม่น้ำนั้นมีสระใหญ่ทุกสายกว้าง ๔,๒๓๒,๐๐๐ วา สระเหล่านั้นมีน้ำไม่เหือดแห้งเลย และน้ำนั้นใสงาม กว้าง ๒๐๐,๐๐๐ วา นอกจากน้ำมีบัวขาว กว้าง ๔,๐๐๐ วา นอกจากบัวขาวมีบัวแดง กว้าง ๔,๐๐๐ วา เท่ากันกับบัวขาว นอกจากบัวแดงมีดอกโกมุทขาว กว้าง ๔,๐๐๐ วา นอกจากโกมุทขาวมีเหล่าโกมุทแดง กว้าง ๔,๐๐๐ วา นอกจากเหล่าโกมุทแดง มีเหล่าอุบลขาว กว้าง ๔,๐๐๐ วา นอกจากเหล่าอุบลขาว มีเหล่าอุบลเขียว กว้าง ๔,๐๐๐ วา นอกจากเหล่าอุบลเขียวแล้ว มีป่าข้าวสาลีขาว กว้าง ๔,๐๐๐ วา นอกจากป่าข้าวสาลีขาวแล้ว มีป่าข้าวสาลีแดง กว้าง ๔,๐๐๐ วา นอกจากป่าข้าวสาลีแดงแล้ว มีป่าแดงชะแลง (แดงร่าน) มีลูกโตเท่าไหใหญ่ กว้าง ๔,๐๐๐ วา นอกจากป่าแดงชะแลงแล้ว มีป่าแดงไทย กว้าง ๔๐๐๐ วา นอกจากป่าแดงไทยแล้ว มีป่าอ้อยลำต้นเท่าต้นหมาก กว้าง ๔๐๐๐ วา นอกจากป่าอ้อยแล้ว มีป่ากล้วยผลเท่าางช้างสาร กว้าง ๔,๐๐๐ วา นอกจากป่ากล้วยแล้วมีป่าขนุนลูกใหญ่เท่าตุ่มอันจุน้ำได้ ๖๐ กระอม กว้าง ๔,๐๐๐ วา นอกจากป่าขนุนแล้วก็มีปามะม่วง กว้าง ๔,๐๐๐ วา นอกจากปามะม่วงแล้วก็มีปามะขวิด กว้าง ๔,๐๐๐ วา แลสรรพผลไม้ไม่น้อยใหญ่ทุกชนิด ย่อมมีรสเลิศหนักหนา

สระฉัททันต์นั้นมีภูเขาล้อมรอบอยู่ ๖ เทือกด้วยกัน ภูเขาเทือกหนึ่ง ๆ นั้นมีลักษณะต่างกัณดังนี้คือ เทือกที่ ๑ ล้วนไปด้วยทองคำ เทือกที่ ๒ ล้วนไปด้วยแก้ว เทือกที่ ๓ ล้วนไปด้วยสีเชียว คล้ายดอกอัญชัน เทือกที่ ๔ ล้วนไปด้วยแก้วพลีล เทือกที่ ๕ ล้วนไปด้วยชาติหิงคุ เทือกที่ ๖ ล้วนไปด้วยแก้วมรกต เทือกที่ ๗ ล้วนไปด้วยแก้วไพฑูรย์ เมื่อพระยาช้างฉัททันต์คชสารโพธิสัตว์เกิดนั้น แผ่นดินแห่งนั้นเป็นทองคำ และที่แห่งนั้นมีแผ่นแก้วไพฑูรย์ มีพื้นที่สูงได้ ๕ ศอก กว้าง ๕๐ ศอก มีสระพังทอง ๒ สระ สระหนึ่งมีน้ำใส สะอาดและหอม สถานที่แห่งนั้นยังตั้งอยู่ตราบเท่าทุกวันนี้ เมื่อช้างเผือกใดเกิดในตระกูลฉัททันต์ ช้างเชือกนั้นจะเป็นพระยาช้างในที่นี่นั้น เป็นช้างที่มีลักษณะขาวงามยิ่งนัก อุปมาดังสังข์ที่ทาสขัดให้งาม ใหญ่สูงได้ ๘๘ ศอก และยาว ๑๖๐ ศอก ตลอดลำตัวจนถึงฝ่าตีนแดงงามดังชาติหิงคุและน้ำครั่งสด ช้างนั้นเมื่อเติบโตใหญ่เป็นช้างสารขึ้นมีกำลังมหาศาลหาตัวเปรียบเสมอมิได้ งวงช้างนั้นขาวใสดังหยวกกล้วย โดยยาวเรียวยาวได้ ๕๘ ศอก งามทั้งคู่งามอบคุดปล้องเงินที่ทาสใส่ปล้องทอง หนา ๑๕ ศอก ยาว ๓๐ ศอก มีสีสันพรรณรายอยู่ถึง ๖ สีด้วยกัน คือ สีเหลืองเหมือนทองคำ สีดำเหมือนปีกแมลงทับ สีแดงเหมือนชาติหิงคุ และน้ำครั่งสด สีขาวเหมือนสังข์ที่ขัดแล้ว สีหม่นเหมือนเงิน สีเขียวเหมือนดอกอินทนิล สีทั้ง ๖ นี้ ย่อมเปล่งรัศมีฉายฉวีดเนวียนรอบ ๆ ตัวพระยาช้างนั้นทุก ๆ ขณะมิได้ขาด ช้างนั้นมีอานุภาพมาก

สามารถเหาะเหินไปในอากาศได้ พร้อมด้วยฝูงบริวารประมาณ ๘,๐๐๐ เชือก ซึ่งมีลักษณะใหญ่ และสูงเช่นเดียวกัน และช้างเหล่านั้นอาศัยอยู่ที่เชิงเขาหิมพานต์ เหนือแผ่นแก้วไพฑูรย์ที่อยู่บน แผ่นทอง ซึ่งมีอยู่ที่บริเวณสระฉัททันต์นั้น และสระนั้นเป็นที่ลงอาบน้ำและที่เล่นแห่งพระยาช้าง ฉัททันต์นั้นในกลางสระฉัททันต์นั้น มีน้ำเย็นใสสะอาดเต็มเปี่ยมอยู่ทุกขณะไม่เหือดแห้ง มีปริมาตร โดยรอบได้ ๖๐๐,๐๐๐ วา ถัดจากน้ำนั้นออกมาข้างนอกมีผักตบลอยอยู่เวียนรอบ ๆ หนาได้ ๘,๐๐๐ วา ถัดจากป่าผักตบนั้นมา มีป่านิลบล ซึ่งมีดอกผลิบานงดงามอยู่รอบ ๆ สระนั้นได้ ๘,๐๐๐ วา ถัดจากป่านิลบลนั้นมีดอกรัตตบุลขึ้นอยู่รอบ ๆ โดยกว้างได้ ๘,๐๐๐ วา ถัดจาก ปารัตตบุลนั้นมีปาดอกเสตบุลขึ้นอยู่รอบได้ ๘,๐๐๐ วา ถัดจากป่าเสตบุลออกมาเป็นปาดอกจงกลนี ขึ้นอยู่รอบ ๆ โดยกว้างได้ ๘,๐๐๐ วา ถัดจากป่าจงกลนีนั้นออกมา มีป่าบัวแดงขึ้นอยู่รอบ ๆ โดยกว้าง ๘,๐๐๐ วา ถัดจากป่าบัวแดงนั้นออกมา มีบัวขาวขึ้นอยู่รอบ ๆ โดยกว้าง ๘,๐๐๐ วา ถัดจาก ป่าบัวขาวนั้นออกมา มีดอกโกมุทขึ้นอยู่รอบกว้างได้ ๘,๐๐๐ วา

ดอกบัวทั้ง ๗ ชนิดนั้นอยู่ชิดกัน ดูสวยสดงดงามตระการตา ถัดจากบัวทั้ง ๗ นั้นออกมา มีดอกผักตบขึ้นอยู่รอบ ๆ หนาและกว้างได้ ๘,๐๐๐ วา ถัดจากป่าผักตบนั้นออกมาถึงขอบฝั่ง มีน้ำเพียงท้องช้าง น้ำในที่นั้นใสสะอาด ไม่มีกลิ่นเหม็น มีข้าวสาลีที่เกิดเองต้นต่ำ ๆ ออกรวงงาม ยิ่งนัก โดยกว้างได้ ๘,๐๐๐ วา ถัดจากข้าวสาลีนั้นออกมามีป่าไม้ใหญ่ทั้งหลาย งอกขึ้นตั้งอยู่เรียงราย รอบสระฉัททันต์ มีผลดกงดงามยิ่ง ถัดจากป่าไม้ใหญ่นั้นออกมา มีถั่วหลายชนิดเกี่ยวพันลำไม้ขึ้นไป ถัดจากป่าถั่วนั้นไป มีป่าพิกและแพงแดงเต้ามีผลเท่าไข่ ถัดจากนั้นมีป่าอ้อยเกิดขึ้นมีลำใหญ่ เท่าลำหมาก ถัดจากป่าอ้อยเป็นป่ากล้วย เกิดขึ้นมากมายหลายพรรณ มีผลใหญ่เท่าางาช้าง มีรสหอมหวาน ถัดจากป่ากล้วยนั้น เป็นป่าไม้รังมีดอกสะพรั่งดูลั่นกิ่ง ถัดจากป่าไม้รังนั้น มีป่าขนุน ลูกเท่ากลองขนาดใหญ่ ถัดจากป่าขนุนมีปามะขามมีรสหวานดั่งน้ำผึ้งและน้ำตาล ถัดจากปามะขาม มีปามะขวิด ถัดจากปามะขวิดมีป่าใหญ่ ประดับด้วยต้นไม้มากมายหลายพรรณ ถัดจากป่านั้น มีไม้ซาง หนูไม้ทั้งหลายนานาพรรณนั้น เป็นเครื่องประดับตกแต่งสระฉัททันต์นั้นให้สวยงาม

ภูเขา ๗ เทือก ที่ล้อมรอบสระฉัททันต์นั้น มีชื่อดังนี้ สุวรรณรัตนบรรณพต สูง ๕๖,๐๐๐ วา สัพพมณีบรรณพต สูง ๔๘,๐๐๐ วา จุฬสุวรรณบรรณพต สูง ๔๐,๐๐๐ วา มหาอุทกบรรณพต สูง ๓๒,๐๐๐ วา จุลอุทกบรรณพต สูง ๒๔,๐๐๐ วา มหากาลบรรณพต สูง ๑๖,๐๐๐ วา จุลกาลบรรณพต สูง ๘,๐๐๐ วา ภูเขาสุวรรณรัตนบรรณพตนั้น ตั้งอยู่ท่ามกลางระหว่างภูเขาทั้งหลาย มีลักษณะ เป็นเรือนทอง มีเงารัศมีเปล่งออกจรดในสระฉัททันต์นั้นดูเรืองแสงงาม ดุจดั่งแสงพระอาทิตย์ เมื่อแรกขึ้น เมื่อถึงเดือน ๔ และเดือน ๕ ช้างทั้งหลายจะพากันบ้วนน้ำไปที่ทำน้ำแล้วอาบน้ำ

ในสระฉัททันต์นั้น อันมีอยู่ในป่าหิมพานต์ ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือมีไม้ประจำต้นหนึ่งอยู่ที่นั่น มีร่มเงาร่มเย็นสบาย ต้นไม้นั้นใหญ่ถึง ๔,๐๐๐ วา สูงตั้งแต่ดินจบถึงค่าคบได้ ๔๖,๐๐๐ วา ตั้งแต่ค่าคบถึงปลายยอดได้ ๘๔,๐๐๐ วา มีค่าคบใหญ่ ๔ ค่าคบ โดยยื่นออกไปในทิศต่าง ๆ ได้ ๔๘,๐๐๐ วา โดยรอบปริณฑลรอบกิ่งไม้นั้นได้ ๒๘๘,๐๐๐ วา พระยาช้างนั้นเล่นอยู่ใต้ร่มต้นไม้นั้น พร้อมด้วยโขลงช้างทั้งหลายที่เป็นบริวาร เมื่อถึง เวลาที่พระยาช้างนั้นลงอาบน้ำ โขลงช้างพังทั้งหลายต่างพากันมาขัดสัณสีวิวรรณ อาบน้ำให้แก่พระยาช้างนั้น ครั้นหมดจดขาวผ่อง ดั่งสังข์แล้วก็ขึ้นไปอยู่ใต้ร่มไม้ประจำอย่างเก่า แล้วหมู่โขลงช้างพลายช้างพังทั้งหลาย จึงลงอาบเล่นต่อในภายหลัง บางเชือกพ่นน้ำเล่นไปทางซ้ายและขวา บางเชือกก็เอาจางแทงดินเล่น บางเชือกก็มุดดำหัว เล่นตามสบาย ครั้นอาบน้ำเสร็จแล้ว บางเชือกก็เอารากบัวบ้าง เอาผักบัวบ้าง เอาดอกบัวบ้าง เอาข้าวสารสาละบ้าง เอาแตงเต่าผลเท่าไ้บ้าง เอาอ้อยลำงามเท่าลำหมากบ้าง เอาเครือกล้วยผลใหญ่เท่างาช้างบ้าง เอาขนุนมีผลใหญ่เท่ากลองบ้าง เอามะขวิดบ้าง เอามะม่วงบ้าง เอามะขามบ้าง เอาดอกริงซึ่งสะพรั่งไปทั้งกิ่งหักถือมา ยกชูเหนือหัวแล้วเอาเข้าไปเฝ้าไปถวายแก่พระยาช้างทุกวัน มิได้ขาด ณ จอมเขาไกรลาศนั้นมีเมืองหนึ่งล้วนไปด้วยเงินและทอง มีหมู่ นางกินรีอาศัยอยู่ที่เมืองนั้น บ้านเมืองนั้นมีความสนุกสนานรื่นเริงบันเทิงใจ คล้ายเมืองดาวดึงส์สวรรค์ชั้นทิพย์ และเมืองนั้นเป็นที่ประทับของพระพรเมศวรเจ้า

ภูเขาคือว่า จิตรภูฏาน นั้น มีคูหาทองคำอยู่แห่งหนึ่ง พระโพธิสัตว์เจ้าเมื่อครั้งเป็นพระยาหงส์ ธรณราชเจ้า ก็อาศัยอยู่ในคูหาทองคำนั้น มีฝูงหงส์ทองประมาณ ๙ หมื่นตัวเป็นบริวารรับใช้ เหมือนดังโขลงช้างสาร ๘๐,๐๐๐ เชือก เป็นบริวารรับใช้พระยาช้างชื่อ ฉัททันต์ นั้น

แผ่นดินชมพูทวีปนี้มีบริเวณที่เป็นน้ำ ๓ โภภู ๒ ล้านวา เป็นป่าและภูเขาหิมพานต์ ๒๔,๐๐๐,๐๐๐ วา ส่วนที่มนุษย์อยู่แบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ ฝ่ายในเรียกว่า มัชฌิมประเทศ ฝ่ายนอกเรียกว่า ปัจจันตประเทศ มัชฌิมประเทศนั้นมีบ้านชื่อว่า กชังกละ อยู่ในทิศตะวันออก บ้านนี้มีต้นรังอยู่ต้นหนึ่ง ภายในตั้งแต่ต้นรังกนั้นเข้ามาเป็นมัชฌิมประเทศ ภายนอกจากไม้รังกนั้นออกไปเป็นปัจจันตประเทศ ในทิศตะวันออกเฉียงใต้ มีแม่น้ำชื่อว่า สัลลวตี ถัดจากแม่น้ำนั้นออกไปเป็นปัจจันตประเทศ ในทิศตะวันตกมีบ้านพราหมณ์ชื่อว่า ภูณคาม ถัดจากบ้านพราหมณ์นั้นออกไปเป็นปัจจันตประเทศ ในทิศเหนือมีภูเขาสูงหนึ่งชื่อว่า อัสสิระชะ ถัดจากภูเขาลูกนั้นออกไปเป็นปัจจันตประเทศ

มัชฌิมประเทศนั้นมีบริเวณโดยรีได้ ๓,๐๐๐ โยชน์ และโดยกว้างได้ ๒๕ โยชน์ โดยปริณฑลรอบรวมได้ ๑๑,๐๐๐ โยชน์ ในมัชฌิมประเทศนั้นมีเมืองใหญ่ ๆ ๑๖ เมือง เมื่อพรหม

และเทวดาสั้นอายุชัยแล้ว ย่อมจุติลงมาเกิดในมัชฌิมประเทศนี้ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตชีนาสพ พระยาจักรพรรดิราช พราหมณ์และฤๅษี เศรษฐีผู้มีบุญทั้งหลาย ย่อมจุติลงมาเกิดในมัชฌิมประเทศนี้เหมือนกัน ในทิศตะวันออกและทิศตะวันตกของแผ่นดินชมพูทวีปนั้นมีลักษณะดุจดั่งทูปเกวียน คนทั้งหลายที่เกิดในแผ่นดินชมพูทวีปนี้ จึงมีดวงหน้าละม้ายคล้ายแผ่นดินนั้น แผ่นดินในอุตรกรุทวีปนั้นมีพื้นที่เป็นที่เหลื่อม โดยรีและกว้างได้เท่ากัน คือ ๘,๐๐๐ โยชน์ คนทั้งหลายที่เกิดในแผ่นดินนั้น จึงมีดวงหน้าเป็นสี่เหลียม ละม้ายคล้ายแผ่นดินนั้น แผ่นดินในบูรพวิเทหทวีป มีบริเวณกว้างได้ ๘,๐๐๐ โยชน์ และกลมดุจดั่งพระจันทร์ในวันเพ็ญ คนทั้งหลายที่เกิดในแผ่นดินนี้ จึงมีดวงหน้ากลมคล้ายแผ่นดินนั้น บริเวณแผ่นดินก็ดี แม่น้ำก็ดี ป่าเขาลำเนาไพรที่ไม่มีจิต ไม่มีชีวิตก็ดี โดยรูปธรรมก็มีแต่วิโมกขรูป ๘ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม รูป กลิ่น รส เสียง เท่านั้น ซึ่งเป็นสิ่งที่ต้องแปรเปลี่ยนสภาพไป ไม่ตั้งอยู่ยั่งยืนเที่ยงแท้ได้เลย พึงพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแท้ของร่างกาย แล้วจงรำลึกฝึกใจใฝ่บำเพ็ญบุญกุศลให้ทานรักษาศีลเจริญภาวนา เพื่อพาตนไปสู่พระอมตมหานิพพานอันปราศจากทุกข์ ปราศจากโศก ปราศจากโรครภัย ไม่มีความแก่ ไม่มีความวิบัติฉิบหาย ตลอดกาล

โอกาสสมหากัลปบุญญตา สรรพสัตว์ที่มีชีวิตจิตใจซึ่งมีอยู่ใน ๓๑ ภูมิ ไม่เที่ยงแท้จะต้องฉิบหายสลายไปเพราะความตาย สิ่งซึ่งมีแต่รูปร่างแต่ไม่มีจิตใจซึ่งมีอยู่ในภูมิ ๑๒ ชั้น เว้นแต่สัญญาสัตตาภูมิชั้นบนขึ้นไป นับแต่สัญญาสัตตาภูมิชั้นต่ำลงมาถึงเขาพระสุเมรุราช เป็นต้น ก็ต้องพินาศอดวายไปเพราะ ไฟ น้ำ และลม เมื่อเวลาไฟไหม้กลับนั้นเป็นอย่างไร เมื่อไฟไหม้กลับหรือไฟประลัยกัลป์นั้น ย่อมทำให้โลกพินาศอดวายไปด้วยธรรมชาติ ๓ อย่าง คือ พินาศไปด้วยไฟ พินาศด้วยน้ำ พินาศด้วยลม

ไฟล้างโลกล้างกลับมากกว่าน้ำและลมล้างโลกล้างกลับ หมายความว่าไฟล้างโลก ๗ ครั้ง จึงมีน้ำมาล้างโลก ๑ ครั้ง เมื่อไฟล้างโลก ๕๖ ครั้ง น้ำล้างโลก ๘ ครั้ง รวม ๖๔ ครั้ง แล้วจึงมีลมมาล้างโลกครั้งหนึ่ง โลกพินาศไปเพราะไฟตั้งแต่สวรรค์ชั้นอาภัสสรลงมา เพราะน้ำตั้งแต่ชั้นสุภกิณห์ลงมา เพราะลมตั้งแต่ชั้นเวฬุผลาลงมา นี่เป็นลักษณะโลกพินาศอดวายไปเพราะ ไฟ น้ำ และลม

เมื่อไฟประลัยกัลป์ไหม้กามภูมิ ๑๑ ชั้นแล้ว ก็ไหม้รูปภูมิชั้นปฐมฌานภูมิ ๓ ชั้น คือ ปาริสาชชา ปโรหิตา และมหาพรหม จึงรวมไฟไหม้ ๑๔ ชั้นจึงหยุด น้ำประลัยกัลป์ท่วมกามภูมิ ๑๑ รูปภูมิชั้นปฐมฌานภูมิ ๓ และทุติยฌานภูมิ ๓ คือ ปริตตภา อัมปมาณภา และอาภัสสรา รวมน้ำท่วม ๑๗ ชั้น จึงหยุด ลมประลัยกัลป์พัดกามภูมิ ๑๑ รูปภูมิชั้นปฐมฌานภูมิ ๓ ทุติยฌานภูมิ ๓ ตติยฌานภูมิ ๓ คือ ปริตตสุภา อัมปมาณสุภา และสุภกิณห์ภา รวมพัด ๒๐ ชั้น แล้วจึงหยุดไม่พัดถึงชั้นจตุตถฌานภูมิ

สาเหตุที่โลกฉิบหายวอดวายด้วยอำนาจไฟประลัยกัลป์ น้ำประลัยกัลป์ และลมประลัยกัลป์นั้น เป็นเพราะคนทั้งหลายประกอบกรรมทำชั่วต่าง ๆ นานา ทั้งทางกาย วาจาและใจ ไม่รู้จักบุญ ไม่รู้จักธรรม ไม่รู้จักบิดามารดา ไม่รู้จักสมณพราหมณ์ ไม่รู้จักท่านผู้ทรงธรรม ไม่รู้จักพี่น้องและญาติมิตรสหาย มองเห็นกันเป็นกวางและเนื้อทราย เหมือนเปิดไก่ เหมือนสุนัข สุกร เหมือนช้างและม้าไล่ฆ่าฟันกัน ด้วยผลบาปกรรมที่คนทั้งหลายได้กระทำนี้ จึงทำให้เกิดเหตุเภทภัยที่ไม่ดีทั่วทั้งจักรวาล คนที่ทำมาหาเลี้ยงชีพด้วยการทำไร่นา เมื่อหว่านข้าวลงไปก็งอกขึ้นเฉพาะที่พอโคจะกินได้เท่านั้น ฝนก็ไม่ตกลงมา มีแต่เสียงฟ้าร้อง ข้าว ผัก น้ำ ก็เหี่ยวแห้งเฉาตายเหมือนถูกไฟลน คนทั้งหลายต่างก็ได้รับทุกขเวทนาเดือดร้อนไปทั่วทุกแห่งหน ท่านผู้มีปัญญา เมื่อเห็นนิมิตร้ายอย่างนั้น ก็ทำให้เกิดศรัทธารับแรงกระทำบุญกุศล เคารพ ยำเกรงบิดา มารดา คนเฒ่าคนแก่ และสมณพราหมณ์ ตายแล้วก็ไปเกิดในเทวโลก ตายจากเทวโลกแล้ว ก็ไปเกิดในพรหมโลกที่ไฟไหม้ไม่ถึง คนที่ไม่มีปัญญา ไม่รู้จักทำบุญกุศลอะไร ตายแล้วก็ไปเกิดในนรกที่มีในจักรวาลอื่นที่ไฟไหม้ไม่ถึง

ไฟประลัยกัลป์ เมื่อเวลาใกล้ไฟประลัยกัลป์จะล้างโลก ผุพังปลา เต่า และจระเข้ทั้งหลายต่างก็แห้งตายไป เหมือนกับเราตากไว้ ตูกลาดเคลื่อนไปทั่วแผ่นดิน ในขณะนั้นจะมองเห็นพระอาทิตย์ขึ้น ๒ ดวง เหมือนหน้าผีเสื้อและผีพรายปานประหนึ่งจะคาดคั้นจับเอาคนไปทั้ง ๆ ที่ยังไม่ตาย พอดวงหนึ่งตก อีกดวงหนึ่งก็ขึ้น ผลัดเปลี่ยนกันไป ในท้องฟ้าอากาศร้อนระอุสว่างโชติช่วงอยู่ทุกแห่งหน ไม่มีกลางคืนเลย คนทั้งหลายที่ยังไม่ตาย ต่างกอดคอกันร้องท่มร้องไห้ ผู้มีปัญญามีสติระลึกถึงบุญกุศลเจริญเมตตาภาวนา ทำบุญรักษาศีล ตายแล้วไปเกิดในเทวโลก ผู้หาปัญญามีได้ และมีได้กระทำบุญทำธรรม ตายไปก็ไปเกิดในนรก พระอาทิตย์ ๒ ดวงส่องแสงร้อนจัดจนแม่น้ำใหญ่่น้อย ห้วยหนอง คลอง บึง บ่อ และสระเหือดแห้งไปหมด ในเวลาต่อมาไม่นาน ดวงอาทิตย์ ก็เกิดขึ้นอีกเป็น ๓ ดวง ดวงหนึ่งตก ดวงหนึ่งเที่ยง ดวงหนึ่งขึ้น ร้อนแรงยิ่งว่าเก่าแม่น้ำใหญ่ทั้ง ๕ ก็แห้งไปหมด

ในเวลาต่อมา ดวงอาทิตย์ก็เกิดขึ้นอีกเป็นดวงที่ ๔ ทำให้สระใหญ่ ๗ สระ คือ สระฉัททันต์ สระมันทากินี สระสีหปาทะ สระกัณณมุนทะ สระรถการกะ สระกุณณะ และสระอนินดาตเหือดแห้งไปหมด ผุพังกรณิมทองและจระเข้ก็ล้วนตายหมดสิ้น ในเวลาต่อมาไม่นาน ดวงอาทิตย์ก็ขึ้นอีกเป็นดวงที่ ๕ น้ำในมหาสมุทรก็เหือดแห้งเหลือเพียงข้อมือเดียว มองเห็นเงินทองและแก้ว ๗ ประการต่อมาก็เกิดขึ้นอีกเป็นดวงที่ ๖ ยิ่งร้อนจัดไปทั่วจักรวาล แสงลุกโชติช่วงไปทั่วร้อนเหมือนเผาหม้อในเตาเผา และต่อมาเกิดขึ้นอีกเป็นดวงที่ ๗ สัตว์ใหญ่ ๗ ตัว ที่อยู่ในแม่น้ำสี่พันครทั้ง ๗ ซึ่งอยู่ในระหว่างเขาสัตตบริภัณฑ์ที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุราชนั้นไว้ สัตว์ที่อยู่ในสระฉัททันต์ และสัตว์ที่อยู่ในแม่น้ำสี่พันครก็มาทำความเคารพปลาใหญ่ทั้ง ๗ ตัว คือ ปลาใหญ่ชื่อ ติมิ ติมิงคละ ติมิริงคละ

อานันตะ ตมิณฑะ อัชฌาหาร และมหาตมิ ซึ่งอยู่ในแม่น้ำสีทันดร ๗ ชั้น และปลาใหญ่ทั้ง ๗ ตัวใหญ่เท่ากันทุกตัว ยาวได้ ๔,๐๐๐,๐๐๐ วา เมื่ออาทิตย์ขึ้นทั้ง ๗ ดวง ทำให้ร้อนยิ่งนัก จนปลาทั้ง ๗ ตัวได้กลายเป็นน้ำมัน ไหลให้เขาอัสสัณณะ ตลอดทั้งแผ่นดินชมพูทวีปที่เราอาศัยอยู่นี้ก่อนทุกแห่งไฟไหม้จนกระทั่งหลายตลอดไปถึงอเวจีมหานรก ไหม้ไปจนถึงอบายภูมิทั้ง ๔ และไหม้ภูเขาตามลำดับ ไหม้วิมานของเทวดาบนยอดเขา ไหม้ภูเขาเนมินธร ไหม้วิมานของเทวดาทั้งหลาย แล้วก็ไหม้ภูเขาสุทิสสนะ ไหม้ภูเขากรวิก ไหม้ภูเขาอิสินธร และไหม้ภูเขายุคันธร ไหม้เมืองจตุโลกบาล ไหม้วิมานแก้วของเทวดาที่อยู่บนจอมภูเขาเหล่านั้น เปลวไฟไหม้หุ้มเขาพระสุเมรุราชแล้วไหม้ได้ลงไปถึงอสุรภพ ไหม้เมืองพระอินทร์สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ไหม้ภูเขาพระสุเมรุทั้งหลาย ๗๐๐ โยชน์ ๘๐๐ โยชน์ ๙๐๐ โยชน์ ๑,๐๐๐ โยชน์ ไหม้ต้นปาริชาติ ไหม้สวนอุทยาน ไหม้สระโบกขรณี ไหม้สวรรค์ชั้นยามา ไหม้วิมานของเทวดาอันมีในชั้นนั้น ต่อจากนั้นก็ไหม้สวรรค์ชั้นดุสิต ไหม้สวรรค์ชั้นนิมมานรดี ไหม้สวรรค์ชั้นปรนิมมิตสวดี สวรรค์เมืองพญามาร ไหม้รัตนปราสาทของมวלתพทยาทั้งสิ้น ไหม้แผ่นดินเบื้องต่ำเบื้องกลางภายใต้แผ่นดินของเทพดาเสียสิ้น เปลวไฟได้ลุกโชติช่วงพุ่งไปถึงพรหมโลกชั้นปาริสาชชา จากนั้นก็ไหม้พรหมโลกชั้นโปรหิตา ไหม้พรหมโลกชั้นมหาพรหม แล้วไฟก็หยุดอยู่เพียงแค่นั้น ต่อจากนั้นไปไฟก็ไม่ไหม้ รอดพ้นจากไฟประลัยกัลป์ ไฟประลัยกัลป์ล้างโลก เบื้องต่ำถึงอเวจีมหานรกไม่มีชี้อาณาเหลืออยู่เลย เหมือนจุดประทีปไหม้อยู่ยาวนานถึงอสายหนึ่ง ต่อจากนั้นชื่อสังวัฏฏสงขัยกัลป์

น้ำประลัยกัลป์ เมื่อไฟไหม้อย่างนั้น หมู่เทพดาและพรหมทั้งหลายก็พากันหนีขึ้นไปสู่ชั้นที่ไฟไหม้ไม่ถึง เบียดเสียดอัดเยียดกันอยู่เหมือนแบ่งยัดทะนานอย่างนั้น ไฟไหม้โลกอยู่ยาวนานแสนนาน จึงมีฝนตกลงมาเม็ดหนึ่ง เมื่อเริ่มแรกฝนตกนั้น เม็ดฝนเท่าดินรูลี อยู่ต่อมาอีกนานจึงตกลงมาอีกเม็ดหนึ่ง เท่าเมล็ดพันธุ์ผักกาด อีกนานจึงตกลงมาอีกเม็ดหนึ่งเท่าเมล็ดถั่ว ต่อจากนั้นเวลาอีกเล็กน้อยจึงตกลงมาเท่าลูกมะขามป้อม โตขึ้นตามลำดับเท่าลูกมะขวิด เท่าควาย ช้าง บ้านเรือนใหญ่ขึ้น จนกระทั่งเท่าอุสุภะ คือ ใหญ่ได้ ๓๕ วา ประเดี๋ยวก็ใหญ่ขึ้นได้ ๒,๐๐๐ วา อีกนานก็ตกเม็ดหนึ่งมีขนาดโตขึ้นจาก ๑ โยชน์ เป็น ๒ - ๑๐ โยชน์ตามลำดับ อยู่ต่อมาอีกนานจึงตกโตขึ้นเป็น ๑๐๐ โยชน์ ถึง ๑๐๐,๐๐๐ โยชน์ จนเท่าจักรวาล ตกลงมาเหมือนดั่งน้ำไหล ออกมาจากกละออมตุ่ม โอง อันเดียวก ในเวลาต่อมาไม่นานนัก น้ำก็ท่วมแผ่นดิน ท่วมจากตุมหาราชิกาสวรรค์ของท้าวจตุโลกบาล ท่วมดาวดึงส์สวรรค์ของพระอินทร์ แล้วจึงท่วมสวรรค์ชั้นยามา ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมมิตสวดี น้ำแรงขึ้นจนกระทั่งท่วมถึงพรหมโลกชั้นต้น ๓ ชั้น คือ ปาริสาชชา โปรหิตา และมหาพรหม แล้วฝนจึงหยุดตก น้ำจึงนิ่งอยู่ต่อจากนั้นก็ไม่มีฝน เมื่อมีคำถามว่า น้ำเต็มจากเบื้องล่างขึ้นไปถึงพรหมโลกนั้นเป็นอย่างไร และไม่ล้นจักรวาลได้อย่างไร ตอบว่า มีลมชนิดหนึ่ง

เรียกว่า ลมอุกเขปวาตะ ลมนี้พัดเวียนรอบสระไม่ให้น้ำล้นบ่าออกไปได้ น้ำขึ้นเหมือนธมกรก ไม่ล้นออกนอก ในกาลครั้งหนึ่ง มีพระพรหมตนหนึ่งชื่อว่า มหาพรหมอิราข เสด็จลงมาดูน้ำได้เห็น ดอกบัวเกิดขึ้น จึงให้คำทำนายตามลำดับดังนี้ เห็นดอกบัว ๑ ดอก ทำนายว่า ในกัลป์นี้ จะมีพระพุทธรูปเจ้าเสด็จอุบัติขึ้น ๑ พระองค์ และเรียกกัลป์นั้นว่า สารกัลป์ เห็นดอกบัว ๒ ดอก ทำนายว่า ในกัลป์นี้จะมีพระพุทธรูปเจ้าเสด็จอุบัติขึ้น ๒ พระองค์ และเรียกกัลป์นั้นว่า มณฑกัลป์ เห็นดอกบัวมี ๓ ดอก ทำนายว่า ในกัลป์นี้จะมีพระพุทธรูปเจ้าเสด็จอุบัติขึ้น ๓ พระองค์ และเรียกกัลป์นั้นว่า วรกัลป์ เห็นดอกบัวมี ๔ ดอก ทำนายว่า ในกัลป์นี้จะมีพระพุทธรูปเจ้าเสด็จอุบัติขึ้น ๔ พระองค์ และเรียกกัลป์นั้นว่า สารมณฑกัลป์ เห็นดอกบัวมี ๕ ดอก ทำนายว่า ในกัลป์นี้ จะมีพระพุทธรูปเจ้าเสด็จอุบัติขึ้น ๕ พระองค์ และเรียกกัลป์นั้นว่า ภัททกัลป์ ถ้าไม่เห็นดอกบัวเลย ก็ทำนายว่า ในกัลป์นี้จะไม่มีการเสด็จอุบัติขึ้น และเรียกกัลป์นั้นว่า สุญญกัลป์ ในดอกบัว มีบริวาร ๘ พร้อมมูล ได้แก่ ไตรจีวร บาตร มีดโกน กล่องเข็ม ประคดเอว และกระบอกกรองน้ำ ท้าวมหาพรหมก็นำเอาบริวาร ๘ นั้น ขึ้นไปไว้ในพรหมโลก เมื่อใดพระโพธิสัตว์เจ้าออกผนวช และจะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ท้าวมหาพรหมก็จะนำมาถวายในวันที่เสด็จออกผนวชนั้น

ครั้งหนึ่งมีพระพุทธรูปเจ้าพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า โภณทัณญะเสด็จอุบัติขึ้นในสารกัลป์ ครั้งหนึ่งมีพระพุทธรูปเจ้า ๒ พระองค์ ทรงพระนามว่า ติสสสัมมาสัมพุทธเจ้า และปุสสสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติขึ้นในมณฑกัลป์ ครั้งหนึ่งมีพระพุทธรูปเจ้า ๓ พระองค์ ทรงพระนามว่า พระพุทธรูปอัทธัสสิ พระธรรมทัสสี และพระปิยทัสสี เสด็จอุบัติขึ้นในวรกัลป์ ครั้งหนึ่งมีพระพุทธรูปเจ้า ๔ พระองค์ ทรงพระนามว่า พระตันหังกร พระเมธังกร พระสรณังกร และพระทีปังกร เสด็จอุบัติขึ้นใน สารมณฑกัลป์ ครั้งนี้พระพุทธรูปเจ้า ๕ พระองค์ ทรงพระนามว่า พระพุทธรูปกุสันธ พระพุทธรูปโกนาคมน พระพุทธรูปกัสสป พระพุทธรูปโคดม และพระพุทธรูปศรีอาริยมุตไตรย เสด็จอุบัติขึ้นในภัททกัลป์ที่อยู่ปัจจุบันนี้

กำเนิดโลก ฝนตกลงน้ำท่วมถึงพรหมโลกเป็นเวลา ๑ อสงไขย ฝนนั้นชื่อ สังวัฏฐฐายี อสงไขยกัลป์ ต่อจากนั้นลม ๔ ชนิด ก็พัดห้วงให้เป็นภูมิเหมือนเกาขึ้น ลม ๔ ชนิด คือ ปรจิตตวาท ภัตตวาท จักรวาท พัดไปมาจนละลอกกลายเป็นแผ่นเหมือนปุ่มเปือก กลายเป็นกละเหมือนน้ำข้าว กลายเป็นอัมพุทะเหมือนข้าวเปียก กลายเป็นเปสิเป็นก้อน เป็นเปือก จนกระทั่งกลายเป็นภูมิทอง เหมือนเดิม ดูแพรวพราวเป็นประกายงามยิ่งนัก เกิดเป็นปราสาทแก้วทั่วทุกแห่งเหมือนแต่ก่อน ชั้นนี้เรียกว่า มหาพรหมภูมิ พรหมทั้งหลายก็ลงมาอยู่ชั้นนั้นเหมือนเดิม น้ำก็แห้งลง ลมทั้ง ๔ ก็แรงพัดน้ำเป็นละลอกจนกลายเป็นแผ่น (ฟอง) จากแผ่นกลายเป็นกละเหมือนน้ำข้าว จากกละกลายเป็นอัมพุทะเหมือนข้าวเปียก จากอัมพุทะกลายเป็นเปสิเป็นก้อนแล้วก็กลายเป็นแผ่น

ภูมิทองดั่งเก่า ดุแล้วดงามยิ่งนักเหมือนแต่ก่อนเกิดเป็นปราสาทแก้ว ทุกแห่งเหมือนเดิม ชั้นนี้เรียกชื่อว่า พรหมปโรหิตาภูมิ พรหมก็มาอยู่ในชั้นนั้นเหมือนเดิม น้ำก็แห้งลงเรื่อย ๆ ลมทั้ง ๔ ก็พัดน้ำให้กลายเป็นฟอง จากฟองกลายเป็นตม และตมก็กลายเป็นชั้น เป็นก้อนแล้วก็กลายเป็นแผ่นดินเหมือนเดิม ดุแล้วดงามยิ่งนัก เกิดเป็นปราสาทแก้วทั่วทุกแห่งเหมือนเดิม ชั้นนี้เรียกว่า พรหมชั้นปาริสาชชาภูมิ ผุ่พรหมก็มาอยู่ชั้นเดิม น้ำก็แห้งลงเรื่อย ๆ ลมทั้ง ๔ ก็พัดจนกลายเป็นฟอง จากฟองก็เป็นตม จากตมก็กลายเป็นก้อน แล้วก็กลายเป็นแผ่นภูมิทองอย่างเก่าดุแล้วดงามยิ่งนัก เกิดเป็นปราสาทแก้วทั่วทุกแห่งเหมือนเดิม ชั้นนี้เรียกว่า ปรนิมมิตวสวัตดี ผุ่เทพยดาก็ลงมาอยู่เหมือนเก่า ชั้นต่ำลงมาเรียกว่า กามภูมิ และน้ำก็แห้งลงเรื่อย ๆ ลมทั้ง ๔ ก็พัดมากกว่าเดิม จนกลายเป็นแผ่นภูมิทอง และเป็นปราสาทแก้วทั่วทุกแห่งเหมือนเดิม ชั้นนี้เรียกว่า นิมมานรดี ผุ่เทพยดาก็ลงมาอยู่เต็มวิมานเหมือนเก่า น้ำก็แห้งลงเรื่อย ๆ และลมทั้ง ๔ ก็พัดอยู่เหมือนเดิม จนชั้นขึ้นเป็นแผ่นดินทอง เกิดเป็นปราสาทแก้วและวิมานของเทพยดาเหมือนเก่า ชั้นนี้เรียกว่า ดุสิตา ผุ่เทพยดาก็ลงมาแต่ชั้นบนมาอยู่เหมือนเดิม น้ำก็แห้งลง ลมทั้ง ๔ ก็ยังพัดเหมือนเดิม น้ำชุ่มชื้นงวดเข้าเป็นแผ่นดินทองดูเป็นประกายงาม เกิดเป็นวิมานแก้วของเทวดาเหมือนเก่า ชั้นนี้เรียกว่า ยามา เทวดาทั้งหลายก็จุติจากเบื้องบนลงมาอยู่เหมือนดังกล่าวมา

เมื่อน้ำแห้งลงไปเรื่อย ๆ ลมทั้ง ๔ ชนิดก็พัดจนเป็นฟอง จากฟองก็เป็นตม จากตมก็ขึ้นก็กลายเป็นก้อนแข็ง จนในที่สุดก็กลายเป็นแผ่นดินทองเหมือนเดิม ดูเป็นประกายดงามยิ่งนักเหมือนแต่ก่อน เกิดเป็นปราสาททั่วทุกแห่ง ชั้นนี้ชื่อว่า ดาวดึงส์ มีเทวดาลงมาอยู่เหมือนแต่ก่อน น้ำก็ยังลดลง แห้งไปเรื่อย ๆ ลมทั้ง ๔ ชนิด ก็พัดจนเป็นฟอง เป็นตม และชั้นเป็นก้อนที่สุดจนกลายเป็นแผ่นดินเหมือนเก่าดูเป็นประกายดงาม เกิดเป็นปราสาทแก้วทุกแห่งหน เป็นเขาพระสุเมรุราชสูงใหญ่เหมือนเดิม เกิดเป็นเขาทั้งเจ็ดเพื่อจะล้อมรอบเขาพระสุเมรุ และแม่น้ำสีทันดร ระหว่างเขาทั้งเจ็ดนั้น ล้อมรอบด้วยทวีปใหญ่ ๔ ได้แก่ บรูพวิเทททวีป อมรโคยานทวีป ชมพูทวีป และอุตตรกुरुทวีป และทวีปเล็กอีก ๒,๐๐๐ ล้อมรอบ เกิดเป็นป่าหิมพานต์ เกิดสระใหญ่ ๗ สระ ได้แก่ อโนดาต กัณณมุนทะ รกการกะ ฉัททันต์ กุณลาละ มันทากินี และสีหปาดะ เกิดแม่น้ำใหญ่ทั้ง ๕ สาย คือ คงคา อจิรวดี ยมุนา สรรภู และมही เกิดเป็นจักรวาล เกิดเป็นดาวดึงส์ สวรรค์ของพระอินทร์ เกิดเป็นจาตุมหาราชภูมิ อันเป็นเมืองของพระจุลโลกบาล ต่อจากนั้น ก็เกิดเป็นโลกมนุษย์ เกิดเป็นนรก เกิดเป็นเปรตวิสัย เกิดเป็นดิรัจฉานภูมิ เกิดเป็นอสุรกาย ภูมิ เหมือนที่เคยเกิดมาแล้ว เมื่อก่อนสูงใหญ่เท่าไร ก็สูงใหญ่เท่านั้น ไม่แตกต่างจากปางก่อนเลย ลมพัดเป็นฟองน้ำซัดสาดไปมามีที่ต่ำมีที่สูง มีที่ราบ ที่ต่ำกลายเป็นแม่น้ำ ที่สูงกลายเป็นภูเขา

ที่ราบกลายเป็นเรือกวสวไรนา ปาในชมพูทวีปที่เราอาศัยอยู่นี้จะเกิดเป็นพระมหาโพธิ์ก่อน ส่วนว่าไฟไหม้ก็ไหม้ถึงที่สุด สถานที่นั้นก็เป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ทุกพระองค์ และสถานที่ว่านั้นก็กลายเป็นชมพูทวีป พื้นที่สูงกว้างใหญ่ เมื่อดอกบัวจะเกิดก็เกิดที่นั่น มนุษย์เราจะเกิดก็เกิดที่นั่น โดยมาจากพรหมโลก

เมื่อน้ำแห้งลง ฝุ่นดีในผืนแผ่นดินนี้ได้มีกลิ่นรสอันโอชาอร่อยยิ่งนัก เหมือนดังละอองนิรุทกปายาส เหล่าพรหมที่สถิตอยู่ในชั้นอาภัสสรพรหมสิ้นบุญแล้วก็จุติจากอาภัสสรพรหมลงมาเกิดเป็นมนุษย์ ผุดเกิดมาเอง คนเหล่านั้นยังไม่เป็นเพศหญิงเพศชายเหมือนดังพรหม มีรัศมีแผ่ซ่านรุ่งเรืองสดใสงดงาม มีฤทธิ์สามารถไปทางอากาศได้ ไม่ได้กินอะไร ความอึดเอิบใจ เป็นอาหารต่างข้าวและน้ำ มีอายุยืนได้ ๑ อสงไขย กาลผ่านมาโดยลำดับก็เป็นผู้หญิงผู้ชายเหมือนเมื่อก่อนพรหมทั้งหลายเห็นเช่นนั้นต่างก็พากันชิมรสดินต่างข้าวและน้ำทุกวัน ด้วยเหตุที่พวกพรหมมีความคิดอันเป็นอกุศล ๓ อย่างเกิดขึ้น คือ คิดทางกาม คิดพยาบาท คิดเบียดเบียน จึงทำให้รัศมีในร่างกายหายไปหมดสิ้น ความมืดจึงปกคลุมไปทั่วแผ่นดินมองไม่เห็นกัน เมื่อพวกเขาเห็นมืดมืดเช่นนั้นจึงรำพึงรำพันกันว่า พวกเราจะทำอย่างไรจึงจะเห็นหนทาง ด้วยอำนาจบุญกุศลของเขาเหล่านั้นจึงเกิดเป็นคินเป็นวัน เป็นเดือนเหมือนแต่ก่อน และด้วยอำนาจอริชฐานนั้น จึงเกิดเป็นดวงตะวันขึ้นดวงหนึ่ง สูงได้ ๕๐ โยชน์ มีปริณทลได้ ๑๕๐ โยชน์ ทำให้ฝูงชนทั้งหลายได้มองเห็นหนทาง ได้มองเห็นกันและกัน และแสงของตะวันก็สว่างไสวรุ่งเรืองอยู่เช่นนั้น ฝูงชนต่างก็ยินดีปรีดา ยิ่งนัก จึงพากันกล่าวว่า เทพบุตรองค์นี้สามารถบรรเทาความมืดได้ ควรเรียกว่า พระสุริยะ (พระอาทิตย์)

เมื่อพระอาทิตย์ให้ความสว่างไสวตลอดวันแล้ว จึงพากันเวียนขวารอบเขาพระสุเมรุราช พอลบเขาพระสุเมรุราชแล้วก็กลับมืดขึ้นอีก คนทั้งหลายเกิดความกลัว จึงกล่าวว่าเทพบุตรได้ให้ความสว่างรุ่งเรืองแจ่มจ้า นับว่าเป็นการดีแล้ว แต่ยังมีมืดอยู่อีก น่าจะมีเทพบุตรที่สามารถบันดาลให้มีแสงสว่างในเวลากลางคืนได้ เหมือนเทพบุตรที่ลับสายตาไปแล้วนั้น ด้วยอำนาจอริชฐานของคนเหล่านั้นจึงเกิดดวงจันทร์ดวงหนึ่งใหญ่ มีแสงสว่างนวลงามยิ่งนัก มีขนาดย่อมกว่าดวงตะวัน ๑ โยชน์ ขึ้นสมดังปรารถนา

เดือนและตะวัน คือ พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็มาจากพรหมโลกเพื่อส่องแสงสว่างให้คนในโลกนี้ได้เห็น เมื่อพวกเขาได้เห็นพระจันทร์และพระอาทิตย์เช่นนั้นแล้ว ก็มีความยินดียิ่งนัก และปลาบปลื้มปิติยิ่งกว่าเก่า และกล่าวกันว่า เทพบุตรองค์นี้สามารถให้แสงสว่างให้เราได้เห็นหนทางดังใจปรารถนาประหนึ่งรู้จิตใจของพวกเรา ที่เกิดมีแสงสว่างขึ้นในกลางคืน ควรเรียกว่า

จันทร์เทพบุตร เมื่อเกิดมีพระจันทร์ พระอาทิตย์แล้ว จึงเกิดดาวนักษัตร ๒๗ ดวง พร้อมด้วยหมู่ดาวดารากรทั้งหลาย

ต่อมาจึงเกิดมีวัน ค่ำ เดือน ฤดูแล้ง และปีทั้งหลายตั้งแต่บัดนั้น ผืนแผ่นดินรุ่งเรืองท้องฟ้า ระเบียบระยับด้วยเดือน ตะวัน ตลอดปีเป็นอนันตอสงไข เรียกว่า อสงไขยกลับ เมื่อพระอาทิตย์ พระจันทร์และดวงดาวต่าง ๆ เกิดขึ้นครั้งแรกนั้น วัน ค่ำ เดือน ปี ก็เกิดขึ้นครั้งแรกเช่นเดียวกัน ถึงวันเพ็ญเดือน ๔ พระอาทิตย์ก็โคจรมาในราศีมีน เสวยฤกษ์อุตตาราภร พระจันทร์โคจรครั้งแรก ในราศีกันย์ เสวยฤกษ์อุตตรมคฺชน ขึ้น ทำให้เห็นหนทางได้ ๔ ทวิป พร้อมกันทั้งหมด พระอาทิตย์ ก็ส่องแสงให้เห็น ๒ ทวิป พระจันทร์ก็ส่องแสงให้เห็น ๒ ทวิป หมุนเวียนไปเท่า ๆ กัน เมื่อดวงอาทิตย์ ขึ้นในแผ่นดินชมพูทวีปของเรานี้รวมทั้งแผ่นดินบุพพิเทททวีป คนใน ๒ ทวิปนั้นก็เห็นดวงอาทิตย์ เมื่อดวงอาทิตย์ตกในแผ่นดินของเรานี้ ก็จะมีพระจันทร์ในอุตตรกुरुทวีป และอมรโคยานทวีปในเวลาเดียวกัน ทั้งสองทวีป ตั้งแต่นั้นมาคนทั้งหลายจึงได้มองเห็นกันอยู่ในผืนแผ่นดินจนถึงไฟไหม้กลับ และเกิดกลับใหม่ เรียกว่า วิวัฏฐายี อสงไขยกลับทั้ง ๔ อสงไขย ชื่อว่า มหากลับ ในปีหนึ่งมี ๓ ฤดูแล้ง คิมหันตฤดูหรือฤดูร้อน มี ๔ เดือน นับตั้งแต่เดือน ๔ แรม ๑ ค่ำ ถึงเดือน ๘ ขึ้น ๑๕ ค่ำ วสันตฤดูหรือฤดูฝน มี ๔ เดือน นับตั้งแต่เดือน ๘ แรม ๑ ค่ำ ถึงเดือน ๑๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เหมันตฤดูหรือฤดูหนาว มี ๔ เดือน นับตั้งแต่เดือน ๑๒ แรม ๑ ค่ำ ถึงเดือน ๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ฤดูแล้งมี ๒ กาล รวมเป็น ๖ กาล คือ วสันตกาล นับตั้งแต่เดือน ๔ แรม ๑ ค่ำ ถึงเดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ มีน้ำให้โทษคนทั้งหลาย คิมหันตกาล นับตั้งแต่เดือน ๖ แรม ๑ ค่ำ ถึงเดือน ๘ ขึ้น ๑๕ ค่ำ มีลม และไฟเป็นกำลังแก่คนทั้งหลาย วสันตกาล นับตั้งแต่เดือน ๘ แรม ๑ ค่ำ ถึงเดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำ มีลมและไฟให้โทษคนทั้งหลาย สรทกาล นับตั้งแต่เดือน ๑๒ แรม ๑ ค่ำ ถึงเดือน ๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ มีไฟและน้ำให้โทษ สิริรกาล นับตั้งแต่เดือน ๒ แรม ๑ ค่ำ ถึงเดือน ๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำ มีน้ำให้โทษ

ในกาลทั้ง ๖ นี้ วสันตกาลเป็นก่อน (มีก่อน) คนทั้งหลายที่เกิดในแผ่นดินก็กินจวนดิน อันโอชะตามฤดูกาลเหล่านี้ โดยเหตุที่ปวงชนประมาณลืมนึกว่าไม่รู้จักบาปบุญคุณโทษ ไม่รู้จักความดี ความชั่ว จวนดินที่พวกเขากินนั้นก็จมลงไปในใต้ดิน มันจึงพูนขึ้นในกลีบดิน ดุจดอกเห็ดที่ตุ่ม แล้วก็จมหายลงไปในแผ่นดิน เกิดเป็นเถาวัลย์ ที่ชื่อ ภาทาลตา ขึ้นมาแทนคล้ายผักบุง ซึ่งมีโอชะ รสขื่นนัก คนทั้งหลายจึงกินเถาวัลย์นั้นต่างข้าวทุกวัน เมื่อเวลาผ่านมานานเข้า คนทั้งหลายก็ประมาณ มั่วเมาไม่รู้จักบาปบุญคุณโทษ เถาวัลย์ภาทาลตาที่วั้นนั้นก็หายไป ข้าวสาละก็เกิดขึ้นเป็นลำต้น เป็นหน่อ เป็นตอ เป็นข้าวสาร ชาวเองไม่ต้องทำ ไม่ต้องฝัด ไม่ต้องตาก ไม่มีแกลบ ไม่มีรำ เป็นข้าวสารเอง พอเอาข้าวสารนั้นใส่หม้อตั้งบนก้อนส่ำที่ชื่อว่า โขติกปาสาณ ไฟก็ลุกโชติช่วงขึ้นเอง

ถ้าปรารถนาอยากจะได้กับข้าวอะไรก็จะได้กับข้าวทุกอย่าง เมื่อคนกินเข้าไปแล้วก็เกิดมีอาหารเก่าอาหารใหม่ แล้วก็กลายเป็นอุจจาระออกมาเหมือนอย่างมนุษย์เรา ตั้งแต่นั้นจนกระทั่งบัดนี้ เมื่อพวกเขากินจวนดินก็ดี กลีบดินซึ่งเหมือนดอกเห็ดที่ตุ่มก็ดี เชือกเถาวัลย์ภทาลตาก็ดี ไม่มีอุจจาระเหมือนเทพดาเสวยข้าวทิพย์ เมื่อกินอาหารจนอิ่มดีแล้ว อาหารนั้นก็ถูกไฟธาตุเผาแล้วก็จะละลายหายไปในร่างกายสิ้น เมื่อใดได้กินข้าว เมื่อนั้นก็จะมีอุจจาระ เมื่อได้กินข้าวแล้วก็เกิดระคะความกำหนดตามวิสัยโลกธรรมของชายหญิง ตั้งแต่นั้นมา ผู้ที่มีความโลภมากก็กลายเป็นสตรีไป ผู้ที่มีความโลภพอสมควรก็กลายเป็นบุรุษ บุรุษและสตรีก็เกิดขึ้นตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

เมื่อเกิดมีบุรุษสตรีขึ้นเช่นนั้นแล้ว พอเห็นกันเข้าก็มีจิตปฏิพัทธ์รักใคร่ ชอบพอกันแล้ว ก็ร่วมเสพกามกันตามธรรมดาของโลก เหมือนกับที่มีมาในกาลปีก่อน ๆ ต่อจากนั้นจึงหาที่ปลูกบ้านปลูกเรือนอยู่ เพื่อปิดบังความละอายที่เป็นสภาน่าละอายนั้น ครั้นเป็นคู่สามีภรรยากันแล้ว ก็ปลูกบ้านปลูกเรือนอยู่กันตามลำพัง แล้วก็ไปหาเอาข้าวสาลีมาไว้มาก ๆ เพื่อเก็บกินได้หลาย ๆ วัน เวลานั้น ข้าวสาลีก็กลายเป็นแกลบเป็นรำเหมือนข้าวเปลือกของเราปัจจุบันนี้ ส่วนสถานที่ที่เคยงอกแตกออกเป็นข้าวสารก็ไม่งอกเหมือนอย่างเคย คนทั้งหลายเห็นเหตุการณ์เช่นนั้นแล้วก็ประหลาดใจ จึงชุมนุมปรึกษารือเจรจาตกลงเพื่อแบ่งที่ดินทำกินกันว่า เมื่อก่อนประพฤติปฏิบัติตนอยู่ในศีลในธรรม ปรารถนาสิ่งใดก็ได้ดังปรารถนา ไม่ได้กินอาหารอะไรก็ยังอิ่ม จะไปทางไหนก็ไปทางอากาศ มีที่นอนที่อยู่ง่ายเป็นสุขสำราญ ร่างกายก็มีรัศมีรุ่งเรืองไปทั่วจักรวาล จวนดินก็เกิดขึ้นมาเป็นประโยชน์แก่เรา เพราะเหตุเราชวนกันโลภอาหารกินจวนดิน รัศมีที่เคยรุ่งเรืองอยู่ในร่างกายเราก็ตายไปหมดสิ้น ทำให้มืดมิดมองไม่เห็นกันจึงปรารถนาแสงสว่างอีก พระอาทิตย์และพระจันทร์จึงบังเกิดขึ้นให้แสงสว่างแก่พวกเรา เรากระทำความผิดอีกจวนดินก็หายไปกลายเป็นดังดอกเห็ดตุ่มขึ้นมาจากกลีบดินให้เรากินต่างข้าว เรากลับพากันทำความชั่วต่างๆ นานา กลีบดินที่เหมือนดอกเห็ดก็หายไปกลายเป็นเถาวัลย์ชื้อ ภทาลตา ขึ้นมาให้เรากินต่างอาหาร เรากระทำความชั่วหนักเข้าไปอีก เถาวัลย์ภทาลตาก็หายไปสิ้นอีก กลายเป็นข้าวสาลีที่ไม่ได้ปลูก หากเป็นข้าวสารมาเองให้เรากินเป็นอาหาร ข้าวสาลีที่วุ่นนี้ เราเก็บเอาจากที่ใดในตอนเย็น เช้าวันรุ่งขึ้น เราก็มองเห็นข้าวที่ปรากฏอยู่ในที่นั้นเหมือนเดิม เมื่อไปเก็บเอาตอนเช้า ตกตอนเย็นก็จะปรากฏเห็นเกิดเต็มอยู่เหมือนเดิม หาร่องรอยเกี่ยวไม่มี บัดนี้พวกเรากรรมทำทุจริตผิดศีลธรรมยิ่งกว่าแต่ก่อนอีก ข้าวสาลีก็กลายเป็นข้าวเปลือกไป และที่เกี่ยวข้าว ข้าวก็หายไปมีแต่ซังและฟางเปล่า จะเป็นรวงข้าวเหมือนเดิมไม่มีแก่เราอีกแล้ว ตั้งแต่นั้นต่อไป พวกเราควรแบ่งปันที่ดินปักเขตแดนกันเพื่อจะได้เพาะปลูกกินกันให้เป็นสัดส่วน จึงจะเป็นการถูกต้อง หลังจากพวกเขาตกลงกันแล้ว จึงได้แบ่งปันที่ไร่นาให้แก่กัน

และกันตั้งแต่บัดนั้นมาระยะนั้นคนบางคนเกิดความโลภขึ้น มีใจชั่วร้ายก็ไปชิงเอาที่ของคนอื่นเขา คนที่เป็นเจ้าของเดิมก็โกรธจึงไล่ตีต่อกันอยู่ ๒- ๓ ครั้ง ต่อมาจึงประชุมปรึกษาหารือตกลงกันอีกว่า เวลานี้พวกเรากลายเป็นโจรหัวโจกก่อความวุ่นวายมาก เนื่องจากไม่มีใครเป็นหัวหน้าที่จะว่ากล่าวตักเตือนพวกเรา ดังนั้นควรตั้งท่านผู้ใดผู้หนึ่งให้เป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า เป็นผู้นำของพวกเรา พวกเราประพฤติดุชชั่วนั้นได้อย่างไร ท่านจะได้พิจารณาตัดสินสั่งการไปตามความผิดชอบนั้น พร้อมกันนั้นจะได้เป็นผู้แบ่งปันเขตแดนที่อยู่ที่อยู่อาศัยทำกินให้แก่พวกเรา และพวกเราก็จะมอบที่ไร่นาให้แก่ท่านผู้เป็นใหญ่นั้นมากกว่าพวกเรา ครั้นพวกเขาประชุมเจรจาตกลงกันเช่นนั้นแล้ว จึงอัญเชิญพระโพธิสัตว์เจ้าให้เป็นหัวหน้าเป็นผู้นำของพวกเรา และพวกเขาก็พร้อมใจกัน ทำพิธีราชาภิเษกพระโพธิสัตว์เจ้าขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินมีอิสริยยศ พร้อมมูลด้วยพระนาม ๓ ประการ คือ มหาสมมติราช เพราะคนทั้งหลายยินยอมพร้อมใจกันตั้งพระองค์ให้เป็นใหญ่ ชัดตียะ เพราะคนทั้งหลายมอบความเป็นใหญ่ให้พระองค์ ทรงมีพระราชอำนาจแบ่งปันไร่นา ข้าวน้ำ ให้แก่อาณาประชาราษฎร์ทั้งปวง และราชา เพราะทรงเป็นที่พึงพอใจเคารพนับถือของคนทั้งหลาย

พระโพธิสัตว์เจ้าทรงเป็นมหาบุรุษ ปวงชนทั้งหลายอัญเชิญขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เพราะพระองค์ทรงพระสิริโฉมสง่างามยิ่งกว่าประชาชน มีพระปรีชาสามารถรอบรู้ยิ่งกว่าคนทั้งปวง ทรงมีพระทัยซื่อตรงประกอบบุญบารมียิ่งกว่าปวงอาณาประชาราษฎร์ พวกเขาเห็นดังนั้นแล้ว จึงพร้อมใจกันสถาปนาพระองค์ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินปกครองและอบรมสั่งสอนพวกเขา เป็นประมุขของประเทศชาติ สืบสันตติวงศ์ติดต่อกันมาตราบเท่าทุกวันนี้ คนบางคนเห็นความไม่เที่ยงในสภาพการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นไปในโลก และเห็นความชั่วเกิดขึ้น ยิ่งเกิดความสังเวชสลดใจ จึงออกไปหาที่สงบ เช่น ภูฏี ศาลา และกระท่อม เป็นต้น แล้วรักษาศีลเจริญภาวนา เทียวออกบิณฑบาตเลี้ยงชีพ ตัดความโลภออกเสีย คนพวกนี้ชื่อพราหมณ์ ตั้งแต่นั้นมาจนกระทั่งบัดนี้ อีกพวกหนึ่งแจกไร่แจกนา ให้คนอื่นทำ ตัวเองเพียงแต่คอยปกป้องรักษา ค้าขายโดยชอบธรรม คนพวกนี้ชื่อว่า แพศย์ ติดต่อกันมาจนกระทั่งเดี๋ยวนี้ อีกพวกหนึ่งจะทำการสิ่งใด ก็ทำด้วยกำลังและความสามารถ ทำการฆ่าสัตว์ นานาชนิดมาเลี้ยงชีพ คนพวกนี้ชื่อว่า พราหมณ์และเป็นศูทร สืบมาจนกระทั่งบัดนี้ คนทั้งหลายต้องทำการงานที่ลำบากยากเข็ญมาเลี้ยงชีพ ไม่ได้ทำมาหากินได้โดยง่ายเหมือนแต่ก่อน คนเหล่านั้นมีอายุยืนได้ถึงอสงไขย อยู่ต่อมาอายุก็ลดน้อยถอยลงเรื่อย ๆ นานเข้าจนกระทั่งถึงมีอายุได้ ๑๐ ปี เป็นอายุขัยจึงตาย สาเหตุที่อายุ ปี เดือน ของคนทั้งหลายลดน้อยถอยลงนั้น เป็นเพราะคนในชั้นหลัง ต่อมาก่อกรรมทำชั่ว โลก โกรธ หลง มากกว่าเดิม มวลหมู่เทพยดาทั้งหลายที่อยู่บนสวรรค์ก็ติดบนต้นไม้ก็ดี ก็ไม่มีคนนับถือหรือเกรงกลัว ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดาวนพเคราะห์และดาวนักษัตร

ทั้งหลายก็ไม่โครไปตามราศีเหมือนแต่ก่อน ฤกษ์ทั้ง ๓ ฤกษ์ที่ดี กาลทั้ง ๖ กาลที่ดี ก็เปลี่ยนแปลงไป สิ้นไม่เหมือนเดิม ฝน ลม แดด ก็เปลี่ยนไป ทั้งต้นไม้ในแผ่นดินที่เคยเป็นยาที่ไม่เป็นยาเหมือนเก่า ฤกษ์กาลเปลี่ยนไป ปวงชนทั้งหลายจึงมีอายุลดน้อยถอยลง

สมัยใด คนไม่ได้ทำบาปมีแต่โมตรจิต สงเคราะห์ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน หมู่เทพดาทั้งหลายก็อภิบาลรักษา พระอาทิตย์ พระจันทร์ ดาวนพเคราะห์ และดาวนักษัตรทั้งหลายก็โครไปตามราศี ไม่เปลี่ยนแปลง แดด ลม ฝน ก็ตกต้องตามฤกษ์กาล ปี เดือน วัน และคืน ไม่ว่างที่เคยเป็นยากก็กลับคืนเป็นยาตามปกติ คนทั้งหลายก็มีอายุยืนยาวยิ่งขึ้นเหมือนเดิม อันสภาวะการณ์ทั้งหลายในโลกนี้ ไม่เที่ยงแท้ย่อมแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปมาดังกล่าวแล้ว บางคราวดีแล้วกลับชั่วร้าย แล้วก็กลับดีอีก ไม่เที่ยงเลย แม้คนในโลกก็ไม่เที่ยงเช่นเดียวกัน ผู้มีปัญญาควรรู้อาการอย่างนี้ แล้วพิจารณาถึงความไม่เที่ยงในโลกที่เป็นอยู่นี้ แล้วมุ่งบำเพ็ญบุญ กุศล เพื่อจะให้พ้นจากสภาพการณ์อันไม่เที่ยงนั้น จนกระทั่งได้เข้าถึงสมบัติอันสูงยิ่ง คือ พระนิพพานอันมั่นคงไม่หวั่นไหว ไม่รู้จักฉิบหาย ไม่พินาศ ไม่รู้จักตาย เป็นสมบัติที่ดีเลิศกว่าสมบัติทั้งหลายในโลกทั้ง ๓ นี้

นิพพานกถา นิพพานสมบัติเป็นสุขเกษมยิ่งนัก หากที่จะเปรียบปานมิได้ สมบัติพระอินทร์ พระพรหม ถ้าจะเอามาเปรียบกับนิพพานสมบัติแล้ว ก็เป็นประดุจแสงหิ่งห้อยมาเปรียบกับแสงพระจันทร์ หรือมิฉะนั้นก็ดุจน้ำติดอยู่ปลายผม เปรียบกับน้ำในมหาสมุทรซึ่งลึกถึง ๘๔,๐๐๐ โยชน์ หรือมิฉะนั้น ก็ดุจเอาฝุ่นเปรียบกับเขาพระสุเมรุ จักรรัตนวระอันประเสริฐแห่งพระนิพพานนั้นนับไม่ถ้วนเลย สมบัติในพระนิพพานนั้นมีสุขเหลือล้น หากอันใดเปรียบปานมิได้ ไม่มีการเจ็บไข้ได้ป่วยอะไร ไม่เผ่าไม่แค้น ไม่ตาย ไม่ฉิบหาย ไม่พลัดพรากจากกันสักอย่าง เป็นสมบัติที่ดีเลิศกว่าสมบัติในมนุษย์โลก เทวโลก และพรหมโลก

นิพพานนั้นมี ๒ อย่าง คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ดับกิเลสได้สิ้น แต่ชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ยังเหลืออยู่ อีกอย่างหนึ่ง คือ อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ดับกิเลสได้สิ้น ทั้งชั้น ๕ ก็ไม่เหลือ

องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราท่าน เมื่อคราวเสด็จนิพพานนั้น ทรงบรรลुถึงนิพพาน ๓ อย่าง คือ กิเลสนิพพาน ดับกิเลส ขัณณิพพาน ดับขันธ์ ธาตุนิพพาน ดับธาตุ องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราท่าน เมื่อตรัสรู้ก็ตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณ ภายใต้นพระรัตนมหาโพธิ์ในวันเพ็ญเดือน ๖ ปีวอก วันพุธ ยามใกล้รุ่ง ตรงกับวันพฤหัสบดีของไทย ลาวว่าวันเต๋ายี่ ในอนุราชฤกษ์ ในวันที่พระพุทธร่องค์ตรัสรู้นั้น พระจันทร์โครในราศีพศุจิก

เสวยฤกษ์ไพสาขะในกลางคืนวันพุธนั้น พระอังคาร พระพุธ พระเกตุ และพระอาทิตย์โคจรในราศีพฤษภราศีเดียว พระศุกรโคจรในราศีเมถุน พระเสาร์โคจรในราศีกรกฎ พระพฤหัสบดีออกก่อน

เมื่อพระพุธเจ้าเสด็จเข้าสู่พระนิพพานนั้น เสด็จในวันเพ็ญเดือน ๖ ปีมะเส็ง ตรงกับวันอังคารของไทย ลาวว่าวันกาบยี่ ยามใกล้รุ่ง เสวยฤกษ์ไพสาขะ พระอังคาร พระเกตุ และพระอาทิตย์ โคจรในราศีพฤษภ พระพฤหัสบดี และพระจันทร์โคจรราศีพศจิก พระพุธ และพระศุกรโคจรในราศีเมถุน พระเสาร์โคจรในราศีมังกรออกก่อนพระอาทิตย์ เหตุการณ์เช่นนั้นชื่อว่า ชันธนินพพานได้ปรากฏแก่พระพุทธรเจ้าของเราแล้ว พระธาตุทั้งมวลจะเสด็จมาประชุมรวมกันภายใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ และปรากฏนิมิตเป็นพระพุทธรองค์ขึ้นอีก ทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรดเทวดาและมนุษย์แล้ว จึงเสด็จเข้าสู่ปรินิพพานในวันเพ็ญเดือน ๖ ปีชวด ไพสาขฤกษ์ไทยว่า รวยยสัน พระอาทิตย์ พระพฤหัสบดี พระเกตุโคจรในราศีพฤษภ พระศุกรโคจรในราศีเมถุน พระพุธโคจรในราศีกรกฎ พระเสาร์โคจรในราศีสิงห์ พระอังคารโคจรในราศีมีน พระจันทร์โคจรในราศีพศจิก เหตุการณ์อย่างนั้นชื่อว่า ธาตุนิพพาน ได้มาถึงพระพุทธรเจ้าของเราแล้ว

นิพพานมี ๓ ชื่อ ได้แก่ (๑) สุนยตนิพพาน (ดับโดยสูญไป) (๒) อัปปนิหิตนิพพาน (ดับโดยไม่มีที่ตั้งแห่งทุกข์) และ (๓) อนิมิตตนิพพาน (ดับโดยไม่มีเครื่องหมาย) หนทางที่จะไปสู่นิพพานนั้น คือ มรรค ๔ ผล ๔ ได้แก่ โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกิทาคามีมรรค สกิทาคามีผล อนาคามีมรรค อนาคามีผล อรหัตตมรรค อรหัตตผล

ในหนทางทั้ง ๘ สายนี้ใครดำเนินไปได้ ผู้ที่ดำเนินไปได้ คือ ผู้ที่ละกิเลสได้ ๓๐๐ คือ รูปกิเลส ๑๘ อรูปกิเลส ๕๓ อาการกิเลส ๔ รวมเป็น ๗๕ ในกิเลสทั้ง ๗๕ นี้ แยกออกเป็นกิเลสภายใน ๗๕ กิเลสภายนอก ๗๕ จึงเป็น ๑๕๐ ในจำนวน ๑๕๐ นี้จัดเป็นฝ่ายเห็นผิดว่าเป็นตัวเป็นตน ๑๕๐ ความสงสัยลังเลใจ ๑๕๐ จึงเป็น ๓๐๐ ผู้ที่ละกิเลสทั้ง ๓๐๐ ได้เด็ดขาด ชื่อว่าได้ดำเนินถึงโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล จึงสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลชั้นพระโสดาบัน คือ ผู้ถึงกระแสพระนิพพานเป็นครั้งแรก

ผู้ที่ละกิเลส ๓๐๐ ดังกล่าวนั้นได้เด็ดขาด และยังละกิเลสอีก ๔๕๐ คือ ความกำหนัด ๑๕๐ ความโกรธฉุนเฉียว ๑๕๐ ความลุ่มหลง ๑๕๐ จึงรวมเป็น ๔๕๐ ผู้ละกิเลสได้อย่างนี้ชื่อว่า ได้ดำเนินถึงสกิทาคามีมรรค สกิทาคามีผล สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลชั้นพระสกิทาคามี คือผู้จะเกิดอีกครั้งเดียวก็จะนิพพาน

ผู้ที่ละกิเลส ๔๕๐ อย่างดังกล่าวมาได้เด็ดขาด และยังละความกำหนัดในกาม ๑๕๐ ความผูกใจปองร้าย ๑๕๐ จึงรวมเป็น ๓๐๐ เมื่อรวมกับที่ละได้เด็ดขาดมาก่อนจึงเป็น ๗๕๐ ผู้ละกิเลสได้อย่างนี้ชื่อว่า ผู้ดำเนินถึงอนาคามีมรรค อนาคามีผล จึงสำเร็จเป็นพระอริยบุคคล

ชั้นพระอนาคามี คือ ผู้ไม่หวนกลับมาสู่กามภูมิ จะไปถึงพรหมโลกชั้นสุทธาวาส แล้วก็จะนิพพานที่นั่น ผู้ละกิเลส ๗๕๐ อย่างดังกล่าวมาได้เด็ดขาด และยังละกิเลสอีก ๗๕๐ คือ ความกำหนัดรักใคร่พอใจในรูป ๑๕๐ ความกำหนัดรักใคร่พอใจในสิ่งที่มิใช่รูป ๑๕๐ ความเย่อหยิ่งถือตัว ๑๕๐ ความฟุ้งซ่าน ๑๕๐ ความไม่รู้ ๑๕๐ เมื่อรวมกับที่ละได้แล้ว ๗๕๐ จึงเป็น ๑,๕๐๐ ผู้ที่จะได้อย่างนี้ชื่อว่า ดำเนินถึงอภิสัทธรรมรรค อภิสัตตผล จึงสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลชั้นพระอรหันต์ คือ ผู้หมดกิเลส บริสุทธิถึงที่สุดแห่งพรหมจรรย์ สำเร็จกิจทุกอย่าง จึงชื่อว่า เข้านิพพาน ดับกิเลสทุกอย่างโดยไม่เหลือ

วิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน บุคคลอีกจำพวกหนึ่ง ปฏิบัติกว่าจะถึงพระนิพพานนั้น จะต้องผ่านความยากลำบาก เพราะจะต้องเจริญภาวนาจนได้โลกุตตรฌาน อับเป็นทางนำไปสู่นิพพาน จะต้องพิจารณาความหมุนเวียนของสัตว์ในภพต่าง ๆ ดูกอดีต อนาคต ปัจจุบัน กาลที่ล่วงไปแล้ว กาลที่จะมาภายหลัง หรือกาลบัดนี้ และจะต้องเจริญกุสณภาวนา ๑๐ (คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ สีเขียว สีขาว สีแดง สีเหลือง อากาศ และแสงสว่าง) ด้วยการปฏิบัติอย่างสูงจึงจะได้ฌาน ๕ เมื่อบรรลุฌานที่ ๕ แล้วก็อาจจะมีฤทธิ์ดำดินหรือเหาะเหินเดินอากาศได้ทุกหนทุกแห่ง ที่ว่าได้สมบัติ ๘ คืออะไร สมบัติ ๘ ได้แก่ รูปฌาน ๔ คือ ฌานสมาบัติที่ ๒ ฌานสมาบัติที่ ๓ ฌานสมาบัติที่ ๔ และอรุณฌาน ๔ คือ อากาสนัญญายตนสมาบัติ วิญญานัญญายตนสมาบัติ อาภิจัญญายตนสมาบัติ และเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ผู้ได้สมบัติ ๘ แล้ว จะมองเห็นสรรพสิ่งต่าง ๆ ได้ด้วยอำนาจ อภิญญา เช่น เมืองฟ้า เมืองสวรรค์ ผืนแผ่นดินอันกว้างใหญ่ มองเห็นความสุขในสวรรค์ชั้นอินทร์ ชั้นพรหมทั้งหลาย มองเห็นเหมือนอยู่บนฝ่ามือ ดุจผลมะขามป้อมวางอยู่กลางใจมือ

อภิญญา ๖ คืออะไร อภิญญา ๖ ได้แก่ ทิพพจักขุ ทิพพโสต เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ และอาสวักขยญาณ ผู้ที่ได้อภิญญา ๖ จะแสดงฤทธิ์ได้ทุกอย่าง เช่น ยกแผ่นดินขึ้นไว้บนกลางฝ่ามือ ยกภูเขาพระสุเมรุออกจากที่ตั้งได้ จะทำสิ่งใดก็ได้ทุกอย่างโดยไม่ยาก จะมองเห็นได้ไกลจะดูสิ่งใด ๆ ก็ได้โดยไม่มีสิ่งใดมาปิดบัง เห็นเบื้องบนถึงพรหมโลก มองดูเบื้องต่ำถึงนรก ภายใต้้น้ำและลมตลอดถึงมองออกไปมองข้ามมาด้วยทิพพจักขุญาณอย่างชัดเจน แม้เสียงที่พูด จะเป็นเสียงเจรจาของหมู่เทวดา อินทร์ พรหมในเมืองฟ้าเมืองสวรรค์ หรือเหล่าสัตว์ที่อยู่ในนรกก็ตาม ตลอดทั้งปลา เนื้อ นก สัตว์ดิรัจฉานชนิดไหนก็ตาม ก็จะได้ยินอย่างชัดเจน สามารถรู้จิตใจของผู้อื่นได้ รู้โดยไม่มีอะไรมาปิดบังได้ แม้ใจนั้นจะเป็นใจของเทวดา อินทร์ พรหม หรือใจของสัตว์ต่าง ๆ ก็ตาม ก็รู้อย่างกระจ่าง อีกทั้งระลึกชาติได้ รู้จักสถานที่อยู่ในชาติก่อนติดต่อกันหลาย ๆ ชาติ ที่เปลี่ยนแปลง เกิด ตาย โดยไม่มีสิ่งใดมาปิดบังได้ ทั้งเบื้องหน้าเบื้องหลัง ตลอดร้อยกัลป์ รู้การเกิดขึ้น และตายมาแล้ว ดุจมองดูมะขามป้อมอยู่บนฝ่ามือขณะนั้น (อภิญญา ๕ เบื้องต้นนี้เป็นชั้นโลกียะ) เมื่อได้

บรรลุปริญาที่ ๖ (อันเป็นชั้นโลกุตตระ) แล้วสามารถรู้ความสิ้นอาสวกิเลส คือ ความเศร้าหมองใจ ไม่มีจิตคิดจะเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสารอีกต่อไป มีแต่มุ่งมั่นเข้าสู่พระนิพพานอย่างเดียว สามารถกำจัดรูปชั้น ๒๕ เวทนาชั้น ๕ สัญญาชั้น ๒๐ สังขารชั้น ๔ และวิญญานชั้น ๑๒ กำจัดมลทินทั้งปวงมุ่งไปสู่พระนิพพานอันประเสริฐแต่อย่างเดียว การที่จะได้มานตามทีกล่าวมา ต้องใช้ความพยายามอย่างหนักในการเจริญภาวนา และเนื่องด้วยเป็นการยากมากที่จะกล่าวให้รู้ อย่างแท้จริง จึงขอกล่าวโดยย่อ ดังต่อไปนี้

สมถกรรมฐาน การปฏิบัติกรรมฐานเพื่อให้สำเร็จฌานที่ ๑ เป็นต้นนั้น จะต้องกำหนด นิमित ๓ อย่างเป็นอารมณ์ คือ บริกรรมนิमित การทำกรรมฐานโดยกำหนดเอานิมิต คือ เครื่องหมาย หรือภาพจุดใดจุดหนึ่งเป็นอารมณ์ อุคคหนิมิต การทำกรรมฐานกำหนดนิมิตติดตาเป็นอารมณ์ ปฏิภาคนิมิต การทำกรรมฐานกำหนดนิมิตเทียบเคียงเป็นอารมณ์ และเจริญภาวนา ๓ อย่าง คือ บริกรรม ภาวนา การภาวนาขึ้นบริกรรม อุปจารภาวนา ภาวนาขึ้นได้สมาธิจิตเกือบแน่วแน่ อปัณนาภาวนา ภาวนาขึ้นได้สมาธิจิตแน่วแน่ ดังนั้นพระโยคาวจร (ผู้บำเพ็ญเพียร) เจริญภาวนา ทำจิตให้เป็นสมาธิจนถึงขั้นแน่วแน่ โดยการกำหนดนิมิตเป็นอารมณ์กรรมฐาน จนนิมิตนั้นติดตา นิमितกรรมฐานปรากฏชัดเจนทุกส่วน เจริญภาวนาไปจนใกล้เกิดฌาน กล่าวคือ ได้บรรลุปุจฉาภาวนา อันเป็นกามาพจรสมาธิ กำจัดนิวรณ์ทั้ง ๕ คือ ความพอใจในกาม ความพยาบาท ความง่วงเหงาหุดหู่ ท้อถอย ความฟุ้งซ่าน รำคาญใจ และความสงสัย โดยใช้องค์ฌาน ๕ กำจัด องค์ฌาน ๕ นั้น คือ วิตก ยกจิตขึ้นสู่นิมิตกรรมฐาน เพื่อกำจัดความหุดหู่ท้อถอย วิจาร์ณ พิจารพานิมิตกรรมฐาน เพื่อกำจัดความสงสัย ปิติ อิ่มเอิบใจในนิमितกรรมฐาน เพื่อกำจัดความพยาบาท สุข ความสบายใจ ในนิमित เพื่อกำจัดความฟุ้งซ่าน เอกัคคตา จิตมีอารมณ์อย่างเดียวนั่นเอง กำจัดความพอใจในกาม

พระโยคาวจรเจริญภาวนา ตั้งแต่ขั้นบริกรรมกำหนดนิมิตเป็นอารมณ์จนถึงขั้นอปัณนา มีสมาธิจิตแน่วแน่ อันเป็นขั้นรูปาวจรสมาธิ ได้แก่ สำเร็จฌานมีฌานที่หนึ่ง เป็นต้น เมื่อพระยาโยคาวจรจะทำฌานให้สูงขึ้นไปกว่าฌานที่หนึ่งนั้น จะต้องฝึกจิตให้คล่องแคล่วจนชำนาญ จึงเรียกชื่อว่า วสี มี ๕ ประการ ได้แก่ (๑) อาวัชชนวสี ชำนาญในการกำหนดองค์ฌาน (๒) สมาปชชนวสี ชำนาญในการเข้าฌาน (๓) วุฏฐานวสี ชำนาญในการออกจากฌาน (๔) อธิฐานวสี ชำนาญในการอธิษฐานการเข้าฌาน และ (๕) ปัจจเวกขณวสี ชำนาญในการพิจารณาฌาน เมื่อได้ ปฏิบัติสมถกรรมฐานตามหลักที่ถูกต้องแล้วจนได้บรรลุถึงฌานที่หนึ่งแล้ว ฝึกวสีจนชำนาญในฌานที่หนึ่ง ถือฌานที่หนึ่งเป็นหลัก พยายามกระทำเพื่อบรรลุฌานข้างหน้ายิ่ง ๆ ขึ้นไป ซึ่งเป็นฌานที่ประณีตสุขุมยิ่งขึ้นโดยลำดับ มีฌานที่สองเป็นต้น และในการเจริญสมถกรรมฐานนี้

กสิน คือ อารมณ์สำหรับเพ่ง มี ๑๐ อย่าง ได้แก่ (๑)ปฐวีกสิน อารมณ์คือดิน (๒)อาโปกสิน อารมณ์คือน้ำ (๓) เตโชกสิน อารมณ์คือไฟ (๔) วาโยกสิน อารมณ์คือลม (๕) นีลกสิน อารมณ์คือสีเขียว (๖) ปิตกสิน อารมณ์คือสีเหลือง (๗) โลหิตกสิน อารมณ์คือสีแดง (๘) โอทาทกสิน อารมณ์คือสีขาว (๙) อากาสกสิน อารมณ์คืออากาศ และ (๑๐) อาโลกกสิน อารมณ์คือแสงสว่าง

อสุภะ ๑๐ ประการ ได้แก่ (๑) อุทฺธมาตกอสุภะ ศพขึ้นพอง (๒)วินีลกอสุภะ ศพที่ขึ้นเขียว (๓) วิปฺพพกอสุภะ ศพที่มีน้ำเหลืองไหลออก (๔) วิจฉิททกอสุภะ ศพที่ขาดเป็นท่อน ๆ (๕) วิกขายิตกอสุภะ ศพที่สุนัขป่ากัดกิน (๖) วิกขิตตกอสุภะ ศพที่เข้างิ้งงู (๗) หตวิกขิตตกอสุภะ ศพที่ถูกฟันแล้วทิ้งไว้ (๘) โลหิตกอสุภะ ศพที่มีเลือดไหลออก (๙) ปุฬวกอสุภะ ศพที่มีหมู่นอน และ (๑๐) อัญญิกอสุภะ ศพที่มีแต่กระดูก

อนุสสติ ๑๐ ได้แก่ (๑) พุทธานุสสติ (๒) ธัมมานุสสติ (๓) สังฆานุสสติ (๔) สีลานุสสติ (๕) จาคานุสสติ (๖) เทวตานุสสติ (๗) อุปमानุสสติ (๘) มรณานุสสติ (๙) กายคตาสติ และ (๑๐) อาณานิสสติ

อัปมัณญา ๔ ได้แก่ (๑) เมตตา (๒) กรุณา (๓) มุทิตา และ (๔) อุเบกขา

อาหาเรปฏิกูลสัญญา กำหนดอาหารที่กลืนเข้าไปให้เห็นว่าเป็นน่าเกลียด ๑

จตุราตฺตวตฺถถาน กำหนดพิจารณาสังขารที่ประชุมกันเป็นร่างกายให้เห็นเป็นเพียงธาตุสี่ ๑

อรุพกรรมฐาน ๔ ได้แก่ (๑) อากาสานัญจายตนะ เพ่งอากาศเป็นอารมณ์ (๒) วิญญานัญจายตนะ เพ่งวิญญาณเป็นอารมณ์ (๓) อากิญจัญญายตนะ เพ่งความไม่มีเป็นอารมณ์ และ (๔) เนวสัญญานาสัญญายตนะ เพ่งสัญญา ที่ละเอียดยเป็นอารมณ์

ในกรรมฐานทั้ง ๔๐ นี้ ปฏิภาคนิมิตย่อมได้เฉพาะในกรรมฐาน ๒๒ ได้แก่ (๑) กสิน ๑๐ (๒) อสุภะ ๑๐ (๓) กายคตาสติ ๑ และ (๔) อาณานิสสติ ๑

บริกรรมนิมิตและอุคคหนิมิต ย่อมได้ในกรรมฐานทั้ง ๔๐ ได้แก่ ได้ในกรรมฐาน ๒๒ และในกรรมฐานที่เหลืออีก ๑๘ กรรมฐานที่เหลือ ๑๘ ได้แก่ อนุสสติ ๘ (๑) พุทธานุสสติ ระลึกถึงพระพุทธเจ้า (๒) ธัมมานุสสติ ระลึกถึงพระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ (๓) สังฆานุสสติ ระลึกถึงพระสงฆ์ ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ (๔) สีลานุสสติ ระลึกถึงข้อปฏิบัติที่รักษาเป็นประจำ (๕) จาคานุสสติ ระลึกถึงการบริจาคทานต่าง ๆ (๖) เทวตานุสสติ ระลึกถึงเทพดาผู้รักษาภูมิสถานต่าง ๆ (๗) อุปमानุสสติ ระลึกถึงความเข้าไปสงบแห่งจิตใจ (๘) มรณานุสสติ ระลึกถึงความตายที่จะมาถึง อย่างแน่นอน ต้องรีบเร่งประกอบคุณงามความดีเอาไว้ อัปมัณญา ๔ ได้แก่ (๙) เมตตา ความรักใคร่

(๑๐) กรรณา ความสงสาร (๑๑) มุทิตา ความพลอยดีใจ (๑๒) อุเบกขา ความวางเฉย (๑๓) อาหारेปฏิกุล
 สัณญญา ๑ (๑๔) จตุธาตววัตถาน ๑ อรูปกรรมฐาน ๔ ได้แก่ (๑๕) อากาสนัญญายตนะ (๑๖) วิญญา
 ณัญญายตนะ (๑๗) อากิญจัญญายตนะ และ (๑๘) เนวสัณญานาสัณญายตนะ

พระโยคาวจรเจริญสมถกรรมฐานนั้น ต้องกำหนดบัญญัติเป็นอารมณ์ ซึ่งมี ๒ อย่าง ได้แก่
 (๑) ปัญญาปิยัตตาบัญญัติ (อตถบัญญัติ) บัญญัติตามธรรมชาติ หรือตามที่ชาวโลกนิยมเรียกกัน
 เช่น ภูเขา แม่น้ำ รถ คน เป็นต้น และ (๒) ปัญญาปนโตบัญญัติ (สัพพบัญญัติ) บัญญัติตามภาวะ
 ที่ปรากฏหรือตามเสียงที่ได้ยิน มี ๖ อย่าง ได้แก่ (๑) วิชขมานบัญญัติ บัญญัติอาศัยสิ่งที่มีสภาวะ
 ปรากฏอยู่ เช่น รูป เวทนา เป็นต้น (๒) อวิชขมานบัญญัติ บัญญัติอาศัยสิ่งที่ไม่มีสภาวะปรากฏอยู่
 เช่น ภูเขา ต้นไม้ เป็นต้น (๓) วิชขามาเนนอวิชขมานบัญญัติ บัญญัติอาศัยสภาวะที่ไม่มีปรากฏอยู่
 กับสิ่งที่มี สภาวะปรากฏอยู่ เช่น เสียงคน เป็นต้น (๔) อวิชขามาเนนวิชขมานบัญญัติ บัญญัติอาศัย
 สิ่งที่มีปรากฏอยู่ กับสิ่งที่ไม่มีสภาวะปรากฏอยู่ เช่น คนมีศรัทธา คนมีวิญญาณ เป็นต้น
 (๕) วิชขามาเนนวิชขมานบัญญัติ บัญญัติอาศัยสิ่งที่มีสภาวะปรากฏอยู่ทั้งสองอย่าง เช่น จักขุวิญญาณ
 เป็นต้น จึงรวมเป็นบัญญัติ ๗ และ (๖) อวิชขามาเนนอวิชขมานบัญญัติ บัญญัติอาศัยสิ่งที่ไม่มีสภาวะ
 ปรากฏอยู่ทั้งสองอย่างรวมกัน เช่น โอรส พระราชา เป็นต้น

พระโยคาวจรที่จะเจริญภาวนาเพื่อให้ได้รูปฌาน ต้องเบิกกสิณ ๙ อันใดอันหนึ่งก่อน
 แล้วจึงเพ่งอากาศ ความว่างโดยปริกรรมว่า อนนโต อากาโส อากาสไม่มีที่สุด จนสำเร็จจรูปฌานที่ ๑
 คือ อากาสนัญญายตนะ เพ่งอากาศ ความว่างเป็นอารมณ์เดี่ยวนิ่งแน่วแน่เฉยอยู่ เมื่อพระโยคาวจร
 จะเจริญภาวนารูปฌานที่ ๒ ต่อไปก็เพ่งเอาวิญญาณ คือ อากาสนัญญายตนะ จิตนั้นเป็นอารมณ์แล้ว
 บริกรรมว่า วิญญาณํ อนนตํ วิญญาณไม่มีที่สุด จนกระทั่งสำเร็จจรูปฌานที่ ๒ คือ
 วิญญาณัญญายตนะ เพ่งวิญญาณเป็นอารมณ์อย่างเดี่ยวนิ่งแน่วแน่เฉยอยู่ เมื่อพระโยคาวจรจะเจริญ
 ภาวนารูปฌานที่ ๓ ต่อไปก็เพ่งเอานัตถิภาวะ ความไม่มีอะไร ๆ โดยปริกรรมว่า นตฺถิ กิณฺณํ นิดหนึ่ง
 ก็ไม่มี น้อยหนึ่งก็ไม่มี จนกระทั่งสำเร็จจรูปฌานที่ ๓ คือ อากิญจัญญายตนะ เพ่งความไม่มีอะไร
 เป็นอารมณ์อย่างเดี่ยวนิ่งแน่วแน่เฉยอยู่ เมื่อพระโยคาวจรจะเจริญภาวนาเพื่อให้ได้รูปฌานที่ ๔
 ซึ่งเป็นอรุปฌานชั้นสูงสุดนั้น ก็เพ่งสัญญาของอากิญจัญญายตนะที่ละเอียดประณีต จะว่ามีก็ไม่ใช่
 จะว่าไม่มีก็ไม่เชิง มาเป็นอารมณ์แล้วบริกรรมว่า เจตํ สนฺตํ เจตํ ปณฺธิตํ นีสํบ นีสํบ นีสํบ นีสํบ
 สำเร็จตบะเป็นอรุปฌานที่ ๔ คือ เนวสัณญายตนะ เพ่งสัญญาอันสงบละเอียดประณีตอย่างเดี่ยวนิ่ง
 อยู่นิ่งเฉยอยู่

วิปัสสนากรรมฐาน พระโยคาวจรที่ได้มานถึงปัญจมานแล้วจะเจริญวิปัสสนาให้เกิดญาณขึ้นนั้น ต้องเจริญสติปัฏฐาน ตั้งสติกำหนดนามรูป (ปรมาณ) เช่น ยกเอาองค์มานในมานที่ ๕ มาเป็นอารมณ์กรรมฐาน จึงเกิดมานขึ้นตามลำดับ ดังนี้ (๑) สัมมสนญาณ-ญาณพิจารณาเห็นรูปนาม ชันธ ๕ เป็นอนิจจัง สภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ เป็นอนัตตา-บังคับบัญชาไม่ได้ (๒) อุทยัพพยญาณ-ญาณรู้เห็นรูปนามเกิดขึ้นแล้วเสื่อมไป (๓) ภังคญาณ-ญาณรู้เห็นรูปนามดับไป (๔) ภยญาณ-ญาณรู้เห็นรูปนามเป็นภัย (๕) อาทีนวญาณ-ญาณรู้เห็นรูปนามว่ามีโทษ (๖) นิพพิทาญาณ-ญาณรู้เบื่อหน่ายในรูปนาม (๗) บุญจิตุกัมมตาญาณ-ญาณอยากรู้ อยากจะออกหนี จากรูปนาม (๘) ปฏิสังขยาญาณ-พิจารณาถึงอุบายที่จะพ้นจากรูปนาม (๙) สังขารุเปกขาญาณ-ญาณรู้วางเฉยในรูปนาม และ (๑๐) อนุลอมญาณ-ญาณรู้เห็นรูปนามสอดคล้องตามญาณเบื้องต้นทั้ง ๑๐ ญาณนี้ เป็นวิปัสสนาญาณ

เมื่อพระโยคาวจรได้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจนเกิดวิปัสสนาญาณบรรลุโคตรภูญาณแล้ว ต่อจากนั้นก็ถึงวิโมกข์-ความหลุดพ้นจากโลกีย์ข้ามขึ้นสู่ชั้นโลกุตตระ อันได้แก่ อริยมรรคญาณ และวิโมกข์ทั้ง ๓ นี้ จัดเป็นสมุจเฉทวิมุตติ คือ ตัดกิเลสได้เด็ดขาด ที่ได้ชื่อเป็น ๓ อย่างนั้น ก็ด้วยอาศัย วิโมกขमुख คือ ปากทางเข้าสู่วิโมกข์ หรือประตูเข้าสู่อริยมรรคญาณ ๓ ประการ อันได้แก่ (๑) อนัตตานุปัสสนา พิจารณาเห็นนามรูปเป็นอนัตตา ชัดกว่าลักษณะอื่น ๆ ความหลุดพ้นโดยวิธีนี้ เรียกว่า สุญญตวิโมกข์ (๒) อนิจจานุปัสสนา พิจารณาเห็นนามรูปเป็นอนิจจัง ชัดกว่าลักษณะอื่น ๆ ความหลุดพ้นโดยวิธีนี้ เรียกว่า อนิมิตตวิโมกข์ (๓) ทุกขานุปัสสนา พิจารณาเห็นนามรูปเป็นทุกข์ ชัดกว่าลักษณะอื่น ๆ ความหลุดพ้นโดยวิธีนี้เรียกว่า อัปปนิหิตวิโมกข์

วิสุทธิ ๗ กับญาณ ๑๖ ปาติโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวะปาริสุทธิศีล และปัจจยสันนิสสิตศีล ปาริสุทธิศีล ๔ นี้ เป็นวิสุทธิที่ ๑ คือ สีลวิสุทธิ, อุปะจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ สมาธิทั้ง ๒ อย่างนี้เป็นวิสุทธิที่ ๒ คือ จิตตวิสุทธิ, การกำหนดพิจารณาเห็นสังขารเป็นเพียงนามรูป พร้อมทั้งกำหนดรู้ ลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐานและปทัฏฐานของนามรูปนี้เป็นวิสุทธิที่ ๓ คือ ทิณฺณวิสุทธิ และเป็นนามรูปปริจเฉทญาณ, การกำหนดพิจารณาเห็นปัจจยแห่งนามรูปนี้เป็นวิสุทธิที่ ๔ คือ กังขาวิตรณวิสุทธิและเป็นปัจจยปริคคหญาณ, เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดพิจารณาเห็นสังขารธรรม คือ นามรูป อันเป็นไปในภูมิที่ ๓ พร้อมทั้งเหตุปัจจยโดยพิจารณาญาณ ไตรลักษณ์ คือ ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา กับทั้งพิจารณาญาณความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งนามรูป และพิจารณาเห็นลักษณะแห่งมรรคและสิ่งมิใช่มรรค ด้วยกำหนดเห็นวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ มีโอภาส (แสงสว่าง) เป็นต้นว่าเป็นศัตรูหรือเป็นอุปสรรคแห่งมรรค นี้เป็นวิสุทธิที่ ๕ คือ

มัคคามัคคณานทสสนวิสุทธิ และเป็นสัมมสนญาณ (และตรุณอุทัยพพญาณ) เมื่อผู้ปฏิบัติธรรม สลัดศัตรูคือ นิวรณ์ ๕ ออกจากจิตใจได้แล้ว เจริญวิปัสสนาต่อไปตามลำดับวิปัสสนาญาณทั้ง ๙ คือ (พลว) ทุหทัยพพญาณ ภังคญาณ ภรณญาณ อามีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญจิตุกัมมตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารุเปกขาญาณ และอนุโลมญาณนี้เป็น (วิปัสสนาญาณ ๙) และเป็นวิสุทธิตี่ ๖ คือ ปฏิปทาณานทสสนวิสุทธิตี่ เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้า โลกุตระอุปปนาจิต (มัคคจิต) จักเกิดขึ้นนั้น กาลจักเป็นดังนี้ สังขารุเปกขาญาณ จะพิจารณาเห็นนามรูปเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ชัดแจ้งแล้ว ก็จะหยั่งลงสู่ภวังค์ ต่อแต่นั้น มโนทวาราวชชนะก็จะเกิดขึ้น กำหนดนามรูปเป็นอารมณ์ โดยเห็นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ต่อจากนั้นอนุโลมญาณก็จะเกิดขึ้น ๓ ขณะ คือ ขณะที่ ๑ เรียกปริกรรม ขณะที่ ๒ เรียกอุปจาร และขณะที่ ๓ เรียกอนุโลม ต่อแต่นั้นโคตรภูญาณก็เกิดขึ้น ขณะหนึ่งเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ สามารถครอบงำโดยปฏุชน ก้าวข้ามโคตรปฏุชนไป อย่างก้าวขึ้น สู่โคตรแห่งพระอริยะ ต่อแต่นั้นโลกุตระมรรค คือ มรรคญาณ ก็จะเกิดขึ้น กำหนดรู้ทุกขสัจจะ ละสมุทัยสัจจะ และทำให้แจ้งซึ่งนิโรธสัจจะ คือเห็นพระนิพพานได้แจ่มแจ้ง ถัดจากนั้นผลจิต หรือผลญาณก็จะเกิดขึ้น ๒-๓ ขณะ แล้วหยั่งลงสู่ภวังค์ ต่อแต่นั้นก็จะเกิดปัจจเวกขณญาณ พิจารณาทบทวนดูมรรค ผล นิพพานที่ได้บรรลุแล้ว กับทั้งพิจารณาทบทวนดูกิเลสที่ละได้แล้ว และที่ยังเหลืออยู่ ญาณทั้ง ๓ ข้อสุดท้าย อันได้แก่ มรรคญาณ ผลญาณ และปัจจเวกขณญาณนี้เป็นวิสุทธิตี่ ๗ คือ ญาณทสสนวิสุทธิตี่

อนึ่ง ถึงทราบว่าคุณฐานคามินีวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่เป็นตัวพาไปสู่อริยมรรคนั้น ได้แก่ วิปัสสนาญาณ ๓ ประการ คือ สังขารุเปกขาญาณอย่างเก่าที่สุด ๑ อนุโลมญาณ ๑ โคตรภูญาณ ๑ ผู้จะได้บรรลุอริยมรรคญาณ จะต้องผ่านญาณทั้ง ๓ นี้ กล่าวคือ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่มี ปัญญินทรีย์แก่กล้า ได้บรรลุวิปัสสนาญาณแล้ว เมื่อคุณฐานคามินีวิปัสสนากำลังเป็นไปก้าวหน้าอยู่ ย่อมจะเห็นนามรูปเป็นอนัตตาชัดแจ้ง แล้วจะก้าวเข้าสู่มรรคญาณทันที นี้ชื่อว่า สุกญุตวิโมกข์ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่มีลัทธินทรีย์แก่กล้า ได้บรรลุวิปัสสนาญาณแล้ว เมื่อคุณฐานคามินีวิปัสสนา กำลังเป็นไปก้าวหน้าอยู่ ย่อมจะเห็นนามรูปเป็นอนิจจังชัดแจ้งแล้วจะก้าวเข้าสู่มรรคญาณทันที นี้ชื่อว่า อนิมิตตวิโมกข์ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่มีสมาธินทรีย์แก่กล้า ได้บรรลุวิปัสสนาญาณแล้ว เมื่อคุณฐานคามินีวิปัสสนากำลังเป็นไปก้าวหน้าอยู่ ย่อมจะเห็นนามรูปเป็นทุกขังชัดแจ้ง แล้วจะก้าวเข้าสู่ มรรคญาณทันที นี้ชื่อว่า อปฺปณฺหิตวิโมกข์

ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ อริยมรรค จึงมีชื่อได้ ๓ อย่าง คือ ชื่อสุกญุตวิโมกข์ เป็นต้น ด้วยการพิจารณาเห็นอารมณ์ คือนามรูปเป็นอนัตตาเป็นต้น จึงสามารถบรรลุได้ แม้อริยผลก็มีชื่อได้

๓ อย่าง คือชื่อว่า สุนฺณุตวิโมกข์เป็นต้น เช่นเดียวกันด้วยเป็นสิ่งที่เกิดจากอริยมรรคนั้น แม้ผลสมาบัติก็เรียกชื่อได้ ๓ อย่าง มีชื่อว่า สุนฺณุตวิโมกข์ เป็นต้น

การอยู่เป็นสุขและการนิพพานในชีวิตปัจจุบัน พระอริยบุคคลทุกชั้น สามารถอยู่เป็นสุขอย่างแท้จริงในชีวิตปัจจุบันได้ ด้วยการเข้าผลสมาบัติ และสามารถนิพพานในชีวิตปัจจุบันได้ ด้วยการเข้านิโรธสมาบัติ กล่าวคือ การเข้าผลสมาบัติต้องพิจารณาเห็นสังขารโดยอาการต่าง ๆ ด้วยญาณทั้ง ๙ มี อุทยัพพญาณ เป็นต้น แล้วอธิษฐานจิตให้ขึ้นสู่วิถีดังนี้ (๑) บริกรรม-กำหนดรูปนาม (๒) อุปจาร-กำหนดรูปนามอีก (๓) อนุลอม-กำหนดรูปนามอีก (๔) อนุลอม-กำหนดรูปนามอีก (๕) อนุลอม-กำหนดรูปนามอีก (๖) ผลจิต-สวप्ผลพระนิพพานตลอดเวลาที่อธิษฐาน

พระอริยเจ้าเข้าผลสมาบัติด้วยอริยผลจิต ดังนี้ (๑) พระโสดาบัน เข้าผลสมาบัติด้วยโสดาปัตติผลจิต (๒) พระสกทาคามี เข้าผลสมาบัติด้วยสกทาคามีผลจิต (๓) พระอนาคามี เข้าผลสมาบัติด้วยอนาคามีผลจิต และ (๔) พระอรหันต์ เข้าผลสมาบัติด้วยอรหัตตผลจิต

เมื่อพระอนาคามีและพระอรหันต์ที่สำเร็จรูปมานมาแล้ว ต้องการจะเข้านิโรธสมาบัติดับสันทายุนั้น ต้องทำตามลำดับขั้นดังต่อไปนี้ (๑) ทำฌานให้เกิดขึ้น ตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงวิญญูญายตนฌาน โดยลำดับ (๒) ออกจากฌานแล้ว พิจารณาสังขารหรือสภาวะธรรมในองค์ฌาน โดยความเป็นอนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกข์ ความทุกข์ ทนไม่ได้ อนตตา สภาพที่ไม่ใช่ตัวตน ตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงวิญญูญายตนฌานตามลำดับ (๓) ทำอาภิกขุญญายตนฌานให้เกิดขึ้นแล้ว อธิษฐานเข้านิโรธสมาบัติตลอด ๗ วัน ไม่ให้บริจารเป็นอันตราย จะออกได้เมื่อพระพุทธรเจ้าทรงรับสั่งหา คณะสงฆ์ต้องการให้ออก หรือเมื่อครบวันแล้ว (๔) เมื่อขณะจะเข้านิโรธสมาบัตินั้น ทำรูปฌานขั้นสูงสุด คือ เนวสัญญานาสัญญายตนฌานให้เกิดขึ้นแล้ว จิต เจตสิกจะดับลงไม่ได้เกิดขึ้นตลอด ๗ วัน ตามอธิษฐาน ไม่มีสัญญา-ความจำ และไม่มีเวทนา-ความรู้สึกสุขทุกข์เลย (๕) เมื่อออกจากนิโรธสมาบัตินั้น จะเกิดผลจิตหนึ่งขณะก่อนแล้วจึงลงสู่ภวังค์ และกลับคืนความรู้สึกเหมือนสภาพเดิม ถ้าเป็นอนาคามีบุคคล ก็ออกด้วยอนาคามีผลจิต หนึ่งขณะแล้วจึงลงสู่ภวังค์ ถ้าเป็นอรหัตตบุคคล ก็ออกด้วยอรหัตตผลจิตหนึ่งขณะแล้วจึงลงสู่ภวังค์ ต่อจากนั้นจึงเกิดวิถิจิตกลับสู่สภาพเดิม

บุคคลที่จะภาวนาให้ได้พระนิพพานนั้น เมื่อว่าโดยสังเขปแล้ว ผู้มีปัญญาอบรมปรารภณาและระลึกถึงพระนิพพานอันประเสริฐว่า จะมีใครหนอที่สามารถจะนำมวลสรรพสัตว์ให้ดำเนินไปถึงพระนิพพานได้ ก็จะทำได้ว่า ผู้ที่สร้างสมอบรมบารมีมา และเคยปรารภณาให้ถึงพระนิพพานอยู่ทุกทิวาราตรีโดยมิได้ขาดสาย ต้องใช้เวลาอันยาวบานถึง ๒ อสงไขยและแสนมหากัลป์เช่นนี้

ก็หาสามารถจะนำสรรพสัตว์ไปสู่พระนิพพานได้ไม่ แต่สามารถนำตนให้บรรลุถึงพระนิพพานได้ คือบำเพ็ญบารมีเพียงเท่านั้น ก็สามารถจะบรรลุ นิพพานเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าได้ แต่ไม่สามารถจะนำสัตว์ให้บรรลุถึงพระนิพพานได้

ส่วนบุคคลใดได้สร้างสมอบรมบารมีได้ถึง ๔ อสงไขย ๘ อสงไขย ๑๖ อสงไขย และแสนมหากัลป์ และได้อธิษฐานไว้ว่า “จะนำสัตว์ทั้งไปสู่พระนิพพาน” ทุกวันคืนมิได้ขาดสาย

ผู้นั้นจะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า สามารถนำสัตว์ทั้งปวงให้ถึงซึ่งพระนิพพานได้ เหล่าสรรพสัตว์ที่พระพุทธรเจ้าทรงนำไปสู่พระนิพพานได้นั้น ต้องสร้างบารมีมาแล้วแสนมหากัลป์ จึงจะสามารถตามเสด็จองค์สมเด็จพระบรมศาสดาไปถึงพระนิพพานได้ ส่วนเหล่าบุคคลที่สร้างสมอบรมบารมีได้ ๒ อสงไขยแสนมหากัลป์ จะได้เป็นพระอรหันต์ชีนาสพ และสามารถนำสรรพสัตว์ไปสู่พระนิพพาน อันเป็นสถานที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จไปแล้ว พระพุทธรเจ้าแต่ละพระองค์ทรงโปรดเหล่าสัตว์ตลอดทั้งเทวดาทั้งหลายให้เข้าถึงพระนิพพาน นับได้ ๒๔ อสงไขย และ ๑๑,๐๐๐ โภกวิ กับอีก ๑๐๐,๐๐๐ คน

ผู้ใดถึงพระนิพพานแล้ว ผู้นั้นก็ไม่พินาศฉิบหาย ไม่แปรปรวนไปมา ไม่ท่องเที่ยวอยู่ในไตรโลกอีก เพราะพระนิพพานมีสภาพสิ้นกิเลสแล้ว พ้นจากทุกข์ทั้งปวง เป็นสันติสุข ไม่เหมือนพวกเหล่าสัตว์ที่ท่องเที่ยวอยู่ในไตรโลกนี้

การวิเคราะห์ไตรภูมิพระร่วงทั้ง ๑๑ กัณฑ์ ตั้งแต่กัณฑ์ที่ ๑ ปฐมกัณฑ์ ถึง กัณฑ์ที่ ๑๑ เอกาทศกัณฑ์ พบว่าไตรภูมิพระร่วงก็ไม่ใช่แค่ไตรภูมิ อันประกอบด้วย กามภูมิ รูปภูมิ และอรุภูมิ (ทั้ง ๓ ภูมินี้ ยังเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ) แต่เป็นเรื่องจตุภูมิ หรือภูมิ ๔ คือ ไม่ใช่แค่เรื่อง ๓ ภูมิ เท่านั้น มีการกล่าวถึงการพ้นจากสังสารวัฏ หรือการหลุดพ้นจากภูมิ ๓ ด้วย และเมื่อหลุดพ้นจากภูมิ ๓ ก็จะเข้าสู่ภูมิที่ ๔ อันเป็นโลกุตตรภูมิ หรือพ้นจากสังสารวัฏนั่นเอง

บทที่ ๔

สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์อิทธิมัตถสังคหะ

การวิจัยเรื่อง “การวิเคราะห์สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์อิทธิมัตถสังคหะ” ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าในประเด็นสังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์อิทธิมัตถสังคหะ และนำเสนอเนื้อหาตามลำดับดังต่อไปนี้

๔.๑ สังสารวัฏในคัมภีร์อิทธิมัตถสังคหะ

๔.๒ สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วง

๔.๓ สรุป

๔.๔ องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

๔.๑ สังสารวัฏในคัมภีร์อิทธิมัตถสังคหะ

สังสารวัฏ ตามที่ได้กำหนดไว้ในนิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัยนั้น หมายถึง การเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่าง ๆ ด้วยอำนาจกิเลส กรรม วิบาก หมุนเวียนอยู่เช่นนั้น ตราบเท่าที่ ยังตัดกิเลส กรรม วิบากไม่ได้ นั้นสอดคล้องทั้งทางตรงและทางอ้อมตามที่ปรากฏใน ๙ ปริเฉทของคัมภีร์อิทธิมัตถสังคหะ โดยเฉพาะในปริเฉทที่ ๘ ปัจจยสังคหวิภาค ประกอบด้วยปฏิจสมุปบาท (เหตุและผลที่ทำให้มีการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ) และปัจจยสนับสนุน ๒๔ ปัจจย

ปฏิจสมุปบาทนี้ แสดงอาการเกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุ ได้แก่ (๑) สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย (๒) วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย (๓) นามรูปย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย (๔) สฬายตนะย่อมมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย (๕) ผัสสะย่อมมีเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย (๖) เวทนาย่อมมีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย (๗) ตัณหาย่อมมีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย (๘) อุปาทานย่อมมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย (๙) ภพย่อมมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย (๑๐) ชาติย่อมมีเพราะภพเป็นปัจจัย (๑๑) ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสย่อมมีเพราะชาติเป็นปัจจัยความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

หรืออีกนัยหนึ่ง ปฏิจสุมุปปบาท ประกอบด้วย กาล ๓องค์ ๑๒ ส่วน ๒๐ เชื่อมต่อเป็น การ ๔ วัฏฏะ ๓ และมูล ๒

ปัจจัยสนับสนุน ๒๔ ปัจจัย) แสดงการตั้งอยู่แห่งปัจจัยเฉพาะ ประกอบด้วย (๑) เหตุปัจจัย (๒) อารัมมณปัจจัย (๓) อธิปติปัจจัย (๔) อนันตรปัจจัย (๕) สมันตรปัจจัย (๖) สหชาติปัจจัย (๗) อัญญมัญญปัจจัย (๘) นิสสยปัจจัย (๙) อุปนิสสยปัจจัย (๑๐) ปุเรชาติปัจจัย (๑๑) ปัจฉาชาติปัจจัย (๑๒) อาเสวนปัจจัย (๑๓) กรรมปัจจัย (๑๔) วิปากปัจจัย (๑๕) อาหารปัจจัย (๑๖) อินทริยปัจจัย (๑๗) ฌานปัจจัย (๑๘) มรรคปัจจัย (๑๙) สัมปยุตตปัจจัย (๒๐) วิปยุตตปัจจัย (๒๑) อัตถปัจจัย (๒๒) นัตถิปัจจัย (๒๓) วิคตปัจจัย และ (๒๔) อวิคตปัจจัย

๔.๒ สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วง

หัวใจสำคัญของไตรภูมิพระร่วง คือ สอนให้เห็นถึงความไม่เที่ยงแท้ของสรรพสิ่งหรือ การเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ แม้การเกิดในภพภูมิที่เป็นสุคติแต่ก็ไม่มีความแน่นอน ยังต้องมีการเวียนว่ายตายเกิดต่อไป ไม่สามารถที่จะหลีกเลี่ยงได้ จะมีพระนิพพานเท่านั้น ซึ่งบรรลุด้วยการปฏิบัติ ตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา จึงจะไม่มี การเวียนว่ายตายเกิดหรือสิ้นสุดในสังสารวัฏ ไตรภูมิพระร่วง เป็นวรรณกรรมที่เป็นแม่บทของวรรณกรรมไทย และมีอิทธิพลต่อวรรณกรรมสมัยหลังวรรณกรรม ที่เขียนขึ้นหลังจากไตรภูมิพระร่วง ส่วนใหญ่จะมีแนวคิดเกี่ยวกับไตรภูมิจากไตรภูมิพระร่วงแทรกอยู่ หรือไม่ก็มีการกล่าวอ้างถึงสิ่งต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในไตรภูมิพระร่วง

ไตรภูมิพระร่วงแสดงให้เห็นความสุข อันเป็นเป้าหมายในชีวิตของมนุษย์ ที่มนุษย์สามารถ เลือกได้ใน ๓ ระดับ คือ (๑) กามสุข ความสุขที่เกิดจากการเสพกามคุณ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ ไตรภูมิพระร่วงนำเสนอความสุขในภาพของสุคติภูมิ เพื่อให้เป็นเป้าหมายของผู้อ่าน ซึ่งเต็มไปด้วยความสุขต่าง ๆ ทางกามสุข ซึ่งยังเวียนว่ายตายเกิดและยังอยู่ในสังสารวัฏ (๒) ฌานสุข ความสุขที่เกิดจากฌาน คือ รูปฌาน ๔ และอรุณฌาน ไตรภูมิพระร่วงนำเสนอความสุขสงบที่จะได้รับ จากการปฏิบัติฌานเมื่อบรรลุยังรูปภูมิและอรุณภูมิ แต่ก็ยังเวียนว่ายตายเกิดและยังอยู่ในสังสารวัฏ เช่นเดียวกับกามสุข แต่เป็นความสุขที่ละเอียดและประณีตกว่าความสุขในระดับกามสุข และ (๓) นิพพานสุข ความสุข คือ นิพพาน เป็นความสงบระงับของขั้น ๕ นิพพานสุข ต่างจากกามสุข และฌานสุขซึ่งยังมีสัญญาและเวทนาอยู่ ไตรภูมิพระร่วงกล่าวว่านิพพานเป็นบรมสุขที่หาสุขใด เปรียบมิได้ เป็นความสุขสงบที่แท้จริง หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏอันเป็นเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวง

มนุษย์ที่ยังเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ ในจักรวาลของไตรภูมิพระร่วงนั้นแสดงให้เห็นแนวทางในการเลือกเป้าหมายของชีวิต นับตั้งแต่มนุษย์เกิดมาในจักรวาล มนุษย์สามารถเลือกกระทำความบาป (อกุศล) หรือบุญ (กุศล) ได้ หากกระทำความบาปย่อมส่งผลให้เมื่อตายแล้ว ต้องไปรับโทษหรือทนทุกข์ทรมานในอบายภูมิ หรือรับความยากลำบากในการเกิดเป็นมนุษย์ และถ้าหากกระทำความบุญย่อมจะได้รับสุขทั้งในขณะที่เป็นมนุษย์และไปเสวยสุขยังฉกามาพจรภพ หรือฉกามาพจรภูมิหรือรูปภูมิ หากแต่การเวียนว่ายตายเกิดในไตรภูมิ คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุณภูมิ นั้น ไตรภูมิพระร่วงกล่าวว่า มิใช่สุขที่เที่ยงแท้ยังคงต้องเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ

นิพพานสุข เป็นความสุขที่พ้นจากสังสารวัฏ เมื่อต้องการหลีกเลี่ยงจากความทุกข์ทรมานในอบายภูมิ ส่วนความสุขในกามสุข และฉกามาพจรภูมิ ก็ยังไม่ใช่ความสุขที่แท้จริงเนื่องจากยังต้องเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ ความทุกข์หรือความสุขในภูมิทั้งหลายในไตรภูมิพระร่วงถูกสร้างขึ้นมา เพื่อให้ผู้อ่านซึ่งอยู่ในมนุสสภูมิซึ่งจุดศูนย์กลางในการขับเคลื่อนการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏได้เห็นภาพเข้าใจชีวิต กำหนดเป้าหมายของชีวิต และเลือกแนวทางชีวิตของตนให้เป็นไปในสังสารวัฏหรือพ้นจากสังสารวัฏของการเวียนว่ายตายเกิดในจักรวาลแห่งนี้

ภพภูมิในไตรภูมิพระร่วง ได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ และโลกุตระภูมิ นรกภูมิเป็นภูมิที่ทุกข์ทรมานและเลวร้ายที่สุดถูกสร้างให้เกิดเป็นภาพแรกที่ชัดเจนที่สุดในใจผู้อ่าน ทำให้ผู้อ่านเห็นถึงจักรวาลอีกส่วนหนึ่งที่มีสามารถเห็นเองได้ในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ ภาพความทุกข์ทรมานรุนแรงร้ายกาจจากการกระทำความบาปหรืออกุศลกรรมต่าง ๆ เมื่อครั้งยังมีชีวิต ภาพของภูมิในส่วนที่อยู่ใต้พื้นดินนี้ จึงนับเป็นสิ่งที่น่าสนใจ ใคร่รู้ และยิ่งผู้เขียนสร้างภาพให้เป็นระบบชัดเจน เห็นภาพ อย่างเป็นจริงเป็นจัง ภาพของนรกในฐานะส่วนหนึ่งของจักรวาลจึงนับเป็นส่วนที่สำคัญ มีอิทธิพลต่อความเชื่อของประชาชนเป็นกุศโลบายที่ผู้ปกครองใช้เป็นเครื่องมือสื่อให้เกิดภาพในใจแก่ผู้อ่าน การลงโทษอย่างรุนแรงที่สุดถูกนำเสนอ ก่อน จากนั้นจึงกล่าวถึง เปรตภูมิ อสุรกายภูมิ เติรจกามาพจรภูมิ ทุกคติภูมิเหล่านี้ก็แสดงให้เห็นถึงความทุกข์ทรมานต่าง ๆ อันเป็นผลเกิดจากเหตุคือกรรมที่ได้เคยกระทำไว้ในขณะที่เป็นมนุษย์ ภาพของสุคติภูมิที่เต็มไปด้วยความสุขถูกนำเสนอ เพื่อแสดงให้เห็นถึงผลบุญที่ได้กระทำในขณะที่มีชีวิตอยู่ นำไปสู่ความสุขทางกามสุขที่สมบูรณ์แบบ รูปภูมิและอรุณภูมิเป็นภาพของภูมิที่เป็นสุขจากการปฏิบัติฉกามาพจรภูมิ เป็นความสุขสงบไม่ยึดติดกับความสุขทางกามใด ๆ และโลกุตระภูมิ ภาพที่ถูกนำเสนอว่าเป็นความสุขสงบอันแท้จริง ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏอีก การบรรลุถึงโลกุตระภูมิเป็นเพียงหนทางเดียวที่จะหลุดพ้นจากสังสารวัฏ ทำให้มนุษย์ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกแล้ว

จักรวาลในไตรภูมิพระร่วงมีจำนวนมากมายนับไม่ถ้วน มีลักษณะกลมดั่งผล มะขามป้อม ถูกรองรับด้วยน้ำและลม จักรวาลจำนวนมากมายนั้นตั้งอยู่ชิดกัน จักรวาลแต่ละจักรวาลจะมีเขาพระสุเมรุ เป็นจุดศูนย์กลาง รายล้อมด้วยภูเขาสัตตบริภัณฑ์ มีทวีปทั้ง ๔ อยู่ในแต่ละทิศจักรวาลแต่ละจักรวาล จะมีกำแพงจักรวาลเป็นที่สุดแดน ภายในจักรวาลนั้นจะมีวิถีโคจรของพระอาทิตย์ พระจันทร์ และดวงดาวต่าง ๆ จักรวาลและสรรพสิ่งกำเนิดขึ้นเอง โดยเป็นไปตามธรรมชาติเป็นวัฏจักร มีเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับลง ต่อเนื่องกันไปอันมีผลจากการกระทำของมนุษย์คำสอน เกี่ยวกับภพภูมิและประเภทของสัตว์เดือไนให้เราต้องหมั่นประพฤติดีหรือทำแต่กุศลกรรม เพราะการจะไปเกิดในภูมิใดหรือเกิดเป็นสัตว์ประเภทใดก็ขึ้นอยู่กับกรรมที่เราทำลงไป หากต้องการไปเกิดในภูมิที่ดีเป็นสัตว์ที่มีความสุขก็ต้องหลีกเลี่ยง การทำความชั่วและหมั่นทำแต่ความดี หรือถ้าจะให้บรรลุเป้าหมายสูงสุดตามอุดมคติของพุทธศาสนา ก็ต้องปฏิบัติจนบรรลุนิพพานหลุดพ้นจากภูมิทั้งปวง คำสอนเรื่องภูมิและสัตว์ของพุทธศาสนาจึงโยงอยู่กับคำสอนเรื่องกรรมโดยตรง^๑

แนวคิดเรื่องแนวคิดเรื่องสังสารวัฏที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วงนั้นวิเคราะห์ได้ ดังนี้

๑. ภพภูมิและการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงเกิดขึ้นโดยมีวิวัฒนาการตามธรรมชาติ มนุษย์เองก็เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติย่อมมีความเท่าเทียมกัน แต่แตกต่างกันจากการกระทำของแต่ละบุคคล มนุษย์จึงมีสิทธิในชีวิตตนเอง สามารถเลือกกระทำและกำหนดชีวิตตนเองได้ โดยไม่มีผู้ใดควบคุมให้เกิดขึ้นหรือเป็นไปตามอำนาจเหนือธรรมชาติใด ๆ เป็นไปตามกฎไตรลักษณ์ มีเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ทุกสิ่งล้วนเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยงแท้ ไม่มีสิ่งใดคงทนถาวร

๒. ภพภูมิดำเนินไปเป็นวัฏจักรด้วยเหตุเพราะกรรม กรรม คือ การกระทำในปัจจุบันของมนุษย์ กรรมหรือการกระทำ ณ ปัจจุบัน ขับเคลื่อนให้เกิดสิ่งต่างๆ ในอนาคต ถ้ามนุษย์หยุดกรรม อันเป็นกิเลสได้หมด มนุษย์ก็จะพ้นจากความทุกข์และถ้ามุ่งปฏิบัติตามสมาธิจนกระทั่งบรรลุนิพพาน การเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏของมนุษย์ก็จบสิ้นลงอย่างถาวร ดังนั้นกรรมหรือการกระทำของมนุษย์ จึงเป็นดังเครื่องมือที่ขับเคลื่อนจักรวาลให้อยู่ในสังสารวัฏหรือข้ามพ้นสังสารวัฏ แนวคิดเรื่องภพภูมิ และการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏของไตรภูมิพระร่วงนั้น เป็นไปตามหลักคำสอนในพุทธปรัชญาเถรวาท จักรวาลที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วงนอกจากจะเป็นเครื่องมือสำคัญ ที่ใช้เผยแผ่คำสั่งสอน

^๑ วชิระ งามจิตรเจริญ, พระพุทธศาสนาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๖๑), หน้า ๖๓.

ในพุทธปรัชญาแล้ว ยังเป็นเครื่องมือในการปกครองให้มนุษย์เกิดความเกรงกลัวต่อการทำบาป ทำให้ผู้คนในสังคมอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข ไตรภูมิพระร่วงได้นำเสนอแนวความคิดเรื่องความเท่าเทียมกันของผู้คนจากการกำเนิดโดยธรรมชาติของจักรวาลและมนุษย์ มนุษย์เป็นผู้ขับเคลื่อนจักรวาลให้เป็นไปด้วยการกระทำของตนเอง แนวคิดเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏของไตรภูมิพระร่วงมีลักษณะเป็นกรรมลิขิต จุดศูนย์กลางอยู่ที่มนุษย์ซึ่งเป็นผู้ขับเคลื่อนความเป็นไปในจักรวาล และทำให้จักรวาลดำเนินไปเป็นวัฏจักรที่ไม่จบสิ้นดังธรรมะข้อปฏิจจนุสุมปาบท อันเป็นแนวคิดที่สำคัญที่สุดของพุทธปรัชญาที่แสดงให้เห็นว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงล้วนเกิดมาจากเหตุปัจจัย การเกิดขึ้นพร้อมกันแห่งธรรมทั้งหลาย เพราะอาศัยกันและกัน เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี (อิมสมิ สติ อิทโหติ) เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น (อิมสสุป ปาธา อิท อูปปชติ) เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี (อิมสมิ อสติ อิท น โหติ) เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับ (อิมสส นิโรธา อิทนิรุณติ) กระบวนการเกิดและดับของธรรมทั้งหลายจึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยของกันและกัน แนวความคิดเรื่องสังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงจึงดำเนินไปตามหลักปฏิจจนุสุมปาบทนั่นเอง

ภาพของจักรวาลที่พระองค์นำเสนอโดยรวบรวมข้อมูลจากแหล่งความรู้ต่าง ๆ นอกจากจะเป็นการเน้นย้ำแนวความคิดความเรื่อง “ไตรภูมิ” ที่น่าจะปรากฏอยู่แล้วในสังคมขณะนั้นให้ชัดเจนเป็นระบบเป็นจริงเป็นจังยิ่งขึ้นแล้ว การอ้างอิงถึงแหล่งข้อมูลต่างๆ ยังเป็นการสร้างความน่าเชื่อถือให้กับแนวความคิดจักรวาลวิทยาที่ปรากฏใน “ไตรภูมิพระร่วง” ไตรภูมิพระร่วงแสดงภาพจักรวาลให้เกิดขึ้นในใจผู้อ่าน ตอบปัญหาในเชิงอภิปรัชญา รวมทั้งให้ข้อมูล โนมน้าวจิตใจให้ผู้อ่านปรับเปลี่ยนพฤติกรรมให้เป็นไปตามครรลองที่พึงประสงค์ โดยเลือกกำหนดพฤติกรรมที่กระทำอยู่ในปัจจุบันได้ด้วยตัวเอง มิใช่การบีบบังคับ ความเป็นระบบ น่าเชื่อถือ ศรัทธาของไตรภูมิพระร่วง จึงเป็นเครื่องมือสำคัญที่พระยาสิทธิไชยเพื่อสั่งสอน อบรม และปกครอง ประชาชนของพระองค์ให้ประพฤติปฏิบัติในแนวทางที่พระองค์ประสงค์ และอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสงบสุข การใช้หลักจิตวิทยาอันลึกซึ้งแยบยลนี้จึงเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ไตรภูมิพระร่วงมีอิทธิพลใน สังคมไทยสืบมาจนถึงปัจจุบัน

๔.๓ สรุป

ในบทนี้ผู้วิจัยวิเคราะห์แนวความคิดเรื่องสังสารวัฏตามที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วงหรือไตรภูมิภตามกรอบคัมภีร์อภิมัตถสังคหะ ประกอบด้วย ๔ ปริเฉท คือ ปริเฉทที่ ๑ จิตตสังคหิภาค ปริเฉทที่ ๒ เจตสิกสังคหิภาค ปริเฉทที่ ๓ ปกิณณกสังคหิภาค ปริเฉทที่ ๔ วิถีสังคหิภาค ปริเฉทที่ ๕

วิถีมุตตสังคหวิภาค ปริเฉทที่ ๖ รูปสังคหวิภาค ปริเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค ปริเฉทที่ ๘
ปัจจัยสังคหวิภาค ปริเฉทที่ ๙ กัมมัญฐานสังคหวิภาค

แนวความคิดเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏตามภพภูมิของไตรภูมิพระร่วง มีฐานมาจาก
แนวคิดเรื่องกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด ตามแนวคิดเรื่องสังสารวัฏในพระไตรปิฎก จำแนกเป็น
กามภพ รูปภพ และอรุภพ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑ จิตตสังคหวิภาค
รวมทั้งปรากฏเมื่อตีความแนวคิดเรื่องสังสารวัฏ ผ่านแนวคำสอนเรื่องปฏิจจนสมุปบาททั้งแบบข้ามภพ
ข้ามชาติและแบบชาติปัจจุบัน ซึ่งปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะปริเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค
แสดงให้เห็นว่า การตีความ แนวคิดแบบข้ามภพข้าม ชาติแม้จะมีฐานมาจากคำสอนเรื่องสังสารวัฏ
กรรม และการเวียนว่ายตาย เกิดในภพภูมิ ต่างๆ ทำให้เราสามารถทำความเข้าใจภพภูมิและการเวียนว่าย
ตายเกิดในสังสารวัฏ จากเหตุการณ์ที่ผ่านเข้ามาสู่ประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสในแต่ละวันภายใน
ชาติปัจจุบัน แนวทางการตีความ^๒ ดังกล่าวสามารถนำมาพิจารณาเพื่อทำความเข้าใจปัญหาชีวิต
ของปัจเจก และสภาพแวดล้อมทางสังคมซึ่งจะทำให้เกิดการแก้ปัญหาอย่างได้ผลการตีความแนวคิด
เรื่องภพแบบชาติปัจจุบันผ่านคำอธิบาย เรื่องปฏิจจนสมุปบาท จึงสามารถนำมาเป็นกรอบในการพิจารณา
แก้ปัญหาชีวิตระดับปัจเจก และระดับสังคมได้ในปัจจุบัน และสามารถสรุปสาระสำคัญดังตารางที่ ๔.๑

ตารางที่ ๔.๑ แสดงสาระสำคัญในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและไตรภูมิพระร่วง

ลำดับที่	สาระสำคัญ	คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ	ไตรภูมิพระร่วง	ข้อสังเกต
๑	ปีที่นิพนธ์	ประมาณ พ.ศ. ๑๐๐๐	พ.ศ. ๑๘๘๘	ต่างกัน ๘๐๐ ปี
๒	ผู้นิพนธ์	พระอนุรุธาจารย์	พระยาสิทธิไทย	ภิกษุและกษัตริย์
๓	จุดมุ่งหมาย ในการนิพนธ์	คู่มือในการศึกษาพระอภิธรรม จำนวน ๗ คัมภีร์	ใช้ในการควบคุม ทางสังคมของสุโขทัย	จุดมุ่งหมายต่างกัน
๔	โครงสร้างเนื้อหา	ประกอบด้วย ๙ ปริเฉท	ประกอบด้วย ๑๑ กัณฑ์	ต่างกัน
๕	การแบ่งภูมิ	๓๑ ภูมิ ประกอบด้วย อบายภูมิ ๔ ภูมิ กามสุขคติภูมิ ๗ ภูมิ รูปาวจรภูมิ ๑๖ ภูมิ อรุปาวจรภูมิ ๔ ภูมิ	๓๑ ภูมิ ประกอบด้วย กามภูมิ ๑๑ รูปภูมิ ๑๖ อรุภูมิ ๔	การแบ่งย่อยภูมิ ๓๑ ภูมิ เท่ากัน และคุณสมบัติ แต่ละภูมิย่อย เหมือนกัน

^๒ วิจิต ทองประเสริฐ และเกษภา ผาทอง, อรรถปริวรรตศาสตร์ในพระพุทธศาสนา, หน้า ๑๐๒๖-๑๐๓๒

๔.๔ องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

พระพุทธศาสนาอธิบายถึงเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏนั้น ภพภูมิเป็นที่เกิดของสัตว์มีอยู่ ๓ ภูมิ เรียกว่า ไตรภูมิ ได้แก่ (๑) กามภูมิ คือ ภูมิอันเป็นที่เกิดของสัตว์ที่ยังวนเวียนอยู่ในกาม ประกอบด้วย อบายภูมิ มนุษย์ภูมิ และสวรรค์ภูมิ (๒) รูปภูมิ คือ ภูมิที่เป็นดินแดนที่อยู่เหนือสวรรค์ชั้นพรหมนิมิตตวสวัตติขึ้นไปเรียกว่า พรหมโลก ได้แก่ รูปพรหม และ (๓) อรูปภูมิ คือ ภูมิอันเป็นที่เกิดของสัตว์ที่ไม่มีรูป ไม่มีตัวตน มีแต่เพียงจิต ได้แก่ อรูปพรหม ซึ่งปรากฏในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑ จิตตสังคิภาว

แนวคิดเรื่องสังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วง มีการพรรณนาถึงคติความเชื่อเกี่ยวกับนรก สวรรค์ การเวียนว่ายตายเกิด และสัจฐานของโลก ที่แบ่งเป็น ๓ ส่วน ได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิ และมีจุดมุ่งหมายในการแสดงภพภูมิ เพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการปกครองบ้านเมืองและการควบคุมคนในสังคม โดยสอนให้คนทำความดี และเว้นการทำความชั่ว มีลักษณะที่เป็นอภิปรัชญาเกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ และมีจุดมุ่งหมายในลักษณะที่เป็นจริยศาสตร์ที่มีการพรรณนาถึงสวรรค์ชั้นต่างและนรกขุมต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นที่อยู่ของผู้ทำความดีและทำชั่วหลังการตาย และยังใช้เป็นเครื่องมือในการปกครองบ้านเมือง และการควบคุมคนในสังคม โดยสอนให้คนทำความดี และเว้นการทำความชั่ว การสรุป อภิปราย ผล และข้อเสนอในการทำวิจัยผู้วิจัยจะนำเสนอในบทที่ ๕ ต่อไป

บทที่ ๕

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่อง “การวิเคราะห์สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์อริยมรรคสังคหะ” ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร (Document Research) เพื่อให้ทราบถึงข้อมูลในประเด็นต่าง ๆ ตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้คือ เพื่อศึกษาสังสารวัฏในคัมภีร์อริยมรรคสังคหะ เพื่อศึกษาสังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วง และเพื่อวิเคราะห์สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์อริยมรรคสังคหะ ผู้วิจัยได้ศึกษาหลักการทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับ สังสารวัฏ จากเอกสารชั้นปฐมภูมิและทุติยภูมิ โดยวิธีการเก็บรวบรวมจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ เอกสารตำราวิชาการ วิทยานิพนธ์ โปรแกรมหนังสืออิเล็กทรอนิกส์ และงานวิจัยอื่น ๆ เมื่อเก็บรวบรวมข้อมูลเรียบร้อยแล้วจึงดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูล และสรุปข้อมูลตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย มีรายละเอียดนำเสนอ ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๕.๒ อภิปรายผลการวิจัย

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

แนวคิดสังสารวัฏในคัมภีร์อริยมรรคสังคหะ พบว่าคัมภีร์อริยมรรคสังคหะ มีความสำคัญในฐานะคู่มือของพระอริยธรรมปิฎก ฉบับย่อสะดวกในการกำหนดจำ นับจำนวนสภาวะธรรม ทำให้ได้รับความนิยมนจากผู้สนใจศึกษาพระอริยธรรมเป็นอันมาก คัมภีร์อริยมรรคสังคหะเป็นผลงานของพระอนุรุธาจารย์ ไม่ปรากฏแน่ชัดว่า แต่งขึ้นเมื่อใด แต่สันนิษฐานว่าคงแต่งขึ้นเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เป็นคัมภีร์ที่รวบรวมเนื้อความในพระอริยธรรมปิฎกมากแล้วได้โดยย่อแบ่งออกเป็น ๙ ปริจเฉท ได้แก่ ปริจเฉทที่ ๑ จิตตสังคหวิภาค ปริจเฉทที่ ๒ เจตสิกสังคหวิภาค ปริจเฉทที่ ๓ ปกิณณกสังคหวิภาค ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค ปริจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตสังคหวิภาค ปริจเฉทที่ ๖

รูปสังคหวิภาค ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค ปริจเฉทที่ ๘ ปัจจยสังคหวิภาค และปริจเฉทที่ ๙ กัมมัฏฐานสังคหวิภาค

สังสารวัฏ ตามที่ได้กำหนดไว้ในนิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัยนั้น หมายถึง การเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่าง ๆ ด้วยอำนาจกิเลส กรรม วิบาก หมุนเวียนอยู่เช่นนั้น ตราบเท่าที่ยังตัดกิเลส กรรม วิบาก ไม่ได้ นั้นสอดคล้องทั้งทางตรงและทางอ้อมตามที่ปรากฏใน ๙ ปริจเฉท ของคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ โดยเฉพาะในปริจเฉทที่ ๘ ปัจจยสังคหวิภาค ประกอบด้วยปฏิจจนสมุปบาท (เหตุและผลที่ทำให้มีการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ) และปัจจยสนับสนุน ๒๔ ปัจจย

แนวคิดสังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วง พบว่าไตรภูมิพระร่วง หรือ เทวภูมิถา เป็น หนังสือสำคัญสมัยสุโขทัย ที่ตกทอดมาจนถึงสมัยปัจจุบัน เป็นหนังสือที่พญาสิทธิไทย เป็นผู้นิพนธ์ขึ้นทรงมีจุดมุ่งหมายที่จะแสดงเนื้อหาสาระเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องจักรวาลวิทยา หรือที่เรียกว่าภพภูมิอันเป็นที่เกิดของสัตว์ทั้งหลายหลังจากจบชีวิตในโลกนี้ว่าคนที่ทำกรรมอย่างใดจะได้รับผลอย่างไรเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ

ไตรภูมิพระร่วง ผู้นิพนธ์ คือ พญาสิทธิไทย โดยใช้ความรู้จากพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาที่ได้รับมาแต่ลังกาผ่านนครศรีธรรมราช โดยได้พยายาม นำเสนอองค์ความรู้เกี่ยวกับโลกและจักรวาลที่เป็นไปในลักษณะนามธรรมออกสู่ประชาชนทั่วไปให้ เห็นเป็นรูปธรรมมากที่สุด ให้ง่ายต่อการรับรู้และพิจารณาเห็นตามได้นับได้ว่าเป็นลักษณะความสามารถเฉพาะตัวของผู้นิพนธ์ ทั้งนี้เพราะพระองค์ได้รวมเอาหลักธรรมและข้อมูลจากคัมภีร์ต่างๆ ของพระพุทธศาสนา รวม ๓๐ คัมภีร์ ซึ่งมีเนื้อหาสาระเพื่อสั่งสอนให้คนทำบุญเพื่อจะได้ไปเกิดใน สวรรค์ภูมิ หลีกเลี้ยงการไปเกิดในอบายภูมิ และแนวคิดดังกล่าวนี้ได้มีอิทธิพลต่อคนไทยมาจนถึง ปัจจุบัน อย่างไรก็ตามหัวใจสำคัญของไตรภูมิพระร่วงก็อยู่ที่การที่สอนให้เห็นถึงความไม่เที่ยงแท้ของสรรพสิ่ง แม้การไปเกิดในภพภูมิที่เป็นสุคติแต่ก็ไม่มีความแน่นอน ยังต้องมีการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏต่อไปโดยไม่สามารถหลีกเลี้ยงได้ จะมีเพียงแต่พระนิพพานเท่านั้นที่ถือว่าหลุดพ้นจากสังสารวัฏ สามารถบรรลุด้วยการปฏิบัติตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนาจึงจะไม่มีมีการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารอีกต่อไป

ไตรภูมิพระร่วงเป็นวรรณกรรมที่เป็นแม่บทของวรรณกรรมไทยทั้งปวง มีอิทธิพลต่อวรรณกรรมสมัยต่อมา ล้วนได้รับแนวคิดเกี่ยวกับไตรภูมิแทรกอยู่และมีการกล่าวอ้างถึงเนื้อหาต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในไตรภูมิเสมอ และเรื่องราวในไตรภูมินั้นเองอิทธิพลต่อสถาปัตยกรรม คือ แผนผังการ ก่อสร้างวัด พระปรางค์ พระราชวัง ล้วนได้รับแนวคิดจากเรื่องไตรภูมิ แม้จิตรกรรม

ที่ปรากฏอยู่ในพระพุทธรูปศาสนาก็ล้วนได้รับอิทธิพลของไตรภูมิ เพื่อเป็นอนุสรณ์เตือนใจในการทำบุญแต่ละครั้ง

แนวคิดสังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ พบว่าแนวคิดสังสารวัฏในภพภูมิของไตรภูมิพระร่วง มีฐานมาจากแนวคิดเรื่องกรรมและการเวียนว่ายตายเกิดตามแนวคิดเรื่องสังสารวัฏในพระไตรปิฎก จำแนกเป็นกามภพ รูปภพ และอรุภพ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉพที่ ๑ จิตตสังคหิภาครวมทั้งปรากฏเมื่อตีความแนวคิดเรื่องสังสารวัฏผ่านแนวคำสอนเรื่องปฏิจสุมุปาบททั้งแบบข้ามภพข้ามชาติและแบบชาติปัจจุบัน ซึ่งปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะปริเฉพที่ ๘ ปัจจัยสังคหิภาค แสดงให้เห็นว่า การตีความ แนวคิดแบบข้ามภพข้าม ชาติแม้จะมีฐานมาจากคำสอนเรื่องสังสารวัฏกรรม และการเวียนว่ายตาย เกิดในภพภูมิต่างๆ ทำให้เราสามารถทำความเข้าใจภพภูมิและการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ

๕.๒ อภิปรายผล

จากผลการวิจัยเรื่อง “การวิเคราะห์สังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วงตามกรอบคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ” ผู้วิจัยได้พบประเด็นที่น่าสนใจหลายประเด็นจึงขอนำประเด็นที่น่าสนใจเหล่านั้นมาเพื่อการอภิปรายผลได้ดังนี้

๑. แนวคิดเรื่องสังสารวัฏในไตรภูมิพระร่วง กล่าวถึงการเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่าง ๆ มีจุดมุ่งหมายในแสดงการเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิ ในลักษณะที่เป็นจริยศาสตร์ที่อธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรมเช่นการพรรณนาถึง สวรรค์ชั้นต่างและนรกขุมต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นภพภูมิที่อยู่ของผู้ทำความดีและทำชั่วในชีวิตหลังความตาย โดยมีผลมาจากการกระทำในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่และยังใช้เป็นเครื่องมือในทางรัฐศาสตร์เพื่อปกครองบ้านเมืองและการควบคุมคนในสังคม สอนให้ทำความดีและเว้นจากการทำความชั่ว ซึ่งสอดคล้องกับพระครูวิจิตรธรรมทร (เรียน ดิสสวโส) ได้ศึกษาเรื่องการวิเคราะห์แนวคิดภพภูมิในพระไตรปิฎกที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วง สรุปได้ว่า ไตรภูมิพระร่วงนำเสนอองค์ความรู้เกี่ยวกับโลกและจักรวาลที่เป็นไปในลักษณะนามธรรมออกสู่ประชาชนทั่วไปให้เห็นเป็นรูปธรรมมากที่สุด ง่ายต่อการรับรู้และพิจารณาเห็นตามได้นับได้ว่าเป็นลักษณะความสามารถเฉพาะตัวขององค์นิพนธ์ ทั้งนี้เพราะพระองค์ได้รวมเอาหลักธรรมและข้อมูลจากคัมภีร์ของพระพุทธศาสนา รวม ๓๐ คัมภีร์ ซึ่งมีเนื้อหาสาระเพื่อสั่งสอนให้คนทำบุญเพื่อจะได้ไปเกิดในสุคติภูมิ หลีกเลี่ยงการไปเกิดในอบายภูมิ และแนวคิดดังกล่าวนี้ได้มีอิทธิพลต่อคนไทยมาจนถึงปัจจุบัน อย่างไรก็ตามหัวใจสำคัญของไตรภูมิพระร่วงก็อยู่ที่ การที่สอนให้เห็นถึง

ความไม่เที่ยงแท้ของสรรพสิ่ง แม้การไปเกิดในภพภูมิที่เป็นสุคติแต่ก็ไม่มีความแน่นอน ยังต้องมีการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารต่อไปโดยไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้^๑

๒. แนวคิดสังสารวัฏในภพภูมิของไตรภูมิพระร่วง มีฐานมาจากแนวคิดเรื่องกรรม และการเวียนว่ายตายเกิดตามแนวคิดเรื่องสังสารวัฏในพระไตรปิฎก จำแนกเป็นกามภพ รูปภพ และอรุภพ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์อิทธิมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑ จิตตสังคหิภาครวมทั้งปรากฏเมื่อตีความแนวคิดเรื่องสังสารวัฏผ่านแนวคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาททั้งแบบข้ามภพข้ามชาติ และแบบชาติปัจจุบัน ซึ่งปรากฏในคัมภีร์อิทธิมัตถสังคหะปริเฉทที่ ๘ ปัจจยสังคหิภาค แสดงให้เห็นว่า การตีความ แนวคิดแบบข้ามภพข้ามชาติแม้จะมีฐานมาจากคำสอนเรื่องสังสารวัฏ กรรม และการเวียนว่ายตาย เกิดในภพภูมิต่าง ๆ ทำให้เราสามารถทำความเข้าใจภพภูมิและการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ ซึ่งสอดคล้องกับพระไพฑูรย์ ธีรสทโธ (คำคุณ) ได้ทำวิจัย เรื่อง ศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิด เรื่อง สังสารวัฏในพุทธปรัชญาเถรวาท สรุปได้ว่า แนวคิดสังสารวัฏ คือ วงจรการเวียนว่ายตายเกิด ความจริงของชีวิตทั้งในแง่รูปธรรม และ นามธรรม คือ กายและจิต ทั้งสองสิ่ง เป็นสภาพความจริงในกระบวนการเปลี่ยนแปลงตามกฎไตรลักษณ์ คือ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไป การเปลี่ยนแปลงของกายและจิต เป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้นกับมนุษย์ แนวคิดชีวิตและความตาย ชีวิต คือ การรวมกันของเบญจขันธ์ สิ่งเหล่านี้อาศัยกันและกัน ย่อมเกิดขึ้นด้วยกัน อาศัยการประกอบกันเข้าทั้งนามและรูป จึงมีการบัญญัติชื่อเรียกบุคคล หรือวัตถุ สิ่งของ ส่วนความตาย ในความหมายทางพระพุทธศาสนา คือ การที่เบญจขันธ์แตกสลาย เมื่อวิเคราะห์ พบว่า สังสารวัฏ ไม่มีเบื้องต้น และ เบื้องปลายในการท่องเที่ยววนเวียนในสังสารวัฏ การเกิดเป็นความทุกข์อย่างหนึ่งในฐานะที่เป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตที่จะต้องดำเนินไปสู่ความทุกข์อันเป็นจุดจบของชีวิต นั่นก็คือความตาย แต่การเกิดและการตายก็ไม่ใช่ความทุกข์ทั้งสิ้นของชีวิต แต่จากจุดที่ชีวิตเริ่มต้นที่เกิดไปจนถึงสิ้นสุดลงที่ความตาย แนวคิดเรื่องสังสารวัฏแสดงไว้ว่า ชีวิตมีความรู้สึกที่ไม่คงที่และแปรปรวนไปกับสิ่งที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา ความผิดหวัง และความพลัดพรากที่สามารถเกิดขึ้นได้ในทุกช่วงเวลาล้วนแล้วแต่ทำให้ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายต้องตกอยู่ในความเศร้าโศก ความทุกข์เหล่านี้

^๑ พระครูวิจิตรธรรมมาทร (เรียน ติสสวโส), การวิเคราะห์แนวคิดภพภูมิในพระไตรปิฎกที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วง, *ดุษฎีนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา*, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑), หน้า ๑๓๙.

เป็นโศกนาฏกรรมของชีวิตแห่งสัตว์ทั้งหลายโดยไม่มียกเว้น สังสารวัฏจึงเป็นดุจวงจรที่ครอบสัตว์ทั้งหลายไว้ในห่วงแห่งความทุกข์^๒

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะทั่วไป

ในการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องสังสารวัฏ ผู้วิจัยได้ทำภายในกรอบคัมภีร์อภิมัตถสังคหะ เพื่อนำมาใช้ในการวิเคราะห์ การมองปัญหาจากกรอบการตีความคำสอนในเชิงทฤษฎีเท่านั้น ไม่ได้ศึกษาวิเคราะห์ในส่วนของหลัก มัชฌิมาปฎิปปทา หรือ มรรคมรรค ๘ เพื่อนำมาประยุกต์ใช้กับการแก้ปัญหาของระดับปัจเจกและระดับสังคมในเชิงปฏิบัติการ ซึ่งผู้วิจัยขอเสนอว่าหากมีการศึกษาวิจัยในประเด็นดังกล่าวจะทำให้ได้องค์ความรู้ที่จะนำไปบูรณาการใช้ในการแก้ปัญหาเรื่องความทุกข์ระดับปัจเจก และระดับสังคมอย่างเป็นรูปธรรมมากยิ่งขึ้น

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

ในประเด็นเกี่ยวกับการวิจัย ในอนาคตผู้วิจัยเห็นว่ายังมีบางประเด็นที่เกี่ยวข้องกับสังสารวัฏต้องศึกษาต่อไป ซึ่งประเด็นที่ผู้วิจัยเห็นสมควรว่าจะต้องมีการศึกษากันต่อไปมีดังต่อไปนี้ ผู้สนใจต้องการศึกษาแนวคิดเรื่องสังสารวัฏ สามารถศึกษาเรื่องราวที่เกี่ยวข้องในประเด็นต่อไปนี้ คือ

๑. ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องสังสารวัฏในด้านอภิปราย
๒. ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องสังสารวัฏด้านญาณวิทยา
๓. ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องสังสารวัฏในด้านจริยศาสตร์

^๒ พระไพฑูรย์ ธีรสถโธ (คำคุณ), “ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องสังสารวัฏในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑), หน้า ๑๐๘-๑๑๐.

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา
เป็นภาษาไทย. อภิธัมมัตถสังคหะ และ อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา (บาลี-ไทย) ภาค ๑.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๔๖.

_____. อภิธัมมัตถสังคหะ และ อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา (บาลี-ไทย) ภาค ๒. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์ภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๕๕.

ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์. อภิธัมมัตถสังคหะ และคำอธิบาย ปริเฉท ที่ ๑ จิตตสังคหวิภาค.
กรุงเทพมหานคร: กองทุนธรรมนิติ, ๒๕๕๗.

พระอนุรุธอาจารย์. อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี. แปลโดย พระคันธसारากวีวงศ์. กรุงเทพมหานคร:
ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูนสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๒.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

คณะทำงานโครงการวรรณกรรมอาเซียน. ไตรภูมิกลา ฉบับถอดความ. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์
การพิมพ์, ๒๕๒๘.

คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. วรรณคดีบาลี. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

นฤมล มารคแมน. มนุษย์และความเป็นจริงของชีวิตในทัศนะพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร:
สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๑.

นิตดา เหล่าสุนทร. ไตรภูมิพระร่วงการศึกษาที่มา. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แม่คำผาง, ๒๕๓๘.

บุญมี เมธางกูร และสมพร ศรีวราทิพย์. คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๙.
กรุงเทพมหานคร: สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๓๐.

- ปุ๋ย แสงฉาย. **มิลินทปัญหา ฉบับพร้อมด้วยอรรถกถาฎีกา**. กรุงเทพมหานคร: ส. ธรรมภักดี, ๒๕๒๘.
- พญาสิทธิ. **ไตรภูมิิกถา หรือ ไตรภูมิพระร่วง**. กรุงเทพมหานคร: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๔๕.
- พระคุณฐิติ เมธงโร. **ความตายในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๔๔.
- พระมหาแสวง โชติปาโล (พระครูศรี โชติญาณ). **สังคหะบาลี ๙ ปริจเฉท**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- พระธรรมธีรราชมหามุนี (วิลาส ญาณวโร). **โลกที่ปณี**. กรุงเทพมหานคร: ดอกหญ้า, ๒๕๓๕.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **คู่มือชีวิต**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทพิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๕๑.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๒.
- พระไพศาล วิสาโล. **ระลึกถึงความตายสยบนัก**. กรุงเทพมหานคร: ชมรมกัลยาณธรรม, ๒๕๕๒.
- พระศรีวิสุทธิกวี (พิจิตร ตวณโณ). **จิตวิทยาในพระอภิธรรม**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘.
- พัฒน์ เพ็งผลา. **ประวัติวรรณคดีบาลี**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๒.
- พุทธทาสภิกขุ. **ปริญาจากสวนโมกข์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป.
- ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย**. กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๔.
- ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด, ๒๕๕๖.
- วิทย์ วิศทเวทย์. **ปรัชญาทั่วไป: มนุษย์โลกและความหมายของชีวิต**. กรุงเทพมหานคร: ไทยร่มเกล้า จำกัด, ๒๕๓๕.
- วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ. **สารานุกรมเกี่ยวกับพระอภิธรรม**. กรุงเทพมหานคร: อภิธรรมโชติกะวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- สนิท ตั้งทวี. **วรรณคดีและวรรณกรรมศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๗.
- สรรพกิจโกศล, ขุน (โกวิท ปัทมสุนทร). **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริจเฉทที่ ๑**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. **พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

สุนทร ณ รังษี. **ปรัชญาอินเดีย: ประวัติและลัทธิ**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พิพิธวิทยา, ๒๕๒๑.

(๒) ดุษฎีนิพนธ์/วิทยานิพนธ์/สารนิพนธ์:

กวี แสงมณี. “อรรถวดีสูตร: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓.

ตรีภรณ์ บัณฑิตชน. “แนวคิดเรื่องมนุษย์ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๐.

พระครูวิจิตรธรรมมาตร (เรียน ตีสวัสดิ์). “การวิเคราะห์แนวคิดภพภูมิในพระไตรปิฎกที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วง”. **ดุษฎีนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑.

พระเฉลิมชาติ ขาติวโร (อินธะรงค์). “ศึกษาวิเคราะห์การพัฒนาการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พระไพฑูรย์ ธีรสถโธ (คำคุณ). “ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องสังสารวัฏในพุทธปรัชญาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑.

พระมหาคำรบ ธมมธโร. “มโนทัศน์เกี่ยวกับความตายในพระพุทธศาสนา : การศึกษาเชิงวิเคราะห์”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

พระมหาทองสุข สุจิตโต (ไกรพงษ์). “การศึกษาวิเคราะห์วิถีชีวิตมนุษย์ในทัศนะพุทธปรัชญา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

พระมหาพิเชษฐ ธีรรุโส (ดอกรัก). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องกรรมและสังสารวัฏในพุทธปรัชญาเถรวาทที่มีผลต่อการดำเนินชีวิตของพุทธศาสนิกชนไทยในปัจจุบัน”. **วิทยานิพนธ์**

พุทธศาสนมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

พระมหาสมเกียรติ อุกกิกิตติ (ปาวิไล). “การศึกษาเปรียบเทียบปรัชญาโชนกับ พุทธปรัชญาเถรวาท”.

วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

พระมหาสมพงษ์ สุขุมโล (สิงห์สุพรรณ). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องสังสารวัฏในพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาพุทธศาสนาและปรัชญา.**

บัณฑิตวิทยาลัย: สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๓๘.

พระอานวย ฉันทโรจโน (รักษ์สุรวงศา). “การศึกษาเชิงเปรียบเทียบสังสารวัฏระหว่างพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาเซน”. **วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา.** บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

สมพงษ์ ปรีชาจินดาวุฒิ. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องโลกุปปัตติ”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘.

โสภณ ศรีกฤษดาพร. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่องกายและจิตในพุทธปรัชญา”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗.

(๓) บทความ/วารสาร:

ฉวีวรรณ สกุลสุพิชญ์ และบาลี พุทธรักษา. “พุทธปรัชญากับความหลุดพ้น”. **วารสาร มจร พุทธศาสตร์ปริทรรศน์.** ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๖๒): ๕๔-๖๙.

ธนัทพร อุทัยสุทธิจิตร. “ศึกษาวิเคราะห์การขัดเกลากิเลสตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท”. **วารสารปัญญา.** ปีที่ ๒๕ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มิถุนายน ๒๕๖๑): ๗๒-๗๗.

พระมหาโสภณ วิจิตตธมโม และพระมหาณรงค์ศักดิ์ ฐิติญาโน. “การศึกษาวิเคราะห์การตีความพระอภิธรรม ของพระเถระในพระพุทธศาสนา”. **วารสาร มจร มนุษยศาสตร์ปริทรรศน์.** ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มิถุนายน ๒๕๕๘): ๔๕-๕๗.

พิน ดอกบัว สวัสดิ์ อโณทัย และณิศภาพรรณ คูวิเศษแสง. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความมีอยู่ของภพภูมิของชีวิตตามพุทธปรัชญาเถรวาท”. **วารสารมหาจุฬานาครทรรศน์.** ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๖๒): ๒๘๖-๓๐๔.

วิจิต ทองประเสริฐ และเกษภา ผาทอง. “อรรถปริวรรตศาสตร์ในพระพุทธศาสนา”. รายงานสืบ
 เนื่องจากการประชุมวิชาการระดับชาติครั้งที่ ๓. เล่มที่ ๒ (๒๕๖๔): ๑๐๒๖-๑๐๓๒.
 วิบูลย์พงศ์ พันธุนนท์ และบาลี พุทธรักษา. “แนวคิดเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดกับพุทธปรัชญา”. วารสาร
 มจร พุทธศาสตร์ปริทรรศน์. ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๖๒): ๒๕-๓๖
 อุทัย กมลศิลป์ จ่านอง กมลศิลป์ และจักรพรรณ วงศ์พรพวัน. “การศึกษาวิเคราะห์กระบวนการเวียนว่าย
 ตายเกิดในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. วารสารบัณฑิตศึกษามหาจุฬาลงกรณ์. ปีที่ ๖
 ฉบับที่ ๓ (กรกฎาคม-กันยายน ๒๕๖๒): ๒๕-๓๓.

๒. ภาษาอังกฤษ

Dayanan Bhargava. **Jain Ethics**. New Delhi: Motilal Banarsidass, 1968.
 Gopalan. **Outlines of Jainism**. New Delhi: Wiley Eastern Private, 1973.
 Jadunath Sinha. **A History of Indian Philosophy Vol II**. Cal-cutta: Central Book Agency,
 1952.
 Maurice Winternitz. **History of Indian Literature Vol II**. Delhi: Munhiram Manoharlal, 1991.
 Savepali Radhakrishnan. **Indian Philosophy Vol I**. London: George Allen and Unwin Ltd.,
 1956.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ	: นายวิจิต ทองประเสริฐ
เกิด	: ๑๑ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๖
ภูมิลำเนา	: บ้านเลขที่ ๒๓ หมู่ ๑ ตำบลเขาสมอคอน อำเภอท่าม่วง จังหวัดลพบุรี
การศึกษา	: International Course on Survey and Evaluating Ethical review Practices, FERCAP-SIDCER จำนวน ๑๓ ครั้ง : ประกาศนียบัตรหลักสูตรการบริหารจัดการภาครัฐแนวใหม่ กพร : ประกาศนียบัตรหลักสูตรการบริหารราชการแบบมีส่วนร่วม กพร : ประกาศนียบัตรหลักสูตร ๙ แผ่นดินของการปฏิรูประบบราชการ กพร : ประกาศนียบัตรหลักสูตรการบริหารจัดการธุรกิจแนวใหม่ กพร : วุฒิปัตร์โครงการสร้างนักวิจัยรุ่นใหม่ รุ่นที่ ๑ วช. และ มทส. : ธรรมศึกษาเอก แม่กองธรรมสนามหลวง : ปริญญาตรี หลักสูตรวิทยาศาสตรบัณฑิต (วท.บ.) สาขาวิชาชีววิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล
ปัจจุบัน ๒๕๖๔	: กำลังศึกษาระดับปริญญาโท หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พธ.ม) สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ประสบการณ์ทำงาน	: คณะทำงานและเลขานุการ โครงการจัดตั้งศูนย์จริยธรรมการวิจัยในคน มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย : กรรมการ คณะกรรมการจริยธรรมการวิจัยในคน มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย : นักวิเคราะห์นโยบายและแผน มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
ปีที่เข้าศึกษา	: ปีการศึกษา ๒๕๖๓
ปีที่สำเร็จการศึกษา	: ปีการศึกษา ๒๕๖๕
ที่อยู่ปัจจุบัน	: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๔๘ หมู่ ๑ ถนนศาลายา-นครชัยศรี ตำบลศาลายา อำเภอพุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม